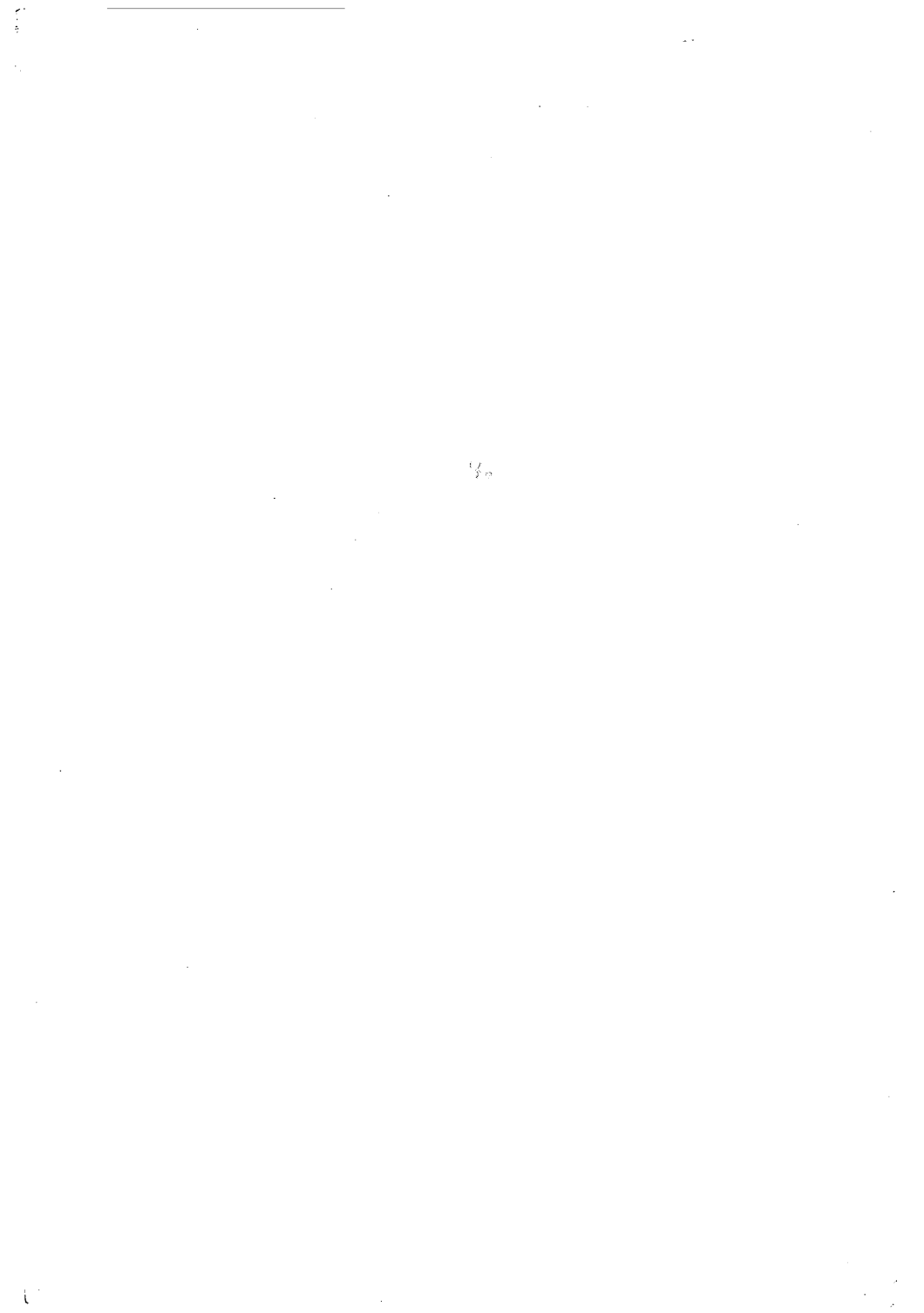

COMMUNICATIONES
EX
BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE
HUNGARICA

29

COMMUNICATIONES
EX BIBLIOTHECA HISTORIAE
MEDICAE HUNGARICA

ADIUVANTIBUS

J. BENCZE, A. DADAY, K. FARKAS, G. HAHN, I. KATONA,
L. NEBENFÜHRER, GY. REGÖLY-MÉREI, E. RÉTI

REDIGIT

A. PALLA

29

BUDAPEST, 1963

REDACTIO
Budapest, II., Török utca 12.

A kiadásért felel a Medicina Egészségügyi Könyvkiadó
Szerkesztette: Sellő Tiborné
Műszaki vezető: Rózsa István — Műszaki szerkesztő: Kerék Elemér
Terjedelem: 17,25 (A/5) ív — Példányszám: 630 — MD 813—a—6300

63. 3312 Egyetemi Nyomda, Budapest

TARTALOM

<i>Dr. Haranghy László</i> : Mecsnikov munkássága és jelentősége az orvostudományban	9
<i>A. G. Lusnyikov</i> (Moszkva): A belbetegségek klinikuma 1750–1917-ig Oroszországban	39
<i>Dr. Tasnádi Kubacska András</i> : Palaeophysiologiai és palacopathologiai jegyzetek	73
<i>Dr. Hahn Géza</i> : Az első orvosok a magyarországi munkásmozgalomban	89
<i>Erdősi Laura</i> : Wernher: De admirandis Hungariae aquis (1549)	103
<i>Dr. Daday András</i> : Magyarország kórházai 1848-ban	169
<i>Dr. Hajós Károly</i> : Korányi Frigyes és kora	195
<i>Dr. Kiss Ákos</i> : Az egészségügy helyzete Tinnyén a XVIII. században. Adatok a Buda környék régebbi egészségügyéhez	209
<i>Dr. Katona Ibolya</i> : Raisz Gedeon munkásságáról	219
<i>Dr. Halmai János</i> : Egy gyógyszerészegéd végrendeletei a XVIII. századból	235

Adattár:

Adalékok a magyar munkaegészségügy történetéhez a múlt század második felében (Dr. Varga Lajos)	252
Schwartzter Ferenc javaslata 1848-ból, az országos tébolyda ügyében (Dr. Horánszky Nándor)	257
Orvosi hirdetések (Dr. Vita Zsigmond)	269

Könyvismertetés:

<i>Matthäus Mederer</i> : Zwo Reden von der Nothwendigkeit bei der Medicinen die Chirugische und die Clinikische wieder zu vereinigen	271
<i>H. Schipperges</i> : Lebendige Heilkunde	272
<i>Artur Swerr</i> : Arzt der Tyrannen	272
<i>Rudolf Kleiminger</i> : Das Heiligengeisthospital von Wismar in sieben Jahrhunderten (Dr. Bugyi Balázs)	272
<i>Schram Ferenc</i> : Két XIX. század elejei kézirat (Kőhegyi Mihály)	273

CONTENTS

<i>L. Harangby</i> : Mechnikov's work and importance in medical science	23
<i>A. G. Lusnyikov</i> : Clinical exercise of internal diseases in Russia from 1750-1917	39
<i>A. Tasnádi Kubacska</i> : Palaeophysiological and palaeopathological notes	73
<i>G. Hahn</i> : First Physicians in Hungarian Labour-movement	89
<i>L. Erdősi</i> : Wernher: De admirandis Hungariae aquis (1549)	103
<i>A. Daday</i> : Hungary's hospitals in 1848	169
<i>K. Hajós</i> : Frigyes Korányi and his epoch	195
<i>A. Kiss</i> : Public-health situation at Tinnye in the XVIII. century. Documents on early public-health of Budapest's outskirts	209
<i>I. Katona</i> : About Gedeon Raisz's activity	219
<i>J. Halmai</i> : Testaments of an assistant chemist from the XVIII. century	235

Publications of data

Data on history of worker's hygiene in the second part of the XIX. century (<i>L. Varga</i>)	252
<i>Ferenc Schwartzer's</i> proposal from 1848 concerning the public lunatic asylum (<i>N. Horánszky</i>)	257
Medical advertisements (<i>Zs. Vita</i>)	269

Book reviews

<i>Matthäus Mederer</i> : Zwo Reden von der Nothwendigkeit bei der Medicinen die Chirurgische und die Klinikische wieder zu vereinigen	271
<i>H. Schipperges</i> : Lebendige Heilkunde	272
<i>Artur Swerr</i> : Arzt der Tyrannen	272
<i>Rudolf Kleiminger</i> : Das Heiligengeisthospital von Wismer in sieben Jahrhunderten (<i>B. Bugyi</i>)	272
<i>Ferenc Schram</i> : Two manuscripts from the beginning of the XIX. century (<i>M. Köhegyi</i>)	273

TABLE DES MATIÈRES

<i>L. Haranghy</i> : L'oeuvre et l'importance de Mecsnikov dans la médecine	9
<i>A. G. Lusnyikov</i> : L'exercice clinique des maladies internes de 1750 jusqu'à 1917 en Russie	39
<i>A. Tasnádi Kubacska</i> : Notes paléophysiologiques et paléopathologiques	73
<i>G. Hahn</i> : Les premiers médecins dans le mouvement des classes ouvrières hongroises	89
<i>L. Erdősi</i> : Wernher: De admirandis Hungariae aquis (1549)	103
<i>A. Daday</i> : Les hopitaux de l'Hongrie en 1848	169
<i>K. Hajós</i> : Frédéric Korányi et son époque	195
<i>Á. Kiss</i> : L'état de l'hygiène publique à Tinnye dans le XVIII ^e siècle Documents sur l'hygiène publique d'autrefois aux environs de Budapest	209
<i>I. Katona</i> : L'oeuvre de Gedeon Raisz	219
<i>J. Halmai</i> : Testament d'un pharmacien du XVIII ^e siècle	235

Documentation

Contributions a l'histoire de l'hygiène ouvrière hongroise dans la deuxième moitié du siècle passé (L. Varga)	252
Proposition faite par François Schwartzler en 1848 au sujet d'une maison d'aliénés nationale (N. Horánszky)	257
Annonces médicales (Zs. Vita)	269

Compte rendu de livres

<i>Matthäus Mederer</i> : Zwo Reden von der Nothwendigkeit bei der Medicinen die Chirurgische und die Klinikische wieder zu vereinigen ...	271
<i>H. Schipperges</i> : Lebendige Heilkunde	272
<i>Artur Swerr</i> : Arzt der Tyrannen	272
<i>Rudolf Kleiminger</i> : Das Heiligengeisthospital von Wismer in sieben Jahrhunderten (B. Bugyi)	272
<i>François Schramm</i> : Deux manuscrits du début du XIX ^e siècle (M. Köhegyi)	273

СО Д Е Р Ж А Н И Е

<i>Д-р Ласло Харанги</i> : Деятельность Мечникова и её значение в медицинской науке	9
<i>А. Г. Лушников</i> (Москва): Клиника кишечных заболеваний в России с 1750 до 1917 г.	39
<i>Д-р Андраш Ташнади Кубачка</i> : Палеофизиологические и палеопатологические заметки	73
<i>Д-р Геца Хан</i> : Первые врачи в венгерском рабочем движении	89
<i>Лаура Эрдеши</i> : Wernher, De admirandis Hungariae aquis (1549)	103
<i>Д-р Андраш Дадаи</i> : Венгерские больницы в 1848 г.	169
<i>Д-р Карой Хайош</i> : Фридьеш Корани и эпоха	195
<i>Д-р Акош Киш</i> : Положение здравоохранения в XVIII столетии в Тинне. Данные окрестностей Будапешта относительно прежнего здравоохранения	209
<i>Д-р Ибоя Катона</i> : О деятельности Гедеона Реис	219
<i>Д-р Янош Халмаи</i> : Завещание одного фармацевта XVIII столетия	235

Данные:

Материалы для истории венгерского рабочего здравоохранения во второй половине прошлого столетия (<i>Д-р Лайош Варга</i>) ..	252
Предложение Ференца Шварцера о государственных домах для душевнобольных в 1848 г. (<i>Д-р Нандор Хорански</i>)	257
Медицинские объявления (<i>Д-р Жигмонд Витаё</i>)	269

Ознакомление с книгами

<i>Маттеус Медерер</i> : Zwo Reden von der Nothwendigkeit bei der Medicinen die Chirurgische und die Klinische wieder zu vereinigen	271
<i>Г. Шиппергер</i> : Lebendieg Heilkunde	272
<i>Артур Иверр</i> : Arzt der Tyrannen	272
<i>Рудольф Клеимингер</i> : Das Heiligengeisthospital von Wismer in sieben Jahrhunderten (Д-р Балаж Будьи)	272
Ференц Шрам: Две рукописи XIX столетия (<i>Михай Кёхеды</i>)	273

I N H A L T

<i>L. Haranghy</i> : Mecsnikov's Lebenswerk und seine Bedeutung in der medizinischen Wissenschaft	9
<i>A. G. Lusnyikov</i> : Die klinische Praxis der inneren Krankheiten von 1750 bis 1917 in Russland	39
<i>A. Tasnádi Kubacska</i> : Palaeophysiologische und palaeopathologische Aufzeichnungen	73
<i>G. Hahn</i> : Die ersten Ärzte in der ungarischen Arbeiterbewegung	89
<i>L. Erdösi</i> : Wernher: De admirandis Hungariae aquis (1549)	103
<i>A. Daday</i> : Spitäler Ungarns in 1848	169
<i>K. Hajós</i> : Friedrich Korányi und sein Zeitalter	195
<i>A. Kiss</i> : Lage des Gesundheitswesens in Tinnye im XVIII. Jahrhundert.	209
Daten zur ehemaligen Hygiene in der Umgebung von Budapest	
<i>I. Katona</i> : Über die Tätigkeit von Gedeon Raisz	219
<i>J. Halmai</i> : Testament eines Apothekers im XVIII. Jahrhundert	235

Dokumentation

Beiträge zur Geschichte des ungarischen Gesundheitswesens der Arbeiter in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts. (L. Varga)	252
Vorschlag von Franz Schwartzler im Jahre 1848 in Bezug auf eine Landesirrenanstalt (N. Horánszky)	257
Ärztliche Inserate (Zs. Vita)	269

Rezension

<i>Matthäus Mederer</i> : Zwei Reden von der Nothwendigkeit bei der Medicinen die Chirurgische und die Klinikische wieder zu vereinigen ...	271
<i>H. Schipperges</i> : Lebendige Heilkunde.	272
<i>Artur Swerr</i> : Arzt der Tyrannen	272
<i>Rudolf Kleiminger</i> : Das Heiligengeisthospital von Wismer in sieben Jahrhunderten (B. Bugyi)	272
<i>Franz Schram</i> : Zwei Manuskripte vom Anfang des XIX. Jahrhunderts (M. Köhegyi)	273

MECSNYIKOV MUNKÁSSÁGA ÉS JELENTŐSÉGE AZ ORVOSTUDOMÁNYBAN

Írta: Dr. HARANGHY LÁSZLÓ (Budapest)

A múlt század utolsó harmada a bakteriológia világraszóló sikereitől volt hangos, hiszen *Pasteur*, *Koch*, *Löffler* és mások egymás után fedezték fel a legpusztítóbb járványos betegségek kórokozóit. A kórnemző baktériumok leküzdésére irányuló harc is azonnal megindult, s úgy látszott, mintha a járványos betegségek megsemmisítése csak rövid idő kérdése volna. De hamarosan kitért, hogy ezek a remények a megvalósulástól messze vannak és a sikerek csakhamar kudarcokkal váltakoztak. A sikertelenségeket jórészt minden bizonynyal a bakteriológia túl gyors és kezdeti eredményekben túl gazdag fejlődése magyarázza. *Koch* maga jellemezte ezt az állapotot, amikor tisztelőinek imádatát a következő szavakkal hártotta el: „Ha többet értem el, mint az orvoskutatók általában, ez onnan támadt, hogy az orvostudomány berkeiben való vándorlás közben olyan vidékre tévedtem, ahol az arany az úton szabadon hevert”. Az aranylázbán égő vidéken egyedül a gyors meggazdagodás utáni vágy otthonos, és a szorgalmas, önzetlen munkának nincs helye. Bizonyos fokig így volt ez a bakteriológia hőskorában is, mert a kutatók jelentékeny része csak azonnali eredmények, és rendkívüli felfedezések után szaladt, az elvont, kizárólag tudományos problémák után csak kevesen érdeklődtek, a nagyközönség pedig új baktériumok, új oltóeljárások felfedezését követelte. Hiába emelte fel figyelmeztető szavait *Renan*, hogy „az igazság nem szereti, ha heves szenvedéllyel ostromolják, s szelidséggel lehet kegyeit legjobban megnyerni”, a bakteriológia álta-

lános munkáuteeme sokáig a lélegzetvesztő rohanás, a mindenáron sikerre való törekvés maradt, gyakran természetesen a kutatásokban való elmélyedés nélkül. Ebben a világban szinte idegenszerűleg hat *Mecsnjikov Iljics*, akit kizárólag belső énjét izzató tudományos problémák foglalkoztattak, s rögtön elhagyta díszes odesszai egyetemi állását, amikor tudományos érdeklődési körén kívül álló működést követeltek tőle. *Mecsnjikov* méltatásának időszerűségét nem az életrajzi események adják meg, hanem az, hogy csak újabban tudjuk igazán értékelní működésének az orvostudomány fejlődésére gyakorolt rendkívüli hatását. Fejtegetéseim főleg ezt óhajtják vizsgálni, és ezzel szoros összefüggésben *Mecsnjikov* egyéniségének és jellemének tudományos munkásságára gyakorolt befolyását kutatják. Tehát nem életrajzot kívánnak nyújtani és így az erre vonatkozó adatokra csak annyiban terjeszkednek ki, amennyiben *Mecsnjikov* jelentőségének elbírálása szükségessé teszi.

Mecsnjikov nem volt orvos. A charkovi, würtzburgi egyetem természettudományi fakultásán tanult, főleg sejtani tanulmányok érdekelték. Oroszországba visszatérve figyelmét a fajkeletkezés elmélete kötötte le. *Mecsnjikov* lelkes hívévé vált a leszármazástannak és újból vándorútra kelve a különböző tudományos intézetekben a természetes kiválasztódás útjait kutatta. Fanatikus alaptermészetének lángeszével igyekezett bizonyítani, hogy a létet fenyegető ezernyi veszélyeket csak a legkiválóbb, legalkalmasabb egyedek élík túl, vagyis amint röviden kifejezte: „a túlélők a legrátermettebbek”. Eddig *Mecsnjikov* orvostudományi kérdésekkel egyáltalában nem foglalkozott, de amikor az utóbb említett megállapításhoz jutott, rendkívüli éleslátásánál fogva, tekintete önkénytelenül a kórnemző csírák által megrohant szervezetre esett. A tudósok munkásságára nemcsak énjük belső felépítése hat irányítólag, de a társadalmi és az ezzel összefüggő személyi körülmények is nagymértékben befolyásolják. Így volt ez *Mecsnjikovnál* is. Szenvedélyes lelki alkatából folyó legmélyebb szerelemmel vonzódott első feleségéhez, *Fjedorovna Ludmillához*, ki már a házasságkötés alkalmával súlyos beteg volt. Az ifjú férj 3 esztendőn át feleségének nemcsak leggyöngédebb, legáldozatkészebb ápolója volt, hanem egész gondolatvilágát csak az az egy kívánság töltötte el, hogy a szeretett beteget az életnek megmenthesse. A természetes kiválasztódást kutató, a betegségek által fenye-

getett szervezetre felfigyelő természetvizsgálóból így lett pathológus, aki kétségbeesetten igyekezett kutatni azokat a tényezőket, amelyek a szervezetet a kórnmző csírák ellen megvédhetik, s a gyógyulást létrehozhatják.

A küzdelem azonban hamarosan tragikusan megszakadt. Szerelmének halála morfinistává tette *Mecsnnyikovot*, s a csapás öngyilkossági kísérletekbe kergette. Már úgy látszott, hogy a bukás végleges lesz, mikor a nyugtalan és cél nélkül bolyongó tudóst az odeszszai egyetem zoológiai tanszékére hívták meg. A teljes összeomlás szélén álló *Mecsnnyikov* a megbízást elfogadta, és megújodott tetterővel kezdte meg tanári működését.

Mi készítette az eltompulásban élő, és a súlyos csapás terhei alatt leroskadni látszó *Mecsnnyikovot* erre a lépésre, s mi hozta létre tett-crcjének újból való fellángolását, biztosan nem tudjuk. A *Mecsnnyikovot* ócsárolók különösen ezzel a fordulattal akarják bizonyítani, hogy ő érzelmi hangulatok végletei között hanyódó ingatag jellemű ember volt, aki a díszes pozícióért hajlandó volt rögtön mindent elfelejteni. Magam a lelki indítékokat a következőkben vélem megtalálni: *Mecsnnyikov* a cári birodalomban a legszörnyűbb elnyomatás közepette kezdte diákévcit. Mint mélyen gondolkozó fiatal tanuló, megdöbbenve látta az akkori társadalom szörnyű bajait. Mint zsidó, a würtzburgi rideg fogadtatásban a kiközösítettséget érezte, s elkedvetlenedve állapította meg, hogy a tudás utáni vágy önmagában véve még nem jelent mindenki számára tanulási lehetőséget. „Mindez azonban csak az emberi társadalomban van így” – hangoztatta sokszor *Mecsnnyikov* –, „de a biológiában, ahol a természet örök törvényei uralkodnak, mégis csak a legjobbak érvényesülnek”. Földöntúli lényként tisztelt feleségének halála ezt a meggyőződését ingatta meg benne, és arra a keserű kifakadásra készítette, hogy „nem a legjobbak, hanem a legagyafurttabbak élnek túl a létért való küzdelmet”. Később pedig, amikor egy öngyilkossági kísérletet követő napon a lámpa körül rajzó kérészeket figyelve elmerengett, feltámadt benne a kétség, hogy az egyéni alkalmasságnak és a kiválóságnak az élet szempontjából van-e egyáltalában jelentősége, hiszen a kérészek mind csak néhány óráig élnek, s azután kivétel nélkül valamennyien elpusztulnak anélkül, hogy az egyedek közötti esetleges különbségek ilyen szempontból bármit is számítanának. A tudós teljes lelki ösz-

szeroppanását bizonyára ezek a kételyek tartóztatták fel, mert *Mecsnnyikov* rendkívül hullámzó érzelmvilágából és érzékeny lelki alkataból adódó öngyilkossági kísérletei ellenére, az élet és a természet végtelen szeretetével volt megáldva. Minduntalan kifejezésre juttatta azt a gondolatot, hogy az emberi élet csak akkor rossz, ha az emberek azzá teszik. Veleszületett és jellemébe gyökerező derült életfelfogása nem akkor alakult ki, amikor már világsikerei közepén az optimisztikus életfelfogásról könyvet írt, hanem – bármilyen ellentmondásnak látszik is – kezdettől fogva ez volt egyéniségének egyik alaptulajdonsága. Egész belső énje tiltakozott tehát a felesége halála után újra meg újra felmerülő komor gondolatok, és kétkedések ellen. A pillanatnyi megnyugvások idején rögtön feltámadt benne az akarat, hogy be kell bizonyítani a külvilágnak, de legelsősorban önmagának, hogy az alkalmasság és a kiválóság mégis csak az élethez való jogot jelenti. Ki kell tehát küszöbölni mindazokat a tényezőket, amelyek ezen törvény érvényesülését megakadályozhatják és az emberi tudást ennek a harcnak a szolgálatába kell állítani. Ezek az érzések lehetnek úrrá *Mecsnnyikovon*, mikor egész erejével ismét munkába kezdett, s ezentúl egész tudományos pályafutásán következetesen ezen cél felé haladt. Látszólagosan szétágazó kutatási irányokban is mindig ez a célkitűzés érvényesült, mert a fertőző betegségek leküzdésének szervezeti nényezőit vizsgálva éppen úgy az életért dolgozott, s ezzel is a legjobb, a legkiválóbbak érvényesülését védte, mint amikor az érclmeszesedés forrását, és a hosszú élet titkát kereste. Megóvni a legjobb és legkiválóbbak életét, ebben látta *Mecsnnyikov* egyedüli rendeltetését, s ebben a célban összpontosul nála a természettudós lángesze és fanatizmusa, s a mélyen érző ember szellemi nagysága.

Mecsnnyikov tudományos célkitűzései – az előbbieket szerint – belső meggyőződésen épültek fel, és ebben az akkori bakteriológia rohanó irama, a nagyközönség feltétlen sikert követelő hangoskodása a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolta. Az ilyen embernek az akkori Odessza tanári karában nem volt tartósan maradása, s így nem csodálkozhatunk rajta, hogy nemsokára Szicíliába költözött, és ott kezdte meg 1883-ban azokat a vizsgálatokat, amelyek működését örökértékűvé tették. Munkájában ettől fogva második felesége fáradhatatlan és odaadó munkatársa volt. *Mecsnnyikov* akkor nősült meg másodszor, amikor életvágya Odesszában újból teljes erővel fellángolt.

Második felesége szinte gyermek volt még, és egészen más szerepet játszott a tudós életében, mint az első. Az első feleség iránti mély szerelem még árnyaiban is inspirálója munkásságának, emléke és fájdalmas elmúlása szakadatlanul az élet megvédésére és a halál leküzdésére ösztönzi, túlzás nélkül azt mondhatjuk, részben ő teremtette meg *Mecsnnyikovit*. Ezzel szemben a második feleség lelki világát, szinte azt mondhatjuk, *Mecsnnyikov* alkotta. Ő nevelt az érte rajongó csaknem gyermekből a természettudományokért lelkesedő hűséges munkatársat, akin keresztül mindig maga mellett látta az élet sugárzását és kiteljesülését.

A fentiekben kissé hosszabbban tárgyaltuk *Mecsnnyikov* lelki- és érzelmi világát és kutatásainak első, látszólag eredménytelen éveit, de csak ezen az alapon tudjuk értékelni azt a különleges szerepet, amit ő a bakteriológia úttörői között játszott, csak így győződhetünk meg azon állítások tarthatatlanságáról, amelyek *Mecsnnyikovit* mint embert és mint tudóst egyaránt jelentéktelennek igyekeznek feltüntetni. *Mecsnnyikov* munkásságáról egyes szakkönyvben csupán néhány sort találunk. Főleg ezt írják: „*Mecsnnyikov* mutatta ki az ún. falósejteket, azaz phagocyták működését, továbbá elsőnek oltotta át a syphilit a majomra, s a szervezeti elöregedést pedig a bélrohadásból eredő mérgeződéskben kereste”. Ez a felsorolás – bár lényegében igaz, mégis éppen olyan torz, mint az a kép, amit néhány, mindenáron eredetiségre törekvő orvos-életrajzíró a különködő, szakállas és a tanítványok által körülrajongott tudósról rajzolt. *Mecsnnyikov* munkásságát ilyen módon jellemezni nem lehet, mert működése nem egy részkérdésben elfoglalt álláspontot vagy sikert jelent, hanem annak az irányváltozásnak felel meg, amely a laboratóriumban dolgozó, magával a beteg szervezettel vajmi keveset törődő bakteriológust az élő valósághoz, a beteg szervezethez visszavezette. Az utóbbi megállapítást csak akkor értjük meg igazán, ha *Mecsnnyikov* első vizsgálatait közelebbről szemléljük. Messinai első megfigyelései tárgyául teljesen átlátszó állatokat, tengericsillag-lárvákat választott, s azt a kérdést kutatta, mi történik ezeknek az állatoknak a szervezetében, ha abba valami jól látható idegen anyagot, pl. carminfestéket fecskendezünk be. Az átlátszó állatokban könnyű volt nagyító alatt megfigyelni, hogy a festékszemcséket hamarosan vándorló sejtek fogják körül, s a festékrögöket magukba véve tovahurcolják. A kér-

dést tovább vizsgálva az állatokba apró faszilánkokat szűrte be, s meglepetéssel látta, hogy hogyan tódulnak a vándorsejtek a szűrás helyére, és hogyan igyekeznek az alkalmatlan idegentestet eltávolítani. A nagy kutatók képesek az egymástól látszólag nagyon messze álló jelenségek belső kapcsolatát észrevenni. A fenti kísérletek alapján *Mecsnikov* előtt is az ujja hatoló tüske következtében beálló gennyesedés képe merült fel, és arra gondolt, hogy az emberi gennysejtek is teljesen a tengericsillag lárvájának vándorsejtjeihez hasonló rendeltetéssel bírnak. Másrészt a vándorsejtek tisztogató működésének széleskörű szemléletében arra a meggyőződésre jutott, hogy a szervezetbe hatoló kórokozó baktériumok leküzdésének eszközei csak a fenti vándor-, illetve falósejtek, vagy görög néven phagocyták lehetnek.

Az időközben Odesszába visszatért *Mecsnikov* ezt a tételt is közvetlen megfigyeléssel igyekezett bizonyítani. Keresett olyan kísérleti alanyt, ami szintén átlátszó, és egyszersmind rajta a kórnemző csírák behatolása is közvetlenül megfigyelhető. Hosszas vizsgálódás után a Daphniában, vagyis a vízibolhának nevezett mikroszkópikus rákban talált ilyen lényt, amely a táplálékkal együtt hegyes, *Monospora bicuspidata* nevű, kórnemző gombákat nyel le. A mikroszkóp alatt közvetlenül megfigyelhető, hogy a gyomorfalán át befurakodó gombákat a phagocyták rögtön körül fogják, magukba veszik és végül is megemésztik, ezzel az állatot a betegségtől megóvják. Néha viszont a phagocyták működése kimarad, ilyenkor a szervezetbe jutott gombákból telepek sarjadnak ki és az állatot hamarosan elpusztítják. Tehát a phagocyták a szervezet őrei, mert a vízibolha védett, azaz immunis a gombafertőzéstől, ha vannak phagocytái, ha ellenben a phagocyták felmondják a szolgálatot, az állat menthetetlenül tönkremegy.

Mecsnikov azonban nem elégedett meg ennyivel. Először is a legapróbb részletekig vizsgálat alá vette azt a kérdést, hogy mi történik a phagocyták belsejében felvett idegen anyaggal, ezért a sejttüektől kezdve a legmagasabb rendű állatok sejtjeiig tanulmányozta. *Müller* összefoglaló immunitástani munkájában ezekről a kutatásokról a következőket mondja: „*Mecsnikov* szellemi képességeinek és találékonyságának rendkívüli gazdagságával, energiájának páratlan erejével követte a phagocytosis

a legegyszerűbb egysejtűtől az emberig". Ezekből a klasszikus vizsgálatokból tűnt ki, hogy a különböző anyagok sejtekbe való bekebelezése, tehát a phagocytosis, a legegyszerűbb egysejtű állatok, pl. az amoebák táplálkozásának épp úgy alaptüneménye, mint a legkezdetlegesebb gerinctelenekben. Ez utóbbiakban a phagocytosis még a sejtek általános, lényegbeli tulajdonsága, azonban mennél feljebb haladunk az állatok sorában, mind kevesebb és kevesebb sejt lesz erre a munkára képes, a táplálkozásban pedig a phagocytosis szerepe teljesen megszűnik. A legmagasabb rendű gerincesekben a phagocytosisra való képesség kizárólag az erre a célra rendelt sejtekben marad meg, és ezeknek egyenesen az a feladatuk, hogy a szervezetbe behatolt idegen anyagot, vagy kórnemző csírákat felfalják és megemésszék. Emlős állatokban a phagocytákat *Mecsnyikov* két csoportra osztotta: megkülönböztetett mozgó és kötött phagocytákat. Az előbbiek közé sorolta a fehérvérsejteket, az utóbbi sejtcsoportba pedig a később oly nagy jelentőségűvé vált reticuloendothelialis rendszer alapját vetette meg. Végső megállapítását abban foglalta össze, hogy a szervezet védettsége, azaz immunitása bizonyos sejtek, az ún. phagocyták működéséhez van kötve, ezek a sejtek a szervezet őrei, s a fertőző betegségek leküzdése a falósejtek tevékenységének eredménye.

Mecsnyikov vizsgálatai óriási visszhangot keltettek. Az első szavak a bámulat és az elismerés hangjai voltak, és Odesszában, az Oroszországba visszatért tudósnak külön intézetet állítottak fel. Azonban sem a tudományos világ, sem a nagyközönség nem sokáig méltányolta kutatásait, a harc hamarosan megindult ellene. Odesszában egyenesen azt követelték tőle, hogy ne töltse az időt kísérleteivel, hanem mindjárt a juhok és szarvasmarhák betegségei ellen dolgozzon ki gyógyeljárásokat. Ő azonban nem volt érdeklődési köréből kimozdítható, hanem minden sürgetés, támadás, sőt fenyegetés ellenére is tovább építgette immunitástani elméletét és saját elgondolásai szerint kutatta a szervezeti védekezés eszközeit. Amikor azután intézetének egyik tagja, a későbbi híres mikrobiológus *Gamaleja*, oroszul sikerült lépfene-oltások közben nagy számú juhot elpusztított, menekülésszerűen kellett elhagynia Odesszát, s még hallotta a felháborodás moráját, hogy vízibolhákra és egyéb haszontalan lényekre pazarolta el a juhok és más háziállatok gyógykezelésére adott összeget.

A hontalanná vált tudóst 1890-ben *Pasteur* fogadta be és nemcsak munkahelyet, hanem egyenesen önálló laboratóriumot biztosított számára. *Mecsnjyikov* vizsgálataiból *Pasteur* távol állott ugyan, de felismerte benne a lángészű, ízig-vérig természettudóst, és rendkívüli emberi nagyságának újabb fényes tanújelét adta akkor, amikor a menedéket kereső, üldözött, meg nem értett kutatót saját dicsőségével fedezve, biztosította a tudományos világ számára. Ettől fogva, bár lelkileg sohasem szakadt el Oroszországtól, Franciaország lett *Mecsnjyikov* hazája, s a párizsi Pasteur Intézet vált vendégszerető otthonává, onnan vívta meg heves vitáit az immunitástan sejtelméletét támadók nagy seregével. Munkásságának óriási jelentőségét jó részben éppen ez a harc adja meg. Bevezető szavaimban már megemlékeztem arról, hogy a bakterológia fejlődésének szédületes iramában az azonnali eredményekért folyó kutatások túlnyomóan a laboratóriumokra korlátozódtak. Az immunitástani folyamatokat nagyrészt szervezeten kívül végzett kémiai és szerológiai kísérletekkel vizsgálták. Az életfolyamatokkal elválaszthatatlanul összeforrott, biológus *Mecsnjyikov*tól ez az irányzat teljesen idegen volt és így nem csodálkozhatunk rajta, ha különösen *Koch* intézetének tagjaival hamarosan parázs vitákba keveredett. A vitatkozó felek érdeklődési körében, de egyéni tulajdonságaikban is mélyreható különbségek voltak és kifejezésre jutott benné a két intézet alapítójának: *Pasteurnek* és *Kochnak* ellentéte is. *Pasteur* finom lelkű vegyész volt, akinek működését a lángész és az éles logika, de egyben elkápráztató képzelőerő is jellemezte. *Koch* rendíthetetlen jellemű, vasszorgalmú, kínosan pedáns orvos volt, aki rendkívül szigorú kritikával és bámulatos technikai készséggel végezte összefüggő rendszerbe foglalt kísérleteit. *Pasteur Mecsnjyikov* iránti rokonszenve nem volt hirtelen fellángoló hangulat, vagy résztvevő szánakozás, hanem lelki alkatuk sok közös vonásából adódott és amikor jóval *Pasteur* halála után 1905-ben *Mecsnjyikov* lett a Pasteur intézet egyik igazgatója, *Pasteur* örökének kevés ember lehetett volna méltóbb képviselője, mint ő. Viszont *Koch* és *Mecsnjyikov* ellentéte ugyancsak jellembeli különbségen épült fel, *Koch* legkiválóbb tanítványaiival, pl. *Bebringgel* való heves vitáit részben ugyanez teszi érthetővé. Az elegáns, volt katonarvos, példátlanul rendszeres és alapos *Bebring* épp oly messze állott *Mecsnjyikov*tól, mint maga *Koch*, és a két

iskola vérmérsékleti és lelki alkatbeli különbségei szintén nagymértékben befolyásolták a köztük kitört ellentéteket.

A vitákban főleg arról volt szó, hogy a szervezet védettsége, azaz az immunitás, a szövetnedvekhez, elsősorban a vérsavóhoz van-e kötve, vagy pedig – amint *Mecsnnyikov* állítja – a fertőző betegségek elleni immunitást a szervezet sejtjei hozzák létre. *Bebringék* (általában az előbbi, ún. humoralis-tan hívei, pl. az angol Nuttal is) *Mecsnnyikov* felfogását teljesen alaptalannak mondták. A viták végül is személyeskedéssé fajultak, s *Mecsnnyikovot* sokszor úgy elkeserítették, hogy ismét öngyilkossági kísérletekkel foglalkozott, azonban ezt a krízist gyorsan átélte. Újra átszervezte rajta életvágya, odaadó feleségének és tanítványainak szeretete és rajongása. A kétségbeesett *Mecsnnyikovból* a *Pasteur* intézet szinte korlátlan lehetősége között félelmetes ellenfél lett. Ragyogó és páratlanul élénk előadásokban sikerrel védte igazát, zseniálisan kigondolt kísérletekkel egymás után cáfolta meg ellenfeleinek érveit. Azoknak szűk térre szorított, rideg orvosi szaktudásával szemben mérhetetlenül széles biológiai ismereteit állította, és kevés könyv vált olyan marandó értékűvé, mint az 1901-ben megjelent „L'immunité” c. munkája. A küzdelem sok éven át változatlan erővel folyt.

A mesterek mellett a tanítványok is vitába szálltak egymással és egyik fél sem győzte meg a másikat. *Bebring* végül is nyilatkozott, hogy az idő fogja megmutatni, melyik nézetnek van igaza. Az idő azonban mást eredményezett, mert amint *Tomcsik* megállapítja, a két ellentétes nézet harmóniába hozásával az idő mindkettőnek igazat adott, közben azonban a két tábor nézeteinek alátámasztására gyűjtött kísérleti adathalmazból kifejlődött az immunitástan tudománya. *Mecsnnyikov* működésének ez az egyik legfőbb érdeme, ezt jutalmazta az 1908-ban Ehrlichkel együtt kapott Nobel-díj is. A Nobel-díj indokolása teljes joggal mondta ezt a két kutatót az immunitástan, mint tudomány, megteremtőjének. A két kutató munkássága egyébként egymástól messze állott. *Ehrlich* orvoskémikus volt, vizsgálataiban *Koch* mellé szegődött, és lángeszű elméletekkel, végtelenül szellemesen kigondolt laboratóriumi kísérletekkel igyekezett a szerológia bonyolult folyamatait megmagyarázni. Viszont *Mecsnnyikov* – amint sokszor hangsúlyoztuk –, biológiai szempontból tekintette az immunitástani jelenségeket: *Koch* nagy ellenfelének, *Pas-*

teurnak köréhez tartozott, s nem kémcsövekre és lombikokra, hanem magára a szervezetre figyelt. A két irány szervesen egészíti ki egymást. *Mecsnjyikov* munkássága és harcai nélkül a túltengő *humoralistan* (azon, az immunitás tényezőit kizárólag a vérben és a szövetnedvekben kereső irányzat), végérvényesen zsákutcába vezette volna a szervezettől és a biológiai szemlélettől teljesen eltávolodott immunitás-tant, viszont az is igaz, hogy a szervezeti védekezés biokémiai és *humoralis* viszonylatai rejtve maradtak volna *Mecsnjyikov* ellenfeleinek működése nélkül.

Mecsnjyikov munkásságának rendkívüli fontosságát ma már azonban más viszonylatban is látjuk. *Mecsnjyikov* társa a Nobel-díjban *Ehrlich*, már akkor lázasan kutatott egy olyan kémiai anyag után, amellyel a szervezeten belül minden kórokozót el lehetne pusztítani anélkül, hogy ezzel magának a szervezetnek ártanának. Ezen úgynevezett „*therapia sterilisans magna*”-ra, vagyis a nagy csírátlantató eljárásra való törekvés 1909-ben világsikert hozott, mert a *Salvarsan* felfedezéséhez vezetett. A nagy eredmény a fertőző betegségek elleni harc irányát hosszú időre megszabta. Mivel itt a kémiai anyagok utáni kutatás volt a fontos, a szervezet visszahatásának vizsgálata mégjobban háttérbe került, mint *Mecsnjyikov* küzdelmeinek idején. Pedig a *Salvarsan* feltalálásához hasonló siker, az antibiotikumok felfedezéséig, csak egy volt, a *Germanin* létrehozása, ellenben a többi vizsgálatok hasonló átütő eredményhez nem vezettek. Ebben az időben a *Mecsnjyikov* által képviselt biológiai irányzat képezte azt az alapot, amelyen *Aschoff* és munkatársai kiépítették a modern orvostudomány egyik legfontosabb megismerését, a már említett reticuloendothelialis rendszert. Amikor pedig a fertőző betegségek gyógykezelésének kérdése már holtpontra látszott jutni, a *Mecsnjyikov* phagocytosis vizsgálataihoz visszatérő *Domagk* teremtette meg a kítűnő hatású szulfamid készítményeket. Tehát *Mecsnjyikov* megállapításai messze túléltek alkotójukat, s ma már bizvást elmondhatjuk, hogy nemcsak az immunitástan alapépítményeinek létrehozásában részesek, hanem továbbra is a mai modern pathológia irányító erői közé tartoznak.

Mecsnjyikov működése azonban a fentiekben jellemzett kutatásokban nem merült ki. Rendkívüli emlékezőképessége és kiterjedt érdeklődési köre valódi polyhistorrá tette, aki zenéhez, irodalomhoz éppen

olyan bámulatosan értett, mint a biológia rokon tudományaihoz. Ha tehát széleskörű egyéb munkáira gondolunk, kézenfekvőnek látszik, hogy ezeket egyszerűen olyan szétágazó tudományos munkásság eredményeinek tekintsük, amelyek a tudós sokoldalúságából adódtak, és a fő kutatási irányának körével szoros összefüggésben nincsenek. Valójában azonban ez nem így van. *Mecsnnyikov* tudományos működése – amint már megelőzőleg kifejtettük – biológiai szemléletén alapszik, és teljesen az élet utáni vággyal, a halál elleni harccal áll összefüggésben. Nézzük ilyen szempontból a syphilisre vonatkozó vizsgálatait.

Az ifjú *Mecsnnyikov* azon a területen harcolt a halál ellen, ahová első szerelmének súlyos betegsége vezette; itt a kórokozó csírák ellen hadakozott. Amikor ötvenedik életévén túljutott, önmagában kezdte érezni az életerő csökkenését, ezért a kórnemző csírákról az élet másik kéréllhetetlen ellensége: az előregedés felé fordult figyelme. Itt is megpróbált csatába szállni, de a nem orvosbiológusnak ezen a területen még nehezebb helyzete volt. Itt nem tudta gondolatait olyan mértékben érvényesíteni, mint megelőző munkakörében. Kénytelen volt vizsgálatainak kiinduló pontjául az orvosok megállapításait felhasználni és egy-egy részprobléma tanulmányozásával megelégedni. Az előregedésre vonatkozólag az akkori pathológusokban az a hibás nézet alakult ki, hogy nagy szerepet játszik benne az érelmeszesedés, ezt pedig az akkori felfogás szerint többször a syphilis és a különböző mérgezéses állapotok váltják ki. *Mecsnnyikov*ot megragadta a felfogás, s az előregedés elleni harcban elsőnek a syphilis ellen indult támadásra. Itt még, a régi munkakörben, a fertőző betegségek elleni küzdelem területén mozgott, és *Pasteur* egyik legkiválóbb tanítványában, a vele mindig rokonszenvező *Roux*ban kitűnő, orvosilag szakképzett munkatársat is kapott. A két ember egymástól sokban különbözött, de azonos volt mindkettőben a tudományok iránti önzetlen lelkesedés. *Mecsnnyikov* csodálta *Roux*ban óriási ismeretkörét, megállapításainak biztonságát és pontosságát, s kitűnő kísérletező készségét. *Roux* viszont a lenyűgöző lángész, a nagy kezdeményezőt bámulta *Mecsnnyikov*ban. A pénzt egyik sem becsülte semmire, és mikor 1903-ban kb. egyidőben részesültek nagy tudományos pénzjutalomban, egyöntetűleg elhatározták, hogy ezeknek az összegeknek a segítségével indulnak harcba a syphilis ellen.

Ezen vizsgálatok első és legmaradandóbb eredménye az volt, hogy a syphilit sikerült emberszabású majmokra átoltani, s ezzel megvetették a kísérleti syphilis-kutatás alapját. Ezután a syphilites ragályozó anyag terjedési útját vették vizsgálat alá, és arra a megállapításra jutottak, hogy ha az oltás helyét 24 órán belül eltávolítják, a megbetegedés nem tör ki. Munkatársának gyakorlati érzéke ezúttal úgy látszik *Mecsnnyikovot* is megihlette, és megpróbáltak olyan eljárást kidolgozni, amellyel az éppen megtörtént fertőzés helyén a kórnmző anyagot el lehetne pusztítani, és a betegség kitérését meg tudnák akadályozni. A vizsgálatok a Kalomel-kenőcs megalkotásához vezettek, amelynek kipróbálására a *Mecsnnyikov*ért rajongó tanítványok egyike önként vállalkozott. A sikeres kísérlet ezúttal is – mint *Mecsnnyikov* életében annyiszor – vihart eredményezett, nyilvánosan azzal vádolták meg, hogy a syphilis elleni védő-eljárásokkal az erkölcstelenség büntetését háritja el, és az erkölcstelenséget terjeszti. *Mecsnnyikov* az erkölcsöcsözöknek ezúttal sem maradt adósa. Azt üzenete, hogy „miután erkölcsös eszközökkel eddig nem sikerült a syphilis terjedését megakadályozni, kénytelen volt valami erkölcstelennel próbálkozni”.

A syphilitre vonatkozó kutatások azonban csak részvizsgálatai voltak az érlelmeszesedés, és az előregedés problémáinak. Utóbb a korai érlelmeszesedés fő okát *Mecsnnyikov* nem is a syphilisben, hanem a bélbaktériumok rothasztó hatása következtében létrejött szervezeti önmérgeződésben vélte megtalálni. Hogy a fenti elgondolás alapján a bélben élő, rothadást keltő baktériumok elszaporodását megakadályozza, olyan baktériumok után kutatott, amelyek a rothasztó mikroorganizmusokat a bélsatornából ki tudnák szorítani. Vizsgálatai közben felhasználta azt az állítást, hogy Bulgáriában a savanyú tejjel táplálkozó lakosság között feltűnően sok a magaskorú egyén. Tenyészeteket készített a savanyú tejben lévő baktériumokból és az ún. *Bacillus bulgaricus* kultúrájának a bélsatornába való juttatásával igyekezett a rothadáskeltőket elnyomni. Az határozottan be is bizonyosodott, hogy a *Bacillus bulgaricus* és a rokon baktériumok a bélrothadást előnyösen befolyásolják, ez magyarázza az aludt-tejnek a bélműködésre gyakorolt kedvező hatását. *Mecsnnyikov* további következtetéseit azonban túlzottnak és egyoldalúnak tekintetjük, amelyek jórészt egy olyan előregedő tudós különcködéseiből

fakadtak, aki mindig az orvostudomány határterületein mozgott, vagy egyenesen orvosi ismeretkörben kutatott, de maga nem volt orvos. Ez magyarázza utolsó éveinek aszketikus életrendjét és táplálkozását, amellyel a tőle megszokott fanatizmussal önmagán akarta bebizonyítani, hogy az előregedést és a halált fel lehet tartóztatni, de ez csak életének 71-ik esztendejéig sikerült.

Mecsnjyikov egyike a legtöbbit támadott és általában a legelőnytelenebbül jellemzett tudósoknak. Némely orvoséletrajzíró kapkodó, fantaszta, ingadozó jellemű, az orvostudomány berkeiben olcsó sikerekért sarlatánkodó embernek állítja be, akinek egyetlen szigorú tudományossággal felépített kísérlete sem volt.

Fejtegetéseimben igyekeztem *Mecsnjyikov* jellemét, működésének indítékait megvilágítani, és bebizonyítani azt, hogy kevés tudósnál lehet a tudományos működést olyan egységesen értelmezni, olyan mély emberi vonásokra visszavezetni, mint éppen őnála. Mi magyarázza tehát a róla elterjedt ferdítéseket? *Mecsnjyikov* az orvostudományok kutatójává lett, de éppen úgy nem volt orvos, mint *Pasteur*. Már pedig elkeseredett vitáiban elsősorban orvosok voltak ellenfelei, akik nagy buzgalommal igyekeztek felfedezni mindazon gyöngeket, amelyek a szigorúan vett orvosi szakismeret hiányából adódtak. Erre azt mondhatnánk, hogy a helyzet *Pasteur*-nél is hasonló volt. *Pasteur* mellett azonban ott állottak mindenre kész nagyszerű orvostanítványai: *Roux*, *Chamberland* és sokan mások, és ott volt mellette az ő sikereitől megittasodott egész francia nemzet. De ki állott volna a forradalmi lelkületű *Mecsnjyikov* mellett? Talán a cári Oroszország, amely gyűlölt minden szabad szellemet, és végül őt is kiűldözte? Vagy talán a tudományos világ oligarchiája?, amely mint mindig, nála sem felejtette el, hogy *Mecsnjyikov* zsenije a tudományos ranglétrát, lépcsőfokokat átugorva járta meg. Avagy tudományos ellenfeleinek légiója, akiket a teljes siker küszöbén állított meg, és kényszerített küzdelemre és akik – ha külsőleg ki is békültek vele – belsejükben mindvégig ellenségei maradtak? *Mecsnjyikov* sorsa ilyen szempontból olyan, mint mindazoké, akik magukra hagyatva, a maguk emberségéből vívják ki a tudományos elismerést. Ezeket csak *Kovalevszkij*, *Pasteur*, *Roux* s hozzájuk hasonló igazi emberi nagyságok halkszavú és feltűnést kerülő elismerése dicséri és csak az értük rajongó és éppen ezért senki által

komolyan nem vett tanítványok magasztalják, de annál inkább szidalmazzák az ún. beérkezett tudósok, akik nem tudják soha megbocsátani, ha valaki minden küzdelem ellenére mégis csak elérte azt, amit ők kiörököltek, vagy kikönyököltek. Hiába utazott *Mecsnnyikov* is *Roux* társaságában Marburgba *Bebring* első fiának keresztelőjére és a bölcső felett hiába fogtak kezét a nagy ellenfelek, a kis ellenfelek továbbra sem szüntek meg sárral dobálózni. Márpedig a jó csak ritkán, de a rossz mindig hitelre talál. Az általános rossz véleményt a közhiedelem sokkal jobban megőrzi, mint a jót. De nemcsak az magyarázza a *Mecsnnyikovra* szórt szidalmakat, hogy világnézeti és tudományos ellenfelei – ha már legyőzni nem tudták – legalább személyiségét és jellemét igyekeztek befeketíteni, hanem még más is érthetővé teszi. *Mecsnnyikov* mélyen megvetette a vagyoniért való tudományosságot, a pénzre felváltható tudományos eredmények után szaladóknak már csak saját védelmükben is állást kellett foglalni ellene. Végül pedig mindezekon felül *Mecsnnyikov* érenyeiben és hibáiban túlságosan nyíltan emberi volt, és az örök emberi tulajdonságokat nem bírják látni azok, akik tudatlanságuknak önhittségébe burkolózva magukat emberfeletti lényeknek tekintik.

Mecsnnyikov halála óta közel 50 esztendő (47) telt el, emberi nagyságát és tudományos jelentőségét ma már egyre tisztábban látjuk. kutatásainak időszerűsége ma különösen nagy. A biológus *Mecsnnyikov* munkássága először mutatta meg azt, hogy a biológiai alapismeretek jelentősége az orvostudományi ismeretek terén is kiemelkedő fontosságú. Legújabbban egyre jobban világossá válik a biológia és az orvostudomány szoros kapcsolata. Azok, akik a két tudomány éles elválasztására törekednek, az orvostudomány haladását gátolják. Viszont azok, akik a kettő szoros egységét hirdetik, az orvostudomány legidőszzerűbb célkitűzéseinek, pl. mikrobiológiai, immunitástani, gerontológiai problémák tisztázása érdekében dolgoznak. Mi tehát, akik *Mecsnnyikov* szellemében vizsgáljuk a szervezet védekezésének útjait, az előregedés kérdéseit, teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy szellemében legfőbb célkitűzését, az elmúlás leküzdését önmagára vonatkozólag megvalósította, mert eltemetettnek hitt tanai újra itt élnek közöttünk és újból ihletnek bennünket.

MECHNIKOV'S WORK AND IMPORTANCE IN MEDICAL SCIENCE

by Prof. L. HARANGHY (Budapest)

The last third part of the 19th century resounded from the renewed successes of bacteriology, since *Pasteur, Koch, Löffler* and others had discovered the causative agents of the most destructive diseases one after the other. The fight started at once against pathogenic bacteria and it seemed as if the annihilation of infectious diseases were about to be resolved shortly. But these hopes proved to be very far from their realisation and successes were soon alternating with failures. The failures could certainly and mostly be explained by development of bacteriology being too quick and too rich in its initial results. *Koch* himself characterized this state of affairs, when he declined to accept the adoration of his admirers by the following words: „If I have reached more than most of medical research-workers in general, the reason was to be found in the fact that—while wandering in the fields of medical science by chance I got to such a country where gold was lying free on the road.” In the field, burning in the fever of gold, it is but the wish of quick enrichment which is being felt, and diligent, unselfish work has no place at all. To a certain degree this was so even in the heroic times of bacteriology, because a considerably number of the research-workers were running after immediate successes and extraordinary discoveries, while only very few workers were interested in any abstract and exclusively scientific problems. As for the general public they were claiming for discoveries of new bacteria and new vaccination procedures. In vain did *Renan* raise his protesting voice, saying: „Truth dislikes being

attacked by violent passion, its favours can be best won by gentleness". The general working trend of bacteriology had remained for a long time a breath-taking run trying to obtain successes at any rate, naturally often without thorough-going research-work.

Ilijch Mechnikov gave almost the impression of strangeness in such a word: he had an exclusive interest for scientific problems and did immediately gave up his respected employment as an university professor at Odessa, when he was demanded to do some work outside the field of his scientific interest.

Mechnikov's present appreciation is made actual not so much by his biographical data, but much more by the fact that we have only recently been able to value the extraordinary effect of his work on the development of medical science. My present treaty wants to look particularly into the said problem, and in close connection therewith tries to find out, what impression did *Mechnikov's* personality and character make upon his scientific activity. Therefore I don't want to give you a biography and my treaty will only include such respective biographical data as they are necessary for judging *Mechnikov's* importance.

He studied natural sciences on the university of Charkov and Würzburg, and he was interested especially in cytological studies. Returning to Russia his attention was drawn to the theory of the origin of species, *Mechnikov* became enthusiastic follower of the science of genetics and setting out once more on a wandering tour he was making scientific investigations about the ways and means of natural selection. He was a fanatic genius, and as such he endeavoured to prove that only the most outstanding and most suitable individuals survive the thousand dangers menacing their existence or as he used to express shortly: „The survivors are the most resistant ones". So far *Mechnikov* had not delt at all with questions of medical science but when he got the last mentioned statement, his look—led by his remarkable perspicacity—feth immediately and almost involuntarily upon the living organism, attacked by pathogenic germs. The work of the scientist is not only directed by the internal structure of their personality, but, is greatly influenced by their social and personal circumtances. That was the case of *Mechnikov* too. Owing to his passionate inner constitution he felt in deep love with his first

wife: *Fjedorovna Ludmilla* who had been seriously ill even at the time of their wedding. The young husband was not only the most gentle and most self-sacrificing nurse of his wife, for three long years, but his whole mentality was filled but by one wish, namely to save his beloved patient's life. The scientist doing research work in the field of natural selection, and the observer of nature and of living organism threatened by diseases respectively thus became a pathologist who made desperate efforts to find such factors as might defend the organism against pathogenic germs, and might bring about discovery. Yet the struggle was tragically interrupted shortly. The death of his beloved wife made *Mechnikov* a morphinist and the misfortune drove him trying to commit suicide and it seemed as if his ruin was final, when at last the scientist, roaming restlessly and aimlessly, without any object in life, was appointed professor to the zoological faculty of the University at Odessa. *Mechnikov*, who stood on the verge of complete breakdown accepted the appointment and begun his activity with renewed energy. What induced *Mechnikov*, who was sinking into apathy and breakdown under the heavy misfortune, to this step, and what brought about sudden renewal of his activity we don't know. *Mechnikov's* disparaging critics try to prove especially with this change, that he was a hesitating personality being tossed about the extremes of his emotional moods, and that he was inclined to forget everything immediately for the respectable employment. As for myself I guess to find his spiritual motives in the followings: *Mechnikov* started his student years among the most terrible oppression of *tzarizm*. As a deep thinking young student he was shocked to see the terrible troubles of contemporary society. As a Jew, he felt the most unfriendly behaviour shown to him at Würzburg, the ostracism of his race, and he became disappointed, the pure desire for knowledge did not mean by itself for everybody the opportunity of learning. „All this exists only in human society”—accentuated *Mechnikov* manytimes—,but in biology where the eternal laws of nature rule, the best succeed.”

His wife's death—whom he adored as a supernatural human being—shook his firm belief, and it induced him to that bitter expression that „not the best, but the most cunning survive the struggle for life!” And later, after an attempt of suicide, watching the moths swarm-

ing around the lamp, a doubt rose in him, whether individual qualities and prominences are or are not at all important from the point of view of life. Because the moths live all but the spell of an hour and afterwards they perish without any exception and without any regard to the fact of possible differences among individuals influencing in any way their survival.

Surely these scruples delayed the complete nervous breakdown of the scientist, because *Mechnikov* was blessed with an endless love for life and nature in spite of his extraordinarily changing emotions and hypersensitiveness, which led him to his several attempts of suicide. More than once he gave expression to the thought that human life was only wrong if people made it so. His serene conception of life, which was inherent and was rooted deep in his character was far from having been formed at the time when, on the top of his world success he wrote a book about optimistic life conception, but it was—though seeming to sound contradictory—the fundamental basis of his character from the start. After his wife's death, from time to time his whole innerself protested against the emergent, sombre thoughts and scepticism, and in the periods of recurrent resignations and calming down there rose in him immediately the will to prove to the outside world, but, first of all, to himself that fitness and prominence mean nevertheless the right for life. All the factors have therefore to be removed which might hinder the effectiveness of the law, and one must stand human knowledge to serve this fight. These feelings might have dominated *Mechnikov* when he began to work again with all his energy, and from this time on he had been following this aim constantly through his whole scientific career. This aim prevails permanently in the different fields of his research work, because, while examining the organic factors of the fight against epidemic diseases, he was working for Life's sake and defending thereby the success of the best and most eminent—just like, when he was searching for the origin of arteriosclerosis and the secret of long span of life. To protect the life of the best and most eminent ones, this is in what *Mechnikov* saw his only destination, and it was—in this aim—that focused in him, the genius and fanaticism of the natural scientist, as well as the spiritual greatness of the deep feeling human being. According to the above mentioned *Mechnikov's* scientific

programmes were built up on his internal conviction. He was not at all influenced by either the running speed of bacteriology of those times, or the noisy pretence of unconditional success required by the general public. Such a man could not permanently fit into the teaching staff of the Odessa University of those times, and thus there is nothing to be wondered at the fact of his soon settling in Sicily, and he started there—in the year of 1883—such experiments which made his activity of eternal value. From this time his second wife had been his tireless and devoted collaborator in his work. *Mechnikov* married for the second time when his desire was flaming up again with all force at Odessa. His second wife was almost quite a child and she played in his life a quite different part from that of his first wife. The deep love he felt for his first wife inspired his activity even if its chade, her memory and her painful evanescence stimulated him without interruption to the protection of life and the defeat of death; it was She who created *Mechnikov*, on the other hand, *Mechnikov* created—so to say—the mental world of his second wife. She was nothing but a child, enthusiastic about him, but he formed her into a faithful collaborator in his work, and enthusiastic about natural science. Through her he could always see the radiance and completeness of life at his own side.

We have discussed above—at some length—*Mechnikov's* mental and emotional life, and as well as his first seemingly unsuccessful years of research, but we can appreciate on this particular basis the special role he played among the pioneers of bacteriology and it was only thus that we can be convinced about how wrong those statements were which tried to demonstrate *Mechnikov* as a wholly unimportant individual and scientist. Just a few short lines might be found in some of the text-books about *Mechnikov's* activity. They read mainly as follows: „*Mechnikov* demonstrated the function of phagocytes, moreover he was the first who inoculated syphilis into monkeys and explained senile decay by poisoning through the rotting of intestines.” This enumeration is essentially true, although just as twisted as the deformed picture, drawn by some medical biographers, trying to be original at all costs, of the bearded and extravagant scientist, adored by his pupils. That is surely not the way, to characterise *Mechnikov's* activity since his activity does not mean a standpoint taken up or

a success obtained in partial question but corresponds rather to the tendency, by which the bacteriologist, working but in laboratories and not caring for almost anything for the diseased organism had been led back to vivid reality and to the sick human organism. This last statement can only be understood in its real truth if we go thoroughly into the first examinations made by *Mechnikov*. He had chosen totally transparent animals i. e. sea-star grubs for the object of his first observations in Messina, and he examined the problem what would happen in the organism of such animals if a strange and well visible substance were injected into the same e. g. carmindye. It was easy to observe under magnifying glass how the colour-granuls were soon enclosed by wandering cells in the transparent animals and were incorporated and carried away. Pushing his examinations further on, he pricked into the animals tiny wood splinters and he saw with great surprise how the wandering cells rushed to the place of pricking, and how they tried to get rid of the foreign body. The great researcher have the ability to notice the interrelation of symptoms being apparently far away from each other. On the basis of the above experiences the image of a purulent finger—in consequence of a penetrating thorn—cropped up before *Mechnikov*, and the thought that the wandering cells of the sea-star grubs must have a similar destination as the pus-cells of human beings. On the other hand by the thorough examination of the cleaning function of wandering cells, he came to the conclusion that the only means of safeguarding the organism against infection by absorbing microbes must be the above-mentioned wandering cells respectively i. e. what we called in Greek by the name of phagocytes.

Mechnikov who had meanwhile returned to Odessa made an effort to prove this thesis by direct observation too. He looked for such experimental subjects as were also transparent and made at the same time possible to observe them directly: the penetration of pathogenic germs. After long tests he found such a being in the *Daphnea*, i. e. a microscopic cray fish called water-flea which usually swallowed with its nourishment pointed pathogenic microbes called *Monospora bicuspidata*. It can be observed directly under the microscope, how the phagocytes immediately enclose the microbes infiltrating through the stomachwall, take them into themselves and digest them at last

and so they protect the animal from disease. On the other hand the function of phagocytes sometimes ceases and in such cases the microbes which had got into the organism sprout out colonies and very soon kill the animal. Thus the phagocytes are the guards of the living organism, because the *Daphnae* is immune, i. e. free from the infection of microbes provided, it is being protected by phagocytes but on the other hand if the phagocytes fail to do their services the animal will be ruined incurably.

Mechnikov however, was far from being satisfied with the achieved results. First of all he investigated thoroughly the question, what happen to the foreign material taken into the interior of phagocytes and therefore he studied the processes of cell digestion beginning from the one-celled up to the cells of the highest classes of animals. *Müller* said about these investigations in his summary of immunity: „*Mechnikov* followed with extraordinary richness and remarkable power of his mental capacity, inventiveness and energy, the phagocytosis from the simplest one-cell organism up to Man.” These classical investigations had revealed that phagocytosis, i. e. to incooperation of foreign material into the cells is a basic phenomenon with feeding of the most simple one-cell animal for example amoebae, just the same way as it is with that of the primitive invertebrate. Phagocytosis is with this latter animals a general and substantial quality of the cells but the higher we mount on the ladder of animal hierarchy, the lesser and lesser are the number of such cells, as are able to do the said work, while the role of phagocyt comes completely to an end in nourishment. The capacity for phagocytosis remains in the highest order of vertebrates solely in such cells, as are exclusively destined for that aim and these cells have the direct task to devour and digest such strange matter or pathogenic germs as they had penetrated into the system. *Mechnikov* divided the phagocytes being in mammals into two groups and differentiated moving and fixed ones. He classed the leucocytes into the first category and into the second: the system of reticuloendothelials which became later of greatest importance. He summarized that the protection, i. e. immunity, of the living organism is bound to the function of certain cells the so called phagocytes, these cells being the guards of the organism and the mastering of infectious diseases were the result of the activity

of phagocytes. The *Mechnikov*-test raised a tremendous echo all over the world. The first words were the voice of amazement and appreciation and as he returned to Russia, there was established a separate institute at Odessa at his disposal. But neither the world of science, nor the general public did appreciate his investigations for a long time, and the fight started against him soon. At Odessa he was required not to spend any time with his tests, but to work out immediately medical processes for the treatment of sick sheep and cattles. But he was not to be removed from his circle of interests, but inspite of all urging attack and menacing, he kept on building his theory of immunity, and made investigations as to the means of the protection of the organism according to his own conception. Afterwards one of the members of his institute *Gamaleja* the famous microbiologist, had destroyed a number of sheep by some mistaken anthrax vaccinations, they had to leave Odessa in a hurry and he could still hear the murmur of indignation that he had wasted a lot of money given him for the purpose of treating sick sheep and domestic animals, to such useless creatures as waterfleas and such like.

The homeless scientist was received in 1890 by *Pasteur*, who did not only provide him with an employment, but even with an independent laboratory for his work too. Though *Pasteur* stood far from *Mechnikov's* investigations, but he recognised him as a genuine natural-scientist, and a man of genius. Thereby *Pasteur* gave a new splendid proof of his extraordinary human greatness assuring *Mechnikov's* safety for the world of science and the pursued and not understood researcher, looking for asylum, was defended by him with his own glory. He also never separated in his soul from Russia, nevertheless, from that time onwards, France became *Mechnikov's* second fatherland, and the *Pasteur* Institution in Paris became his hospitable home, from where he continued his violent discussions against the great army of those people, attacking the cell theory of his doctrine of immunity. The tremendous importance of his life work consisted chiefly just in that struggle. In my introduction I have so far recalled the fact that—in the vertiginous rhythm of the development of bacteriology—the research work for immediate results were mostly limited to the laboratories, the process of immunity were

mostly investigated outside of the organism by chemical and serological tests.

This tendency was very alien to the biologist *Mechnikov* who was inseparably welded with the process of life and it was no wonder that the overheated debates broke out very soon particularly with the members of *Koch's* Institute. There were deep-going differences between the interests and individual qualities of the parties in this dispute, and the contrast between *Pasteur* and *Koch* the two founders of the respective institutes appeared later on. *Pasteur* was a sensitive minded chemist whose activity was characterized by genius and sharp logic, but at the same time by dazzling imagination as well. *Koch* was a scrupulously precise physician of unyielding character and iron diligence, who proceeded his tests forming as such a wholly connected system, with exceedingly severe criticism and wonderful technical skill. *Pasteur's* sympathy towards *Mechnikov* was not a quick flaming mood or sympathetic compassion but it originated from common features of their mentality, and when many years after *Pasteur's* death, in the year of 1905, *Mechnikov* became one of the directors of the Pasteur Institution, few people could have been worthier representative of *Pasteur's* inheritance than he. But on the other hand, the contrast between *Koch* and *Mechnikov* was likewise based upon the differences of their character, and the violent discussions with *Koch's* most outstanding followers for instance with *Bebring* can be partly understood by the same. *Bebring* the smart exmilitary physician who was usually precise and systematic was as far from *Mechnikov* as *Koch* himself; and the discussions which broke out between them were likewise greatly influenced by the temperamental and mental differences of the two schools.

The themes of their discussions were mostly turning around the fact whether the protection e. i. the immunity was connected to the tissue fluids, and first of all to the blood serum or whether—as *Mechnikov* maintained—the cells of the organism produced the immunity against infectious diseases. *Bebring* and his followers (generally accepting the abovementioned doctrines of tissue fluids, so called Humoral doctrine f. e. English Nuttal) considered *Mechnikov's* conception as totally unfounded and the discussion became at last personal offences, and made *Mechnikow* often so desperate that he

was about considering again suicidal plans. *Mechnikov* however overcame this crisis soon enough. His delight for life helped him again as well as the affection and adoration of his devoted wife and that of his students. The desperate *Mechnikov* became—among the almost unlimited possibilities of the Pasteur Institute — a fearful opponent. He defended his veracity in his brilliant and exceedingly vivid lectures, he protected his own truth successfully, and refuted the argument of his opponents one after the other by splendidly excogitated tests. He used his immeasurable great biological notions against the narrow, especial medical knowledge of his adversaries, and few books ever obtained such permanent value, as his work „L'immunité”, published in 1901. The struggle continued for many years with unaltered energy. By the side of the masters the disciples started a dispute too, and neither of the parties could convince the other in the discussion. *Bebring* at last declared that time would show which view was the right one. Time, however, brought an other result, because as *Tomcsik* stated; time admitted both theories to be right by bringing the two opposite views in harmony; in the meantime, however, the science of immunity developed bulk of tests and data gathered in order to support the views of the two opposite parties. This is one of the chief merits of *Mechnikov's* activity and this was remunerated by Nobel prize, he got in 1908 together with *Ehrlich*. The motives of the Nobel prize were fully right, to call this two researchers the creators of the discipline of the immunity as a science. The activity of the two researchers stood far from each other in respect: *Ehrlich* was a medical chemist, he joined *Koch*, in the tests and wanted to explain the complicated processes of serology by genial theories and exceedingly wittily excogitated laboratory tests. On the other hand *Mechnikov*—as we have been mentioning several times—dealt with the phenomony of the doctrine of immunity from a biological point of view; he belonged to the circle of *Pasteur*, *Koch's* great opponent; he cared for the living organism and not for the test-tubes and retorts. The two tendencies complete each other organically. Without *Mechnikov's* activity and fights the overwhelming humoral doctrines (i. e. the tendency looking for the factors of immunity exclusively in the blood and tissue fluids) would have led the immunity theory; completely alien to the living system and to any biological point of

view, definitely deadlock; while it is also true that the biochemical and humoral relations of the organical defence would have remained hidden without the activity of *Mechnikov's* opponents.

In our days however, we can see the exceedingly great import of *Mechnikov's* lifework even in different realities. *Mechnikov's* partner in the Nobel-prize, *Ehrlich*, had been even then feverously searching for such chemical substance which would be able to destroy within the organism all pathogenic elements, without harming the organism itself. In 1909 this effort brought about a world success, because in searching after so-called „therapia sterilisans magna” it led to the discovery of salvarsan. This great result had decided the tendency of the struggle against contagious diseases for a long time. Since investigation after chemical materials was at hand, here the only important factor the search after the reaction of the system was pushed even more in the background than it had been done in the time of *Mechnikov's* struggles. And there was, before the discovery of antibiotics, but one success similar to the discovery of Salvarsan, namely that of the discovery of Germanin, while the other investigations had failed to bring about similar hitting results. In this time the biological trend of *Mechnikov* had come to be the basis, on which *Aschoff* and his collaborators built up one of the most important notions of medical science, i. e. above mentioned reticulo-endothelialsystem. And later on, when the question of treating the infectious diseases seemed to have come to a deadlock, *Domagk*, returning to the researches of phagocytosis made by *Mechnikov*, produced the sulphamid products of excellent effect. Thus, the scientific statements of *Mechnikov* have overlived their creator a long time, and to-days we might certainly tell that the said statements had a considerable part, bringing about of the fundamental structure of the immunity theory, but that they belonged even further on the directing powers of modern pathology.

Mechnikov's activity was however far from being exhausted by the above mentioned. His extraordinary power of memory and his widespread interests made him a real polyhistor, who knew all about music, literature just as well, as he understood biology and the related branches of sciences.

Therefore, if we think about his other wide-ranging works it

seems evident to consider this, as the results of his wide-spread scientific lifework brought about by the scientist's versatility, and having no close connection with the field of his principal researching tendency. This, however is not so. The scientific activity of *Mechnikov*-as we have explained above-is based on his biological point of view, and is totally connected with his longing for life and his fight against death. Let us look at, from this standpoint on his research-work in reference with syphilis.

The young *Mechnikov* had been fighting against death in the field, where he had been led by the grave illness of his first beloved wife and here he struggled against pathogenic germs. When he was over fifty, he began to feel within himself the diminution of lifepower, and so his attention turned from pathogenic germs to other merciless enemies of life, i. e. the senescence. Here, he also tried to take up the battle but for the biologist-without being physician-had an even more difficult position in this field, and he was not able to enforce his thoughts in the same measure as in his previous activity. He was bound to the statement of physicians as his starting point, and had to put up with studying one or the other part of the problem. As he was getting on in his years, the pathologists of those times held the wrong view that arteriosclerosis played a great part in it, and this was attributed to the conceptions of those times frequently to syphilis and the different poisonous conditions. *Mechnikov* was caught by this conception and in the fight against senescence, he began an attack-first of all-against syphilis. Here he was still moving about his accustomed fields of work, i. e. in the field of the struggle against infectious diseases; and he managed to find a medically qualified collaborator in Mssr. *Roux* one of *Pasteur's* excellent followers, who had always sympathized with him. The two men were quite different from each other, but the unselfish enthusiasm for science was similar in both. *Mechnikov* admired *Roux* for his immense knowledge, the security and exactness of his statements, and his eminent experimental gift. *Roux* has on the other hand admired *Mechnikov* as a fascinating genius and great initiator. Neither of them appreciated money as such, and when in 1903, at about the same time, both were granted a great scientific remuneration, they agreed

to take up battle against syphilis with the help of the amounts of money what they received.

The first and most permanent result of these researches was that they managed to transplant syphilis by inoculating anthropoids apes, so founding the basis of experimental syphilis-research. Afterwards they investigated the spreading ways and means of contagious matter of syphilis, and they came to the conclusion that the apes did not develop the diseases, if the very place of inoculation was removed within 24 hours. This time the practical sense of his collaborator seemed to inspire *Mechnikov* too, and thus they tried to elaborate such a process by which the pathogenic matter could be destroyed on the very place of recent infection, and the developing of illness could be prevented. The tests led to the creation of the so-called „kalomel” ointment (hydrargium bicloride HC₂) which was tested by one of *Mechnikov*'s fanatic students, who volunteered to do it. The successful test led to a storm this time again, as often in *Mechnikov*'s life, and he was accused in public of preventing the punishment of immorality by his vaccinal treatment in case of syphilis, and thus contributed the spreading of immorality. *Mechnikov* did not remain this time either in debt to the dragons of virtue. He let them know that: “since till now it has failed to prevent the spreading of syphilis by moral means, I was obliged to try out something or other immoral”.

The investigations regarding syphilis were, however only partial researches of the problems of arteriosclerosis and senescence. Later on *Mechnikov* thought to find the chief cause of early arteriosclerosis not in syphilis but in the self-poisoning in the organism brought about by the rotting effect of intestinal bacteria. In order to prevent, according to the above-mentioned conception, the multiplication of putrefactive interior bacteria, living in the intestines, he was searching after such bacteria as would be capable to dive the rotten micro-organisms out of the intestinal canal. During his investigations he made use of the statement, that in Bulgaria, among the inhabitants there were a strikingly high percentage of people of advanced aged, feeding on sour milk. He made cultures of bacteria living in sour milk and endeavoured to defeat the putrifying germs by getting cultures the so-called *Bacillus bulgaricus* into the intestinal duct.

It was proved with certainty that the *Bacillus Bulgaricus* and other related bacteria influenced the intestinal putrefaction in an advantageous way and this fact explains the good effect of sour milk upon the function of intestine. However, we might consider *Mechnikov's* further conclusions exaggerated and onesided, having their source mostly in the extravagances of an aging scientist, who was himself not a physician though he was always moving on the dividing lines of medical science, or was proceeding with his research-work directly in the field of medicine. This explains the ascetic way of life and mode of nourishment of his later years, with which he wanted to prove on himself with fanaticism—which was always a habit of his—that process of aging as well as death itself might be help up; this hower, he managed to do not beyond his 71 year.

Mechnikov is one of the most attacked and most disadvantageously characterized scientist. Some of the medical biographists present him as a confused, fantastic, unbalaced character, and as a charlatan working in the field of medicine for cheapest succceces having never obtained any result based on rigorously scientific basis. In my exposition above, I tried to enlighten *Mechnikov's* character and motives of his activity and prove that they are but few scientist whose scientific activity may be interpreted in such an uniform way, and might be brought in connection with such deep human features, as just in the case of *Mechnikov*. How can all the distortions which twisted the truth about him and his life be explained? *Mechnikov* became a researcher of medical sciences but he was as far from being a physician as *Pasteur*. But at any rate it was first of all physicians, who were his opponents in his desperate discussions; all these physicians became jealous and endeavored to discover all those weaknesses which could be explained by the lack of special medical notion in the strict sense of the word. Here we might argue that *Pasteur's* position was the same. *Pasteur*, however, was surrounded by his excellent and ready-to-all medical disciples; doctor *Roux*, *Chamberland* and a number of others, and he enjoyed the protection of the whole French nation enraptured by his successes. But who would have taken *Mechnikov's* side and who would stood up for him, the revolutionary minded scientist? Perhaps tzarist Russia which had hated all free spirits and drove him out, at last, too? Or per-

haps the oligarchy of the scientific world which had never forgotten and did not forget in the case of *Menchikov* either, if the genius of a scientist had reached the top of scientific hierarchy by taking more rungs at once. Or the legion of his scientific opponents who were brought to a stop by him on the doorstep of complete success were forced to struggle with him and who – though they had to put up with him for outer appearance – remained his enemies in their inner souls.. In this respect *Mechnikov's* fate is like that of those who left alone, have to win their scientific appreciation by their own efforts. Such are prized only by the soft voiced appreciation avoiding all sensation of *Kovelevszkiy*, *Pasteur*, *Roux* and similar real great men and are glorified only by their enthusiastic pupils whose enraptured opinion is not taken seriously by anybody. On the other hand, they are all the more abused by the so-called „pushing” scientists who are unable to forgive anybody reaching in spite of all the fighting what they consider as their heritage or at that they have arrived by the pushing methods. In vain did *Mechnikov* travel to Marburg in the company of *Roux* to the christening of *Bebring's* first son, and in vain did the great opponents shake hands above the cradle; the petty-minded adversaries still kept on throwing mud. It is a commonplace truth that, good is given credit but seldom, and wrong is get always his credit, and that public opinion remembers much better a general pejorative opinion than a good one. The opprobious insults thrown at *Mechnikov* can be explained not only by the fact that his ideological and scientific opponents–if unable to conquer him–had tried at least to defame his personality and character, but can be understood by other factors as well. *Mechnikov* profoundly scorned any scientific activity prompted by the thirst of gain, scientific results to be changed for cash; and thus those who were running after money had to oppress him, if for no other thing, but for their self-defence. And at last, within all this, *Mechnikov* was too utterly and openly human in his virtues and faults and no one can see in others eternal human qualities, who considers themselves superhuman being, based upon their ignorance wrapped in self conceit.

Mechnikov had been dead by now nearly 50 years (47) and we can see his human greatness and scientific importance ever clearer and

clearer. His researches are nowadays more actual than ever. The activity of the biologist *Mechnikov* has shown us first, that the significance of biological basic nations is of an outstanding importance even in the field of the notion of medical science. Nowadays it becomes even clearer and clearer what a close connection is between biology and medical science. Those who are trying to separate the two sciences sharply from each other, are hindering the future development of medical science. On the other hand, those, who proclaim the close union between the two sciences, are working in the interest of the clearing up of the most actual purpose of medicine, for instance for the solution of problems of microbiology, immunity and gerontology. Therefore we who are investigating the ways and means of organic defence and the problems of senescence in *Mechnikov's* spirit, we are fully entitled to state that he has managed to realise his chief aim, i. e. the defeat of mortality as regards himself, since his theories believed to be dead, live here with us and are again inspiring us.

КЛИНИКА ВНУТРЕННИХ БОЛЕЗНЕЙ В РОССИИ

(1750—1917)

А. Г. ЛУШНИКОВ (Москва)

Обращаясь к изучению истории клиники внутренних болезней в России, законно поставить вопрос: когда вообще возникло учение о внутренней патологии как особая научная дисциплина? Первые попытки накапливать эмпирические сведения о внутренних болезнях надо отнести к эпохе 16—17 веков. Изучение анатомии наряду с развитием естествознания помогало систематизации эмпирического материала, связанного с заболеваниями.

Восемнадцатое столетие в этом отношении было особенно плодотворно. Зарождалась семиотика. Были предложены новые теории воспаления, появились первые нозологические системы Линнея, Соважа, Фогеля, Сагара, Куллена. Были опубликованы сочинения Шаршмидта (1755), Юнкера (1788), Аккермана (1794) и др. Таким образом *возникновение общей терапии как самостоятельной дисциплины надо отнести к XVIII столетию*. В этом же столетии, его второй половине, возникла и русская терапевтическая школа. Она создавалась, используя опыт народной медицины, собственный врачебный опыт и достижения медицины мировой.

В России XVIII век был богат интенсивной деятельностью многочисленных натуралистов, исследователей, путешественников. С неутолимым рвением эти люди науки отправлялись на далекий север, к полярным морям, в необозримые просторы Сибири. Капитан Сарычев в течение восьми лет (1785—1793)

путешествовал по Северо-восточной Сибири, плавал в северных ледовитых морях и Великом океане. С. П. Крашенинников изучал почти неизвестную до того Камчатку. И. Лепихин посетил с научной целью различные места Европейской России. В. Ф. Зуев опубликовал записки о путешествии от Петербурга до Херсона (1781). Было начато составление топографических описаний различных городов империи.

Изучение недр, развивающаяся промышленность возбудили интерес к естественным наукам и прежде всего к химии, физике, геологии. Центром, руководившим деятельностью этой армии ученых и любителей-натуралистов, была Академия наук, учрежденная в 1725 году. Работа Академии наук особенно развернулась при М. В. Ломоносове. Исключительное значение для науки имели его исследования в области химии, физики, астрономии, геологии. Коллективной работой русских ученых XVIII века был накоплен значительный материал по изучению родной природы и ее недр, систематизированный в трудах В. Севергина, И. Г. Георги и др. Все эти исследования имели исключительное значение как для дальнейшего прогресса естественных наук, так и для медицины.

Нельзя также забывать и о связях с мировой наукой. Встречи с зарубежными учеными, знакомство с их методами исследования обогащали наших медиков. Признавая все существенное и практически важное, отечественные врачи весьма часто усматривали ненаучную подоплеку врачебных теорий и критически оценивали философские взгляды зарубежных авторитетов. На развитие русской медицины большое влияние оказал народ, та социальная среда, из которой вышло большинство медиков того времени. Для развития русской науки XVIII века и особенно медицины характерно содружество философии с естествознанием. Вопросы физики и химии и даже медицины весьма интересовали наших философов.

Чтобы понять главные этапы развития учения о внутренних болезнях в России, нег нужды останавливаться на разборе всего, что было достигнуто в этой области знания: достаточно познакомиться с творческими достижениями наиболее видных представителей науки.

У истоков клинической медицины в России стоят три крупнейших клинициста, положивших начало основному направлению в области терапии — профессора Московского университета С. Г. Зыбелин, Ф. Г. Политковский и А. М. Шумлянский.

С. Г. Зыбелин (1735—1802) в своих клинических воззрениях исходил из двух основных критериев — опыта и разума. Непосредственный опыт дает знания о всех вещах и явлениях мира. Разум дает возможность все опытно изученное приводить в систему. При этом нельзя слепо следовать за учеными и авторитетами. По Зыбелину, в человеческом организме действуют все те же законы природы, и поэтому нет такой науки, которая не имела бы отношения к нашему организму.

Рассуждая о происхождении человеческого организма, С. Г. Зыбелин высказал предположение, что в природе все твердые тела некогда были жидкими. Плотность и твердость они приобрели постепенно по мере потери теплоты. Жизнь всякого организма — это процесс постепенного обезвоживания. Молодость переходит в старость, а неподвижность старости есть результат оплотнения тканей. Для поддержания жизни нужно тепло. Зыбелин различал тепло ту внешнюю и внутреннюю, находящуюся в животных организмах. Зыбелин против того, чтобы люди привыкали к теплу. Он был сторонником систематического закаливания. Надо бороться за разумный и гигиенический порядок жизни, приучать себя к холодному воздуху, избегать теплых комнат, уменьшать по возможности теплоту платья, употреблять прохладными пищу и питье, спать на свежем воздухе, упражняться в движении, привыкать к холодным баням.

Но обращая внимание на внешние обстоятельства, Зыбелин считал, что есть болезни, которые зависят от самого человеческого организма, его особенностей, а главное от поведения человека. Вот почему каждый должен понять, что для него вредно и что полезно. Зыбелин утверждал, что предел жизни нашей значительно превышает тот, который мы видим: человек может жить свыше ста лет и притом без болезней. Но немногие пользуются таким долголетием, и человек чаще

всего сам виноват в этом. Зыбелин внес новую, свежую струю в общепатологические воззрения. Он критиковал древнее учение о темпераментах и связанных с ними патологических явлениях. Он считал, что всех людей нельзя втиснуть в придуманные антропологические схемы и что человеческий организм сложнее, чем обычно думают. Зыбелин отстаивал своеобразие каждый человеческой личности. «Едва ли не всякий человек, — писал Зыбелин, — свое, ему одному принадлежащее сложение имеет». Он пытался понять, в результате чего же возникают эти индивидуальные особенности того или другого организма. Являются ли они врожденными, природою от века созданными наследственными, или больше зависят от образа жизни и воспитания. И здесь Зыбелин шел тоже по правильному пути; он решал этот вопрос в пользу последнего. Если нельзя победить большую глупость, то нравы исправлять все-таки можно.

В клиническом учении С. Г. Зыбелина основным было предупреждение болезней путем воздействия на организм режимом, улучшением санитарных условий жизни. Некоторые из своих работ Зыбелин посвятил специально вопросам профилактики. Чтобы сделать жизнь здоровой и длительной, надо стремиться к нормальному общественному и государственному благополучию, ушенывать чрезвычайные налоги; но особенно важн научиться предупреждать возникновение болезней. Наблюдая разногласия и умствования представителей врачебных наук в Европе борьбу их самолюдий, защиту мнений, основанных часто на пустых вымыслах, он указывал на необходимость критически относиться к различным теориям, особенно основанным на авторитете или знатности авторов.

Приемником и продолжателем учения С. Г. Зыбелина был Ф. Г. Политковский (1756-1808). В первые годы своей научной деятельности Ф. Г. Политковский много внимания уделял вопросам натуральной истории. Он подчеркивал важность немозрительных, а опытных дисциплин. Изучение натуральной истории необходимо для врачей, так как они получают сведения о здоровой пище, лекарствах, рациональной одежде,

рациональной постройке зданий и пр. Влияние этой дисциплины простиралось на физику, химию, а также на разные искусства и ремесла.

В клиническом творчестве Ф. Г. Политковского надо особо оттенить его глубокий и острый критицизм. Это помогало ему правильнее разбираться в сложных, часто противоречивых направлениях медицинской науки. Им была опубликована работа, в которой он оценивал важнейшие достижения науки восемнадцатого столетия. Он считал, что эта эпоха дала немало блестящих открытий. Однако врачебная наука явно отставала от естествознания. Стремление все в медицине начинать во что бы то ни стало от Вольфа «подало повод к смешным а иногда и вредным злоупотреблениям». В конце столетия Вольфа в этом отношении сменил Кант. Политковский относился отрицательно к тем врачам, которые своей науке «дают вид критической философии и, говоря языком ее, мечтают о возможности основать медицину на одних умствованиях и из высокопарностей трансцендентальной философии, из тесного круга явлений, в котором находятся, хотя и перейти в бесконечную область мнимой трансцендентальной медицины». Он подчеркивал вред путаницы, когда опытную врачебную науку мешают с метафизикой. Политковский указывал, что всякий благонамеренный врач с твердостью должен вскрывать такие заблуждения. Нельзя допускать, чтобы в науке держивали победу узкие, догматические умы, любящие больше празднично философствовать, чем опытно наблюдать. В науке нужна свободная борьба идей и мнений. Остановившись на крупнейших врачах прошлого, он указывал на достижения Сиденгама, Бургаве, Гофмана. Из врачей древности он отметил прежде всего Гиппократ: «Будучи одарен отменным гением и великою проницательностью, он обнял тотчас все части философии и, кажется, что и между философами, как и между врачами, был первый».

Политковский был сторонником опытной медицины, основанной на естествознании. Он считал необходимым знать в совершенстве историю науки, так как понимал, что истинное знание является суммой сведений, полученных в результате

постепенно накапливаемого и проверяемого опыта и критического восприятия наследства прошлых веков.

Как врач, он считал необходимым не только помогать природе лечить больного человека, но и пользоваться всеми достижениями естественных наук для активной помощи самой природе. Он требовал изучения причин болезней и одновременно, продолжая идеи своего учителя Зыбелина, придавая особенное значение питанию и поведению больных.

А. М. Шумлянский, продолжая развивать основные положения новой русской терапевтической школы, сделал попытку создать теорию медицины. По мнению А. М. Шумлянского, врач явления мира должен изучать для того, чтобы понять среду, в которой человек живет и силами которой поддерживается его существование. Всю сумму знаний об этой среде Шумлянский назвал служебными. Но наиболее подробное знание о свойствах тел врач получит из физики. Важнейшим для медика отделом знания является и антропология или наука о природе человека. По Шумлянскому, нужно различать теоретическую и практическую антропологию. Теоретическая антропология изучает человека и его целостность и разделяется на гигиену и ятрику. Гигиена изучает здоровую природу человека. Основными отделами знания здесь служат анатомия и физиология. Практическая антропология, или терапия, является высшим развитием врачебной науки, ее окончательной целью. Здесь дело идет о самом главном — о сохранении здоровой природы человека и о борьбе с болезнями.

Таким образом, для А. Шумлянского, автора теории медицинских знаний, основанной на медицинской практике главным образом отечественных ученых, кроме моральных высоких качеств врача, имеют первостепенное значение способы исследования больного организма с учетом особенностей окружающей среды. Врачи обязаны знать обычаи и привычки того народа, где они практикуют. Медицина, которую теоретически пытался обосновать Шумлянский, была наукой для широких народных масс.

II

Вопрос о *возникновении болезни*, ее истоках, развитии и путях этого развития всегда интересовал представителей русской терапевтической школы. Решая эту проблему, они отбрасывали преувеличенные представления о врожденности болезни. Старая патология, господствовавшая на Западе и имевшая корни еще в древне-греческой медицине времен Гиппократы, оказывалась неполноценной под критическими высказываниями русских врачей конца XVIII века.

Для понимания болезни надо знать не только состояние организма, но и всю совокупность окружающих его условий. Всякая болезнь так или иначе влияет на весь организм. Именно отсюда исходило утверждение М. Я. Мудрова о том, что лечить *всегда* надо *весь* организм, а не только один местные процессы. Разбираясь в клинических материалах, оценивая результаты экспериментальных работ, наши патологи пришли к заключению, что единство организма поддерживается прежде всего нормальными функциями нервной системы. Сначала это были догадки (Зыбелин), потом эти догадки были подкреплены наблюдениями на животных, научными обобщениями (Мухин) и, наконец, были закреплены созданием замечательной для своего времени клинической системы И. Е. Дядьковского. Стало развиваться *профилактическое направление нашей медицины*. Отбросив праздное теоретизированное, критически отнесясь к достижениям мировой медицинской мысли, представители отечественной медицины пришли к заключению, что организм чаще всего болеет либо в результате ненормальных условий жизни, либо вследствие собственной небрежности. Но уровень науки далеко не всегда дает возможность побеждать уже развивающуюся болезнь. Вот почему на первый план выдвигалось положение о том, что «легче предохранить от болезни, чем ее лечить» (Мудров).

По этому пути — *изучения способов предохранения от болезни* и пошла русская терапевтическая школа. Следы значительной работы в этом направлении можно видеть не только по трудам крупнейших представителей русской клиники, но и по

другим многочисленным трудам, опубликованным в первой половине XIX века.

Следующею особенностью русской терапевтической школы было ее *физиологическое направление*. Уже во второй половине XVIII века основной темой большинства научных работ наших врачей являлось изучение функций различных систем организма. С начала XIX века в центре внимания клиницистов и физиологов стояло изучение нервной системы. Особенно большое внимание к этим вопросам было со стороны терапевтов. Физиологическими экспериментальными исследованиями занимались многие врачи, но особенно плодотворно Е. О. Мухин и его многочисленные ученики и последователи. Виднейший терапевт И. Е. Дядьковский был вместе с тем и физиологом. Изучение физиологии нервной системы направило мысли клиницистов по новым путям. Стала понятна необходимость учитывать состояние психики больного человека и то влияние, которое может оказать на благоприятное течение болезни лечащий врач при умелом обхождении с пациентом.

Особо надо отметить *высокий гуманизм* представителей русской терапевтической школы. Изучая биографические и характерологические особенности лучших врачей нашей школы, нельзя не прийти к заключению, что это были люди исключительно преданные не только своей науке, но и своему народу. Они понимали ту высокую моральную ответственность, которая была связана с деятельностью врача. Бескорыстие, трудолюбие и честность — вот чего требовал М. Я. Мудров от своих учеников. Г. И. Сокольский, уйдя от медицинской практики, на склоне лет своих писал о том, что врачебное искусство не может измеряться количеством орденов и что врачи, становящиеся на пальчики перед вельможами, достойны всяческого порицания.

Остановимся кратко на характеристиках некоторых видных врачей в России первой половины XIX века.

И. К. Каменецкий (1750—1823) был автором очень популярного лечебника. Он был последователем и проводником клинических взглядов Зыбелина. Так же как и Зыбелин, он

подчеркивал важность окружающей среды и поведения самого человека. Он считал, что вылечить больного — это значит прежде всего вернуть ему возможность заниматься трудом. Умение лечить, по Каменецкому, заключается не в механической даче того или другого лекарства, а в рекомендации всех оздоравливающих мероприятий. Каменецкий был прежде всего инфекционистом и педиатром. Его труды имели большое распространение не только на русском языке, но и на других языках (грузинском, армянском).

Клиническое учение М. Я. Мудрова (1776—1821) принадлежит к выдающимся достижениям русской науки. И В Мудрове сочеталось стремление к научной истине с любовью к отечеству. Общественник и демократ, вышедший из народа, он понимал его нужды и правильно оценивал общественно-политические события эпохи. Врачебная деятельность этого клинициста была основана на изучении индивидуальных особенностей больного организма. Для этого прежде всего были нужны нормальная и патологическая анатомия, физиология и гигиена.

«Простота есть печать истины» — еучил Мудров. В медицине всегда надо идти от простого к сложному, от известного к неизвестному. Он видел, как трудно на данном уровне развития науки дать правильное определение болезни. Болезнь, по Мудрову, никогда не развивается без нарушения функций и материальных изменений в тех или других органах. То и другое в конечном счете ведет к общим нарушениям жизненных функций организма в целом. Он понимал, что необходимо связать практическую медицину с гигиеной — наукой о рациональных нормах существования и с макробиотикой — наукой о способах продления жизни, так как главной задачей медицины является борьба за искоренение болезней.

Мудров разработал систему подобного опроса и осмотра больного с учетом его индивидуальных свойств. Он обследовал больного, придерживаясь анатомического порядка, и начинал с головы. Он указывал, что здесь находятся важнейшие органы чувств и, главное, мозг, управляющий организмом. Исследованию центральной нервной системы и органов чувств

он отводил первое место. Мудровым составлена классификация болезней. В основу классификации он положил принципы: физиологический и патологоанатомический. Классификацией Мудрова пользовалось большинство русских врачей до тех пор, пока она не уступила место другой, новейшей системе болезней, предложенной проф. И. Е. Дядьковским.

По поводу собственных успехов и того нового, что он внес в науку, Мудров говорил: «Я скажу вам кратко и ясно: врачевание состоит в лечении самого больного. Вот вся тайна моего искусства». В клиническом учении Мудрова находят свое дальнейшее развитие как профилактические, так и психотерапевтические способы лечения.

Не менее замечателен Мудров и как педагог. Исключительно талантливые разборы больших, огромные знания, ораторский талант — это все привлекало к нему студентов. Матвей Яковлевич как профессор Московского Университета воспитал сотни русских врачей. Под его руководством написано много ценных научных работ. Из его клиники вышли такие яркие представители русской и мировой науки: Н. И. Пирогов, Г. И. Сокольский, К. В. Лебелев и др. Он перестроил преподавание медицины, придавая большое значение патологоанатомическим вскрытиям. В клинике Мудрова впервые начали вести подробные истории болезни.

Велики заслуги Мудрова и в области эпидемиологии. В тяжелые холерные годы (1830—1831) он был старшим врачом Центральной комиссии по борьбе с эпидемией. В условиях царской крепостнической России бороться с этим грозным заболеванием было очень трудно. И все же Мудров с группой врачей хорошо справился с этой задачей. Матвей Яковлевич снискал огромную популярность среди широких народных масс, представителей прогрессивной общественности. Известно также, что он был близок к декабристам и в пору жестокой реакции смело оказывал помощь сосланным в Сибирь.

Клиническая система И. Е. Дядьковского (1784—1841) была событием огромного значения. Его биограф И. Т. Глебов писал, что это учение «должно быть отнесено к числу таких явлений в исторической науке, которые невольно возбуждают

удивление». Для творческого роста Дядьковского особенно большое значение имело знакомство с трудами Е. О. Мухина, с его учением о стимулах.

Материалистические воззрения Дядьковского развивались и укреплялись в борьбе с консервативными, идеалистическими врачебными учениями России и Западной Европы. Основным достижением Дядьковского было то, что уже в начале XIX века он материалистически объяснял болезненные явления,

исходя из углубленного изучения жизни организма как единого целого. Он понимал важность как еще не изученных внешних влияний космического порядка, так и всей суммы особенностей жизни больного, которые связаны с его бытом, профессией, поведением, питанием и пр. В этих вопросах Дядьковский намного опередил свое время. В дальнейшем только И. П. Павлов в конце XIX века с такой же широтой говорил о вли-

янии окружающего мира на животный организм. На это позже указывал и академик В. И. Вернадский, подошедший к названным проблемам с точки зрения новой, им основанной науки, биогеохимии. Дядьковский не раз обращал внимание на то, что без точного знания химического состава живого вещества трудно понимать изменения, которые происходят в больном организме, а еще труднее лечить их. Ввиду такой, совершенно иной для того времени, точки зрения, на организм как неразрывную часть окружающего мира, вызывалась необходимость в коренной перестройке системы обследования больного и открывались большие возможности для углубленного изучения этиологических факторов.

Другой основной заслугой Дядьковского является то, что он боролся за игнание всяческой метафизики из медицины и доказывал, что все неясное в науке о человеке существует только в силу несовершенства нашего знания. С огромной силой он критиковал понятие «жизненной силы и стремление некоторых ученых утвердить мысль об исключительном своеобразии живого вещества. Положение «*omne vivum e vivo*», сформулированное еще в XVI веке и известное как принцип Реди, было подхвачено Окемом и Шеллингом. Видоизмененная Виrhовым эта формула стала убогим пристанищем и для современных вейсманистов-морганистов. Дядьковский успешно критиковал подобные идеалистические концепции. В течение двадцати лет в студенческих аудиториях Московского Университета и Московской медико-хирургической академии И. Е. Дядьковский доказывал необходимость изучения естественных наук и вредность отвлеченной философии. Он напоминал, что без изучения природы не может быть никаких успехов ни в технологии, ни в сельском хозяйстве, ни тем более, в медицине.

Дядьковский первый с такой глубиной и с таким знанием физиологии стал изучать больной и здоровый организм, исходя из положения о преобладающем значении нервной системы. Отечественная физиология во многом ему обязана. Известно, что Дядьковский в начале тринадцатых годов занимался экспериментальным изучением центральной нервной системы на животных. Под его руководством группа молодых

ученых (Кудрявцев, Кикин, Суханов, Глебов и др.) провела серию исследований по изучению явлений органической и животной раздражительности. Опираясь на центральную нервную систему собак, кошек и голубей, Дядьковский и его ученики изучали функции различных участков нервной системы, ее высших и низших отделов, а также пытались найти экспериментальное подтверждение теории нервного электричества, которая занимает видное место в общепатологических воззрениях Дядьковского. Именно здесь, думается нам, в этих его физиологических работах, и нужно искать истоки научного творчества замечательного деятеля русской медицины, физиолога И. Т. Глебова, учителя Сеченова и Боткина.

Как терапевт Дядьковский все свои методы лечения проводил, исходя из возможности воздействовать на изменение жизненно проявлений больного организма в первую очередь через нервные пути.

Важно отметить, что и на психические болезни он смотрел глазами материалиста и указывал, что только несовершенство науки и методов исследования не позволяют находить материальные изменения в структуре мозга.

Почти двадцать лет Дядьковский занимал кафедру общей патологии и терапии в Московской медико-хирургической академии и несколько лет ту же кафедру в Московском университете. В 1836 г. за материализм и атеизм Дядьковский был уволен.

Известность Дядьковского как врача-мыслителя и общественного деятеля была исключительна. Лучшие передовые люди России признавали его научные достижения. Гоголь, Лермонтов, Чаадаев, Белинский, и Герцен, Станкевич и многие другие в той или иной мере были связаны с И. Е. Дядьковским. Историческое значение И. Е. Дядьковского велико. Он был центром, где пересекались передовые достижения русской медицины и биологии первой половины XIX века с материалистическими научно-философскими течениями того времени.

Видное место среди русских врачей первой половины XIX века занимает К. В. Лебедев (1799—1884), последователь клини-

ческой и научно-философской системы И. Е. Дядьковского. К. В. Лебедев принадлежал к представителям того основного и прогрессивного течения русской медицинской школы, которое было начато знаменитым Зыбелиным. Для врачей этого направления характерно прежде всего материалистическое понимание мира и человека, понимание болезни как патологического состояния организма, возникающего в результате вредных влияний среды. Русские передовые врачи были гуманистами и демократами. Проф. Лебедев и в этом отношении продолжал традиции своих учителей. Он писал: «Врач не должен делать никакого различия между бедным и богатым, между знатным и простым человеком. Кто более страждет, кто в большей находится опасности, к тому прежде прочих и спешить должно, кто бы он такой ни был. Те врачи, сожаления достойны, которые ценят своих больных по их состоянию или званию». У него мы находим ценные и вполне правильные замечания о том, как врач должен обходиться с больными: «Особенное терпение и великое благоразумие врача требуется при лечении людей боязливых, легкомысленных, упрямых, скрытных, безнравственных, болтунов, мечтателей, полуврачей». При встрече с больными он предлагал вести разговоры на темы сохранения здоровья, борьбы с предрассудками и пр. При этом он указывал, что всякое слово врача должно быть основательно продумано. «Остроумная колкость есть самое ненавистное качество во враче», — утверждал Лебедев. Он понимал, что «люди охотнее прощают действительную обиду, нежели насмешку», и поэтому советовал врачам проявлять всегда сугубую осторожность и величайший такт. По Лебедеву, лозунгом врача должно быть: «Не теряй никогда надежды». Он не признавал пассивного отношения к болезни и требовал продуманной борьбы с ней, следуя тактике наступательной, а не оборонительной.

Последователь лучших традиций русской школы и прежде всего талантливейший ученик Дядьковского, он не побоялся в эпоху Николая I выступить в защиту идей своего учителя. И когда из немецкого лагеря под прикрытием николаевской реакции стали раздаваться обвинения, оскорбительные для

памяти Дядьковского, Лебедев выступил с опровержением, в котором заявил, что лозунг его учителя «не признавать ничего умоположения за истину и пр.» заключающий в себе зародыш медицинской критики, стал лозунгом всех передовых отечественных врачей.

Значение К. В. Лебедева для истории русской медицины первой половины XIX века прежде всего заключалось в том, что он неустанно пропагандировал самую передовую материалистическую медицинскую науку того времени, продолжая дело своих великих учителей — Мухина, Мудрова и Дядьковского и, указывая на недопустимость преклонения перед зарубежными авторитетами, боролся за самостоятельность отечественной медицины.

Во вторую половину 19 века в капиталистической России в связи с нарастанием революционного движения и дальнейшими успехами естественных наук и материалистической философии терапия продолжала свое развитие. В эти годы в области учения о болезни многое из того, что было гипотетично, подкреплялось новыми научными данными. Суммируя все передовое в клинической медицине, С. П. Боткин так выразил понимание патологического процесса: «Состояние организма с нарушением равновесия жизни составляет болезнь... Понятие о болезни неразрывно связывается с ее причиной, которая исключительно всегда обуславливается внешней средой. Реакция организма на вредодействующее на него влияние внешней среды и составляет сущность больной жизни».

Понимание болезни, созданное совместными усилиями представителей русской врачебной школы, и обоснованное во второй половине 19 века работами И. М. Сеченова, С. П. Боткина, Н. А. Виноградова, Г. А. Захарьина и др., встретилось с другим воззрением на этот предмет, которое возникло на Западе под влиянием работ Биша, Бруссе и др., и своего крайнего развития достигло в теоретических работах немецкого натолога Вирхова. Это течение, в основном морфологическое, в области клинической медицины недооценивало влияния окружающей среды на организм, не признавало значения нервной системы, как системы объединяющей организм, и

считало болезнь местным процессом. Борьба между функциональным направлением в клинике, основанном на материалистической философии, и направлением морфологическим, имевшем свои истоки в виталистических и метафизических концепциях, как у нас в России, так и в Западной Европе велась на протяжении всего 19 столетия.

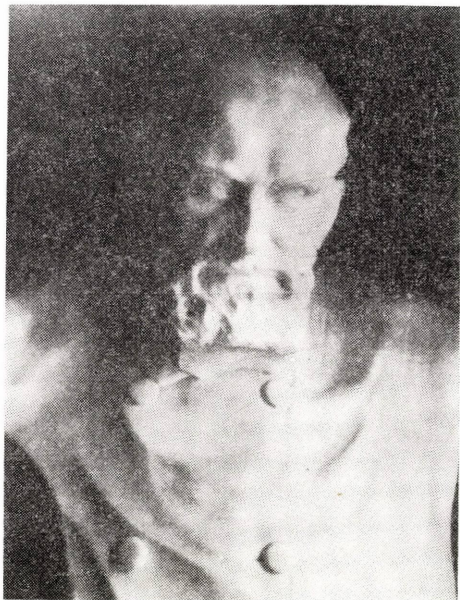
Один только анатомический взгляд на понимание болезней, как указывали представители физиологического направления, несостоятелен. С. П. Боткин неоднократно демонстрировал перед слушателями таких больных, у которых наблюдалось изменение объема сердца и его функций и где при самом тщательном исследовании нельзя было отыскать ни одного из тех первичных расстройств, которые будто бы только один обуславливают подобные страдания сердца. И вот Боткин указывал, что эти страдания возникают вслед за заболеванием какого-нибудь отдела нервного механизма сердца, или центральной нервной системы после психических потрясений. О Вирхове проф. Эйхвальд писал: «Мы знаем очень хорошо, что это разложение организма на анатомические единицы заключает в себе ошибку, но эта ошибка относится ко всей современной науке». Обычно принято думать, что на Западе клеточная теория Вирхова была воспринята всеми. Однако это далеко не так. Крупнейший клиницист Франции Арман Труссо не был сторонником Вирхова. В его клинических лекциях можно прочитать следующее: «Если основываться на одних лишь анатомических изменениях, органический порок сердца, конечно, еще не составляет болезнь. Если бы кто-либо удивился такому мнению, то мы спросили бы его, считает ли он за болезнь медленное и постепенное задушение человека».

Среди деятелей русской клиники второй половины 19 века наряду с уже хорошо изученными трудами С. П. Боткина и его учеников, научно обосновавших идеи функционализма, необходимо остановиться на высоко плодотворной деятельности проф. Г. А. Захарьина. Творческий гений этого врача помог разрешить ряд насущных вопросов, связанных с проблемой организма и среды. Клинический метод изучения боль-

ного организма, созданный проф. М. Я. Мудровым и его последователями в 60-х годах перестал удовлетворять наших врачей. Понадобилось пересмотреть этот метод таким образом, чтобы врач мог получить более ясное представление об индивидуальности организма и его среде, о функциональных возможностях больного. Эту труднейшую и неотложную задачу разрешил Г. А. Х. Захарьин. Выработав определенную, научно обоснованную систему исследования больного, он в сущности тем самым произвел такую реформу в медицинской науке, которая едва ли не превосходит блестящие достижения Лаеннека, создателя физических методов исследования. Владеет правильно системой расспроса и осмотра, врач может с большой точностью определять особенности данного организма, величину и характер функциональных отклонений и диагностировать такие заболевания, которые подчас не дают никаких объективных симптомов. Клинический метод Захарьина позволяет иногда выявлять этиологические и патогенетические обстоятельства. Со времени появления метода, созданного Г. А. Захарьиним и впоследствии дополненного А. А. Остроумовым, практический эффект в работе любого врача, владеющего этим методом, неизмеримо возрос.

Во второй половине XIX столетия круг научных интересов отечественных терапевтов в связи ростом медицинских знаний весьма расширился. Усилившаяся специализация способствовала выделению из общей и частной терапии таких дисциплин, как психиатрия, нервные и детские болезни. Несмотря на это, терапия оставалась основной медицинской наукой, объединяющей клиническое мышление. Функциональное направление русской клиники продолжало развиваться. Наиболее передовые врачи отечественной школы видели, что клиника не может исходить только из патологической анатомии, которая изучает посмертные изменения. «Гораздо более утешительна и не менее важна для медика физиологическая точка зрения,» — писал Эйхвальд. Физиология указывает на запасные силы организма. «Мы узнаем, что сердце в состоянии развить живую силу, необходимую для побеждения и таких препятствий, которые возникают лишь крайне редко. Мы узнаем, что легкие

так велики, что более трети дышащей поверхности их может выбыть без того, чтобы дыхание потерпело от этого значительное расстройство; узнаем, что почки могут выделять гораздо больше мочи, нежели выделяют при обыкновенных условиях...» Как представитель русской физиологической школы проф. Эйвальд указывал, что постановка блестящих анатомических диагнозов мало приносит пользы людям. Не

многого стоит разпознать порок сердца и тем как бы приговорить человека к смерти. Физиологический, функциональный подход к больному, наоборот, позволяет всегда разобратся в патологии данного органа с учетом состояния всего организма, что поможет врачу предписать больному наиболее полезный образ жизни.

Основываясь на учении о болезни как процессе, затрагивающем все основные функции организма, проф. Эйхвальд решил изложить патологию кровообращения с физиологической точки зрения и написал книгу «Патогенез и семиотика расстройств кровообращения, которая во многом заслуживает внимания даже и в наши дни.

Таким образом, целью исследования врачей было изучение состояния больного организма во всей целостности его физиологических и биологических проявлений. В связи с этим понятного обстоятельство, что русские клиницисты не стремились к написанию систематических руководств по частной терапии. Они считали более правильным излагать проблемы внутренней патологии в клинических лекциях. Исключительными по ценности трудами, не потерявшими своего научного значения и в настоящее время, являются клинические лекции С. П. Боткина, Л. В. Попова, Э. Э. Эйхвальда, В. Г. Лашкевича, Г. А. Захарьина, А. А. Остроумова, В. А. Манасеина и многих других.

Говоря о достижениях русской клиники второй половины XIX столетия, надо прежде всего остановиться на развитии кардиологии. Особое внимание к заболеваниям сердечно-сосудистой системы можно объяснить прежде всего тем, что этот отдел физиологии был разработан полнее других. В расцвете своей врачебной деятельности С. П. Боткин писал: «Не забывайте, что наша диагностика всех вообще сердечных заболеваний покоится на довольно строго выработанных объективных данных и потому представляется еще весьма точной в сравнении с другими болезнями».

В результате трудов отечественных клиницистов ими были выделены как особые клинические формы — заболевание сердца при артериосклерозе, сифилис сердца, более полно описаны некоторые сердечные пороки, и прежде всего клиника митрального стеноза. В этой последней области особенно ценны работы С. П. Боткина. Он указал на предсистолический шум, как на один из характерных признаков стеноза. Он обратил внимание врачей, что этот шум может иногда занимать и большую паузу и таким образом симулировать диастоли-

ческий шум. Указывая на сложность звуковых явлений при этом поражении сердца и на разнообразии симптоматики, Боткин говорил, что «при частом ритме всякий ясный характер исчезает и является та путаница, которую я называю «кузнечным шумом», развивающимся, повторяю, только при стенозе и потому для него характерным».

С. П. Боткин описал симптом, наблюдаемый при некоторых заболеваниях сердца, протекающих с его частичной гипертрофией: притупление и крепитацию при выслушивании по левой парастернальной линии во втором межреберьи. Это уменьшение звучности, усиливающееся после глубоких вдохов, он объяснил тем, что растянутое и увеличенное левое предсердие сдавливает ближайшую легочную ткань, вызывает ателектаз. В результате возникает перкуторно притупление, а при аускультации прослушиваются субкрепитирующие хрипы. Боткин указал на факты частого несоответствия между анатомическими изменениями и клиническими расстройствами. С. П. Боткин объяснил клиническую картину так называемого утомленного сердца расстройством иннервации сердечной деятельности под влиянием причин, аналогичных причинам, вызывающим Базедову болезнь.

Но несмотря на тесную функциональную зависимость состояния сердца от состояния всего организма и особенно нервной системы, С. П. Боткин не забывал и об автономности сердечной мышцы. На основании клинического опыта он делал вывод о наличии специальной нервной системы различных отделов сердца.

Изучая клинику артериосклероза, С. П. Боткин пришел к заключению, что взгляды большинства клиницистов той эпохи на артериосклероз, как на заболевание исключительно преклонного возраста, неверны. Ведь уменьшение эластичности артерий приходится иногда наблюдать и у сравнительно молодых субъектов. Скле ротический процесс развертывается медленно и пройдут годы, прежде чем больной обратится к врачу. Обычно больные в этих случаях жалуются на ослабление сердечной деятельности, которое в первый раз довольно легко поддается лечению. Наблюдения клиники Боткина го-

ворят о том, что форма сердечного страдания, следующая за склерозом артерий, встречается нередко и врачам приходится иметь с нею дело чаще, чем с остальными болезнями. Клинику этого заболевания раньше смешивали с другими болезненными формами. Разбирая Базедову болезнь, С. П. Боткин дал яркую картину.

Боткин поставил вопрос о необходимости изучения периферической сосудистой системы. Этим самым он открыл одну из блестящих страниц русской клинической науки. Точка зрения Боткина прежде всего сводилась к тому, что артерии и вены не являются простыми механическими аппаратами для распределения крови, а представляют собой самостоятельные, периодически сокращающиеся и расширяющиеся кровеносные органы; при чем эти сокращения ритмичны и распространяются от центра к периферии в артериях и от периферии к центру в венах. Сокращения эти должны регулироваться местными нервными центрами, заложенными в стенках сосудов.

Ученик Боткина С. В. Левашов в работе «Материалы к учению об изменениях просвета сосудов» (Архив Клиники внутренних болезней, т. у) продолжил эти исследования.

Было обращено внимание и на большую зависимость сердечно-сосудистой системы от состояния психики. Проф. И. Р. Тарханов в одной из своих работ «Случай произвольного ускорения сердцебиений» (Еженедельная клиническая газета, 1881, № 10, стр. 182—184) доказал, что могут встречаться случаи волевого замедления или ускорения сердцебиений, независимо от дыхательных движений.

Под руководством С. П. Боткина его ученики и последователи выпустили ряд трудов, посвященных разным отделам внутренней патологии. В области клиники сердечно-сосудистой системы укажем на работы Н. А. Бубнова «О влиянии повышенного артериального давления на внутреннюю оболочку сердца», В. Г. Лашкевича «К этиологии заболеваний сердца», А. Г. Полотебнева «Склероз артериальной системы, как причина последовательного заболевания сердца», Н. П. Васильева «Материалы к вопросу о периферическом влиянии близлежащего нерва на сердечную мышцу». В этой последней работе

автор сообщал, что С. П. Боткин не раз обращал внимание врачей на то, что припадки сердечного страдания иногда развиваются вслед за поражением какого-либо отдела нервного механизма сердца, и что существуют болезни центральной нервной системы, которые могут обусловить возникновение нервных страданий сердца. В таких случаях расстройство сердечной компенсации может наступить после психического потрясения.

Значительны были успехи отечественных клиницистов и в области ревматизма. Здесь прежде всего надо указать труды проф. Н. А. Виноградова. По его наблюдениям, острый суставной ревматизм нередко осложняется поражением оболочек спинного и головного мозга. Он наблюдал, что эти страдания развиваются медленно и постепенно, иногда долгое время спустя после проявления сочленовного ревматизма. В 1862 г. на страницах Военно-медицинского журнала появилось исследование того же автора, обратившее на себя внимание ученого мира, — «О сущности сахарного мочеиспускания».

Интерес к физиологии и патологии нервной системы со стороны проф. Виноградова можно проследить, начиная с его первых работ, т. е. с 60-х годов. Н. А. Виноградовым описаны симптомы начальной формы туберкулеза, ряда заболеваний сердечно-сосудистой системы, случаи тромбоза венечных артерий, тромбоз легочной артерии, даны замечательные образцы дифференциальной диагностики болезней печени, почек, заболеваний центральной нервной системы и мн. др.

Много внимания уделяли русские врачи и вопросам висцерального сифилиса, весьма распространенного в царской России. Выдающийся терапевт, профессор Харьковского университета В. Г. Лашкевич (1835–1888) говорил: «Сифилис есть одна из наиболее распространенных болезней нашего времени». Пристальное внимание к этим важным проблемам дало большие результаты. Г. А. Захарьин впервые в клинической литературе описал сифилис сердца и сифилис легких. Автор указал пути к правильной диагностике этих болезней. Он обратил внимание, что сифилис прежде всего поражает нерв-

ную систему сердца. В итоге он пришел к выводу, что надо различать 1) сифилитический миокардит, 2) сифилистическое поражение нервов сердца и 3) одновременное поражение нервов и мышц. При этом Захарьин подчеркивал особую важность в данном случае анамнестических данных. Успешно разрабатывались также и проблемы туберкулеза, изучалась клиника болезней обмена веществ, желудочно-кишечного тракта, почек и мн. др.

То учение о лихорадке, которое возникло в первое десятилетие XIX столетия в клинике проф. И. Е. Дядьковского, получило дальнейшее развитие. В 1881 году проф. Н. А. Виноградов отстаивал взгляд, по которому лихорадка возникает не только в результате местного воспалительного процесса, но и вследствие «непосредственного возбуждения нервной системы». Большинство явлений лихорадочного состояния, писал он, объясняется поражением нервной системы.

Основываясь на опытах над животными, когда вслед за перерезкой продолговатого мозга на границе его с Варолиевым мостом температура тела животного поднимается значительно выше нормы (Чешихин), С. П. Боткин считал возможным предположить, что в центральной нервной системе существует центр, влияющий на охлаждение тела. Отсюда он сделал вывод, что от состояния этого центра зависит и повышение температуры.

Изучая физиологическое и клиническое значение лихорадки великий русский клиницист указывал, что «в лихорадочном состоянии нельзя искать сущности болезни», и показал, что выводы немецкого врача Либермейстера на этот счет неосновательны. Либермейстер подходил к вопросу понимания значения лихорадки упрощенно. Он думал, что если больной умер от какой-либо инфекционной болезни, а посмертных патологических изменений не найдено, то и считал возможным объявить причиной смерти лихорадку. «Но мы, возражал Боткин, не можем признать ее (т. е. лихорадку) за единственную причину смерти в подобных случаях, потому что существуют наблюдения, где люди, несмотря на высокую температуру тела, все-таки выздоравливали, тогда как другие, при относительно

невысоких лихорадочных явлениях умирали без достаточной анатомической причины».

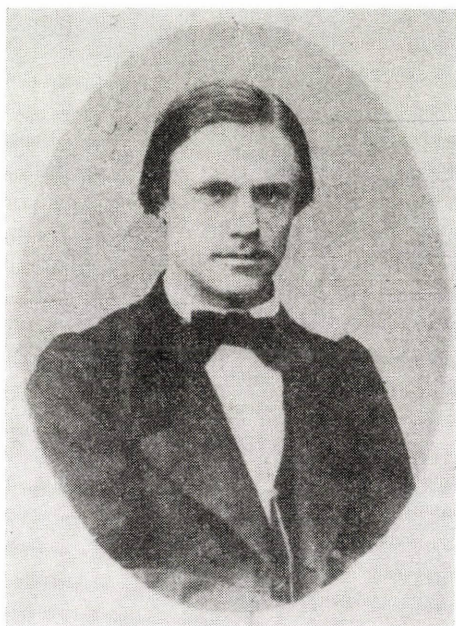
Другой крупнейший представитель русской терапевтической школы проф. Эйхвальд по этому поводу говорил еще определеннее: «Если вы возьмете различные отдельные болезни, то степень их опасности для организма отнюдь не определяется градусником, а совсем другими явлениями и часто степень повышения температуры обратно пропорциональна степени опасности больного». Подобно И. Е. Дядьковскому, исходя из степени опасности для жизни человека, Эйхвальд делил все болезни на лихорадочные и нелихорадочные. И вот он пришел к выводу, что человека особенно опасны болезни нелихорадочные. Именно от них чаще всего умирают. Сифилис, проказа, хронический туберкулез, болезни сердца и сосудов, куда более опасны, чем инфекционные болезни, протекающие с высокой температурой.

III

В успешном использовании метода, созданного несколькими поколениями русских врачей, начиная с С. Г. Зыбелина, надо искать разгадки творческого успеха клинической деятельности С. П. Боткина (1832—1889), бывшего не только мастером клиники, успешно лечившим больных, но и давшего научные обобщения в различных отделах частной терапии.

Получив в заведование терапевтическую клинику в Петербургской Военно-медицинской Академии С. П. Боткин не потерял интерес к лабораторным и экспериментальным занятиям. Сочетание исключительной наблюдательности с большим запасом сведений в области физиологии и анатомии позволило ему вскоре добиться значительных успехов и в области клиники. В этом отношении особенно показателен случай заболевания Ивана Пушкина, писателя 27 лет, доставленного в клинику 28 октября 1862 г. При бедности анамнеза больного находившегося в полубессознательном состоянии, молодой профессор, основываясь на тщательном объективном осмотре, пришел к выводу, что у пострадавшего имеется кровотечение

от разрыва сосуда, возникшее вследствие рыхлости сосудистых стенок. Вскоре диагноз был уточнен и С. П. Боткин счел возможным говорить о тромбозе воротной вены. Больной умер и вскрытие подтвердило заключение Боткина и посрамило его недоброжелателей, считавших невозможным при жизни боль-

ного ставить такой точный анатомический диагноз. Сущность клинического метода С. П. Боткина заключалась в том, что при исследовании больного каждый открытый им симптом оценивался в свете всех патофизиологических особенностей данного организма. Вполне понятно, что при этом успехи в диагностике и лечении больных падали на те отделы патологии, которые к тому времени были наиболее разработаны.

Вот почему С. П. Боткина интересовала особенно кардиология.

Как клиницист С. П. Боткин так сумел использовать перкуссию и аускультацию, что внес много нового в семиотику и диагностику. Анализ перкуторных и аускультативных данных у него всегда идет в плане учета всех других одновременно с ними найденных патологических симптомов. С. П. Боткин возражал против чисто анатомического подхода к изучению клиники почечных заболеваний: есть такие формы, которые, несмотря на резкие отличия анатомического порядка, клинически почти одинаковы. Верный своему методу клинического мышления все оценивать в плане функционализма, С. П. Боткин решил, что нужно отказаться от заманчивых по своей точности анатомических диагностик и на основании анализов мочи говорить, что здесь интерстициальный нефрит, а там — паренхиматозный. Он предпочел из уважения к памяти Брайта говорить в этих случаях о Брайтовой болезни.

С. П. Боткин показал путь к правильной диагностике блуждающей почки и связал в одно целое ряд разнообразных симптомов, которые до него трактовались как явления, связанные с сердцем, печенью и пр. Функциональный метод С. П. Боткина дал возможность ему внести новое и в изучение болезней печени.

Много внимания уделял С. П. Боткин изучению диагностики и патогенеза желчно-каменной болезни, которой сам страдал долгие годы. Печеночная колика, по его мнению, слагается из целого ряда ненормальных отправления кишечника, тетанически сокращенного в одном месте и паретически расширенного в другом. Но от чего бы эти колики не возникали, одновременно они сопровождаются рядом изменений в двигательном аппарате желудочно-кишечного тракта, в желудке, в прямой кишке, в брюшном прессе; все это, в свою очередь, вызывает рефлекторные припадки в вазомоторной системе.

Много поучительного и нового внес С. П. Боткин и в учение о лихорадке. Ему было ясно, что всякая лихорадка является следствием поступления в кровь продуктов, образовавшихся под влиянием воспалительного процесса. В эпоху бактериоло-

гических открытий, в то время, когда все внимание большинства медиков было сосредоточено на жизнедеятельности патогенных микробов, С. П. Боткин обращал внимание на то, что каждый организм по своему переносит болезнь, на значение макроорганизма в борьбе с инфекцией.

Как клиницист С. П. Боткин мыслил исторически, т. е. так, как только и можно мыслить о явлениях живой природы. Вот почему в своей борьбе с примитивизмом врачебного мышления он высказал много ценных положений, не потерявших свежести до последнего времени. Разбирая случай гибели сыпнотифозного больного, он не счит возможным упрощать причину его смерти и говорить, что больной умер от паралича сердца. Старые врачи были в этом отношении гораздо наблюдательнее и знали, что сердце умирает последним. Физиологический процесс умирания гораздо сложнее. С. П. Боткин первый в мировой литературе описал форму инфекционного острого заболевания печени и желчных путей и предсказал открытие микроба этой болезни. Он был инфекционистом большого масштаба и его диагнозы смешанных инфекций отличались точностью тем более, что он ставил их в добактериологический период медицины. С. П. Боткин преодолел статику клинического мышления, базировавшегося на освоении уже готовых болезненных форм и данных патологической анатомии.

Теоретические построения С. П. Боткина, стремление найти общую связь явлений, его гипотезы, частично получившие значение научных положений, частично послужившие рабочим фундаментом для дальнейших более современных научных построений, дали Боткину возможность намечать пути в будущее. В его клиническом мировоззрении начинаются истоки учения об иммунитете: он пытался научно поставить проблемы долголетия и вопросы о борьбе со старостью.

В личности С. П. Боткина счастливо сочетались огромная наблюдательность, блестящая память, глубокая гуманность и умение творчески обобщать изученные факты — дар синтетического восприятия и неуклонное стремление к истине. В истории Европейской клиники можно найти немного имен,

достойных быть упомянутыми рядом с именем Боткина. Он перешагнул национальные рамки и вышел к истокам творчества мирового масштаба. Патриот и демократ — он принадлежит к славной кагорте великих людей, которые работали для всего человечества.

Развитие врачебных знаний приводило к необходимости совершенствовать систему обследования больных. Эту задачу выполнил замечательный деятель русской медицины профессор Московского университета Г. А. Захарьин (1829—1897). Он научно обосновал такой метод опроса и осмотра, применение которого дает возможность врачу определить с большой точностью индивидуальные особенности организма, характер и степень его функциональных расстройств и выявлять заболевания, протекающие без выраженных объективных признаков. Г. А. Захарьин был одним из самых последовательных сторонников профилактики, «Область медицины, — говорил он, — обширна, как сама жизнь, неправильности которой вызывают болезни». Там, где отсутствует гигиена, врачебная помощь будет только призрачной. Захарьин предлагал врачам пользоваться такими лечебными приемами, где на первом месте господствовала бы творческая мысль, а не шаблон, вычитанный из книг. Научные труды Захарьина — о кровоизлиянии, о каломели, о лечении минеральными водами по мере их опубликования были событием в научной жизни страны. Основной труд его «Клинические лекции», переведенный на все европейские языки, до сих пор является настольной книгой каждого образованного врача.

Г. А. Захарьин много внимания уделял изучению климатических условий. Он указывал, что направляя больных на курорты, надо подумать прежде всего о привычках больного, его образе жизни, бытовой обстановке.

Исключительно яркой была и педагогическая деятельность Захарьина. С его именем связана клиническая деятельность многочисленных учеников, среди которых назовем педиатра Н. Ф. Филатова, акушера В. Ф. Снегирева, невропатолога А. Я. Кожевникова, терапевта А. А. Остроумова.

Слава о замечательном клиницисте достигла Западной Ев-

ропы и Америки. Когда в России для знакомства с русской медициной в конце восьмидесятых годов прошлого столетия прибыла французская врачебная миссия, то в Москве она прежде всего заинтересовалась факультетской терапевтической клиникой. Члены миссии слушали лекции проф. Захарьина. Гости обратили внимание на глубину клинического мышления профессора, тонкость и точность его анализа, новую для них систему врачебного обследования и лечения больных. Интерес к деятельности проф. Захарьина у членов миссии был так велик, что по приезде на родину, во Францию, клинический метод русского врача сделался предметом изучения. В результате между Захарьиным и видным французским кардиологом Юшаром (Huchard) возникла переписка, продолжавшаяся до конца жизни Захарьина.

В одном из писем, помеченном 12 ноября 1888 г. А. писал:

„Il faut que les français connaissant bien vos travaux si intéressants, vos excellents procédés d'enseignement, et pour ma part je ne veux rien négliger pour arriver à ce but. J'ai admiré à Moscou votre exposition clinique, claire, méthodique et se sera heurenx de puouvoir marchez sur les traces de votre enseignement pour mes élèves”.

Парижские врачи в знак внимания к достижениям русской медицины вообще и клиники проф. Захарьина в частности прислали в подарок медицинскому факультету фарфоровую севрскую вазу синего цвета с золотом. На вазе была надпись: Le ministre de L'instruction publique et des beaux-arts de la République Française a l'Université de médecine de Moscou. Mission médicale française. Octobre, 1888.”

Выработав на основе лучших достижений прошлого научно обоснованную клиническую систему, Г. А. Захарьин тем самым произвел такую реформу в медицине, которая позволяет его имя поставить в один ряд с именами виднейших деятелей мировой врачебной науки.

Значительна роль профессора Военно-медицинской академии Э. Э. Эйхвальда (1837—1889) в развитии физиологического направления. Эйхвальд учил, что одна только анатомическая диагностика не может отразить истинного состояния больного.

Среди его работ имеется поучительный труд «Патогенез и семиотика расстройств кровообращения», в котором он дал разбор заболеваний с точки зрения физиологического понимания организма как целого. При этом он не забывал, что организм — есть продукт длительной эволюции и потому начинал изучение вопроса с эмбриологии, с того, что сосудистая система с содержащейся в ней кровью и соединительной тканью составляет одно физиологическое целое. Такое объединение данных эмбриологии, физиологии и клиники помогло автору по-новому осветить некоторые проблемы внутренней патологии.

Э. Э. Эйхвальд указывал на неполноценность, а иногда и на вред локальной терапии. Разбирая критически руководства по частной патологии и терапии, он обратил внимание, что недостатками большинства подобных работ является скудность сведений по этиологии, отсутствие последовательности в группировке заболеваний, наконец, преувеличенный интерес к патологической анатомии болезни. Весьма ценны высказывания Эйхвальда о состоянии анатомических знаний. Он обратил внимание на то, что анатомия по учебникам и анатомия по трупаш во много не соответствует анатомии живого организма. Много внимания уделил Эйхвальд физическим методам обследования. Большое значение он придавал уменью правильно перкутировать. Он взял под защиту некоторые выводы французского клинициста Пиорри, которого обвиняли в излишнем увеличении перкуссией.

Большая наблюдательность и мастерское применение перкуссии и аускультации дали возможность Эйхвальду описать ряд клинических феноменов, относящихся к болезням сердечно-сосудистой системы, печени и почек. Эйхвальд понимал важное значение периферического кровообращения. Как физиолог и клиницист он указывал, что противодействие сосудов кровяному давлению составляет одну из причин, ставящих предел человеческой жизни.

Эйхвальд знал прошлое свой науки и это выгодно отличало его от многих современников. Излагая клинические воззрения, он всегда обращался к истории. Наблюдая больных и здоро-

вых людей — своих современников и знакомясь с историей Греции эпохи олимпийских игр, он приходил к убеждению, что в данном случае «греки были разумнее нас». Как врач и естествоиспытатель, Эйхвальд понимал, что для оздоровления человечества нужны срочные и коренные мероприятия.

Заканчивая характеристику этого врача, необходимо добавить, что как и многие другие представители отечественной врачебной школы, он был гуманистом и бескорыстным человеком.

А. А. Остроумов (1844—1908) — классик русской медицины — в значительной мере синтезировал творческие достижения своих предшественников.

В центре клинических воззрений Остроумова стояла проблема влияния среды на больной организм. Главную целью клинициста, по его мнению, является изучение этих условий. Но разделяя материалистическую точку зрения на патологический процесс, как процесс возникающий под влиянием среды, Остроумов понимал, что одновременно имеют значение и наследственные факторы. Объединяя эти два положения, Остроумов пришел к необходимости проследить развитие больного с его рождения. При этом он интересовался не только *чем* болел данный субъект, но и *как* переносил болезни. Если Мудров в начале XIX столетия разработал первоначальную схему анамнеза больного, связанную с его жизнью и бытом, если Захарьин эту схему углубил и расширил в соответствии с уровнем врачебных знаний, то Остроумов пошел еще дальше в соответствии с достижениями биологии и учением о наследственности. Он считал, что для правильного представления о больном, врач обязан интересоваться не только здоровьем родителей больного, но и здоровьем других родственников и даже предков. Остроумов предложил метод изучения функциональных возможностей как отдельных органов, так и всего организма в целом. Для этого надо наблюдать больного не только в состоянии покоя, но во время его деятельности.

Возражая против исключительно анатомического понимания патологического процесса, Остроумов указывал, что болезнь и ее течение чаще зависят не столько от морфологи-

ческих нарушений, сколько от биологических свойств организма и влияний среды. Он утверждал, что «можно компенсировать самые громадные поражения и жить с ними дольше, чем с небольшими». Стремясь выяснить значение того или другого болезненного симптома, Остроумов делал это всегда в аспекте организма как целого.

В связи с пониманием болезни, как процесса, изменяющего реакции организма, Остроумов обратил внимание на то, что диагностические термины, взятые только из арсенала патологической анатомии или общей патологии, не могут служить правильным словесным выражением тех сложных процессов, которые происходят в организме. В понятие диагноза Остроумов, как, впрочем, и другие представители функционального направления, вкладывал, широкое представление о состоянии всего организма больного, его функциональных возможностях, о тех условиях, которые могут помочь восстановить нарушенное здоровье.

Деятельность клинициста совпала с эпохой развития микробиологии, оказывавшей подчас весьма сильное влияние на понимание врачами вопросов этиологии и патогенеза. Остроумов понимал, что во многих случаях невозможно придавать большое значение инфекционному началу.

Методы лечения, применявшиеся Остроумовым, вытекали из его понимания болезни. Терапия — это такое изменение условий жизни организма, при которых он может нормально существовать. Специфические средства не исключают применения мер индивидуальной помощи; если организм слаб, они не действуют полноценно. Любое лечебное мероприятие надо назначать, учитывая состояние всего организма. Считая, что лучше хорошая эмпирия, чем плохая теория, он говорил: «С иллюзиями трудно мыслить правильно».

Остроумов не придерживался мнения, что врачебная наука есть принадлежность только клиники. По его мнению, врач, работающий только в клинике, не может быть широко образованным медиком. Настоящая научная опытность любого медицинского работника будет расти только тогда, когда он получит возможность наблюдать за развитием болезни с мо-

мента его зарождения. Основой клинической медицины он считал, как и другие видные представители русской терапевтической школы, профилактику.

*

В этой статье, ограниченной условиями ее размера, мы попытались кратко рассказать о развитии русской терапевтической школы в дореволюционной России — эпохи феодализма и эпохи капитализма.

В итоге мы пришли к заключению, что, несмотря на весьма неблагоприятные экономические и политические условия в стране, русская терапевтическая школа, созданная коллективными усилиями отечественных ученых, была школой передовой. Она развивалась на основе материалистической философии и достижений естественных наук. Не было ни одного видного терапевта, особенно во второй половине XIX века, который бы не занимался физиологией в тесной связи с клиникой. При изучении причин возникновения болезни лучшие представители медицины не забывали о влияниях окружающей среды и важности изучения нервной системы больного. Подчеркивалась необходимость индивидуального подхода к больному. Было создано материалистическое учение о болезни и в связи с этим новые методы обследования больных. Возникло и теоретически обосновано профилактическое направление в медицине. Кроме того, надо отметить как положительный факт, что все наиболее видные клиницисты понимали необходимость исторического подхода к изучению медицинских проблем.

PALAEOPHYSIOLOGIAI ÉS PALAEOPATHOLOGIAI JEGYZETEK

Írta: Dr. TASNÁDI KUBACSKA ANDRÁS (Budapest)

A palaeophysiologia nevet első ízben *Nopcsa Ferenc* használta. Az ő tárgyi adatai körül kezdtek kifejeződni századunk első két évtizedében a palaeophysiologia fogalmai (1).

Mondanivalóit végleges szövegezésben 1928 őszén, Budapesten a palaeontológusok nemzetközi összejövetelén terjesztette elő és így a tudományág – ha annak lehet nevezni – alapvetése is az ő neve alatt látott német nyelven napvilágot (2).

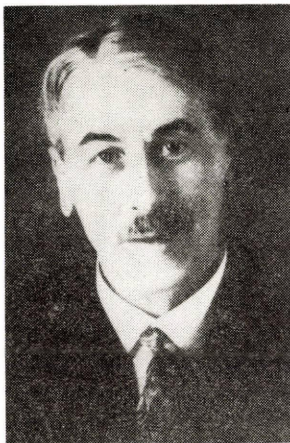
Mit mondott *Nopcsa*?

Több, minket érdeklő fiziologiás folyamattal foglalkozott. Először természetesen a palaeontológus szemszögéből nézte a dolgokat és baj volt, hogy csupán az irodalmi adatok alapján adta hozzá azt, amit a biológus és az orvos kísérletes vizsgálatokból kiindulva mond. Ez – ma már tudjuk –, nem elég. Ha az ember a 30–40 év előtt megjelent idevágó munkáit olvassa, nem egyszer az az érzése, hogy légvárak között kalandozik.

Ilyen jellemző példa az *arrostia* kérdése. Azt mondja: azoknak a szimptomáknak az összességét értjük alatta, amelyek a faj törzsféjlődése folyamán az élő szervezetben már kórosan állandósultak, pedig valamikor, a földtörténeti múltban, a szervezet életfunkcióinak rendes, normális, egészséges megnyilvánulásaiként jelentkeztek.

Ne feledjük el azonban, hogy kihalt állatok maradványairól van szó. Ezeken pedig bármilyen következtetés csak a csontváz alapján lehetséges. Ez pedig egyszerre bizonytalan talajra viszi a *Nopcsa*-

féle arrostia egész vizsgálatkörét, hiszen ma már ilyenszerű kutatásoknál lehetetlen a lány test életfunkcióinak majdnem teljes kikapcsolása a vizsgálatokból, illetve csupán olyan visszakövetkeztésekre támaszkodni, amelyek az évmilliók óta élettelen, és a kövesedés alatt elváltozott csontszövetek vizsgálatán alapszanak.

1. ábra. Nopcsa Ferenc
1877-1933

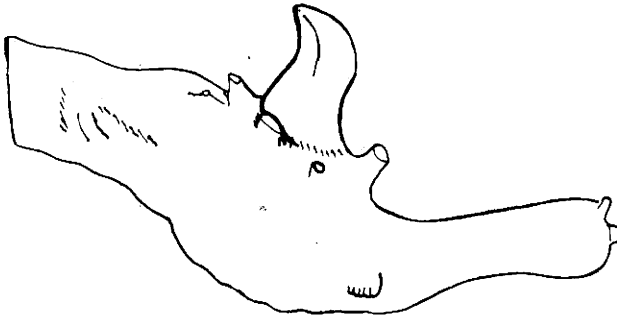
Valamivel szerencsésebb Nopcsa óriásnövés-elméletének ügye (3). Ez a Nopcsa-féle palaeophysiológia másik, az előbbinél jobban kidolgozott, többet vitatott, szélesebb körben hullámokat verő problémaköre. Míg 1930 óta az arrostia jóformán teljesen lekerült a napirendről, az őszállatok óriásnövésének problémája élénk vita tárgya lett, és a szakemberek ma is védik vagy támadják.

Nopcsa azt mondta:

A hypophysis túlságos megnövekedése egyes őszállatcsoportokon, például a Dinosaurusokon óriásnövéssre vezetett. Amint tudjuk, közéjük tartoztak földünk legnagyobb testű szárazföldi gerincesei, 20-24 méter hosszú, 8-10-15 méter magas őshüllő-kolosszusok, 30-40 tonna testsúllyal. Nopcsa kutatásai szerint az óriás testhez mérten

rendkívül kicsiny volt az állatok agya, például a Stegosaurus test-súlya és méretei körülbelül egyeztek az afrikai elefántéval, míg agya alig érte el a házimacska agyának méreteit. Ugyanennek az óriáshüllőnek sacralis ürege hússzor nagyobb volt az agyüregénél. A házimacska-agy méretű őshüllő-agyakon pedig galambtojásnyi a hypophysis-gödör öntvénye (4).

A különböző agyüreg-öntvények igazolták, mondja *Nopcsa*, hogy a hypophysisnek elsősorban „az a része nőtt meg, amely a növekedési hormonokat termelte”. A növekedés elsősorban a végtagok-

2. ábra. Troodontida dinosaurus agyüregkitöltése a hypophysis-gödör kitöltéssel (Colbert nyomán.)

ra, a koponya bizonyos csontjaira terjedt ki. Nagymértékben eltávolodtak egymástól a fogak. A végtagcsontok izületi végei csontosodási hiány következtében nehezen csontosodtak, vastagon fedte őket a porcszövet. *Nopcsa* azzal zárta fejtegetéseit, hogy mindent egybevetve előttünk áll az orvosi irodalomból jól ismert acromegalia és gigantismus típusos esete.

Az óriásőshüllők növekedésére abban az időben sem volt elfogadható magyarázat. A szakemberek közt hamarosan megindult *Nopcsa* fejtegetései felett a vita. *Tilly Edinger* agyspecialista és *Lambrecht Kálmán*, a kihalt madarak világhírű magyar kutatója ausztráliai, újzélandi és madagaszkári óriásmadarak koponyáinak beható vizsgálata során szintén *Nopcsa* véleményét fogadta el (5).

Ebben az esetben is 2–3 méter magas állatokról, méghozzá madarakról volt szó.

Átnézve az irodalom anyagát, véleményünk az, hogy az eddigi vizsgálatok nem elegendők a kérdés eldöntésére. *Piveteau* 1955-ben, Párisban megjelent nagy összefoglaló művében ugyanezt olvassuk. Itt *Lapparent* és *Lavocat* azt mondják, hogy a kutatók egyrésze ma is Nopcsa véleménye mellett, másik része ellene foglal állást (6).

Kétségtől rendkívüli nagyságú hypophysis-gödrökről tudunk az esetek túlnyomó többségében. Mégis a kérdés kizárólag csonttani vizsgálatokkal ebben az esetben sem dönthető el.

Amint a palaeopathologiai vizsgálatokban, a tudomány mai állása mellett a palaeontologus többé nem érhet el megnyugtató eredményt orvos közremunkálkodása nélkül, legalább az esetek nagy többségében nem, úgy a palaeophysiologiában is elérte ahhoz a határhoz, ahol tudomásul kell vennünk, hogy palaeophysiológiát sem lehet művelni physiologusok nélkül. A palaeontologusnak physiologus társat kell keresnie kollektív munkára, s akkor hamarosan kitűnik majd, melyik út járható a további vizsgálatok során és – legalább egyelőre – melyik nem.

Nem szokatlan jelenség ez egy-egy tudományszak történetében, bár a munkatárs tudatos keresése két, ennyire távolálló tudományszak területén mindenesetre megnehezíti a dolgot. A közös munkának a többi között, a lavinává növekedett irodalom szemmel tartása is előnyére válnék. Egyik szak alig ismerheti a másik irodalmát. Egészen más folyóiratokban publikál az orvos, mint a palaeontologus. Ezeknek még hely sem jut a referáló folyóiratokba. Gyakran nem is tudnak egymás irodalmáról. Igen fontos közlemények tűnnek el szinte végképp egészen helyi jellegű és nyelvű orvosi vagy őslénytani zúgfolyóiratokban.

Mi volna itt a teendő?

Olyan intézetet életre hívni, ahol az orvos, a palaeontologus és más rokon szakok képviselői munkaközösségen belül dolgozhatnak. Feladatuk lenne a többi között az irodalmi és tárgyi kataszterek felállítására, anyag- és fényképanyilvántartások életre hívása. A leírt beteg ősszállmaradványok leírás és lefényképezés után újból visszakerülnek a múzeumok anyagának tömkelegébe, ahol nem mint pathológiás tárgyak, hanem csak mint kövesedett ősszállati ma-

radványok lesznek nyilvántartva. A humán leletek nagyrészének ugyanez a sorsa.

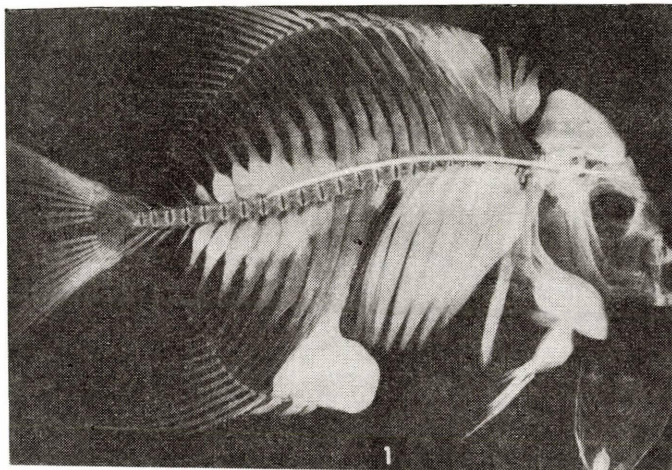
Mondunk egy hazai példát. Az általam harminc év alatt megvizsgált, részben leírt és publikált hatalmas palaeopathológiai anyag nagyrésze néhány évvel ezelőtt a Nemzeti Múzeumban elégett. Ami a százéves múzeumi anyagból megmaradt, az a róluk készült több száz kitűnő fénykép egy-egy kópiája. De ezeknek is csak egy része kerülhetett utólag közlésre. Mi történjék a dokumentációs fényképanyaggal, ami a kiadónál és a szerző kezén maradt? Az Orvostörténeti Könyvtár ebben az egy esetben kieszközlölte, hogy a Medicina kiadó és a szerző az egy példányból álló ritka felvételeket a könyvtárnak átadja. De ez még nem rendszeres anyaggyűjtés, mert az ilyen heterogén területről összeálló irodalmat, tárgyat és képanyagot továbbra is figyelemmel kellene kísérni, a publikált anyagok sorsával pedig intézményesen kellene törődni. Ma még nem késő. Ma még úttörők lehetnének ebben a fontos dologban, s a külföld is örömmel venné, ha az ilyen kataszter az adatait felvinné s időnként, mondjuk tíz-húsz évenként közölné. Ez történik most a Magyar Állami Földtani Intézetben, ahol a leírt növény- és állatfajok típuspéldányainak adatait, irodalmát összeállítottuk és többszáz oldalas katalógusban közreadjuk a külföld óriási érdeklődése mellett, mint az egész világon a második ilyen természetű munkát, az egyetlen úttörő kanadai példa után. Nemrégiben leégett az Országos Levéltár néhány fontos és gazdag gyűjteménye is. Mennyire hasznos lett volna, ha anyagukat orvostörténetészeink már átdolgozhatták volna és dokumentációs filmanyagunk lenne mindarról, ami az orvostudományt érdekli.

Amikor mindezt elmondtuk a palaeophysiologiai kutatások történeti vonatkozásai kapcsán, továbbmenve meg kell említeni a palaeophysiologia harmadik fontos kutatási körének, a *pachiosis* elváltozások kutatásának állását.

1655-ben *Karl Worm* leírt egy különös, szokatlan alakú, felduzzadt csontot. Ez volt az os wormianum. Több, mint száz év múlva, 1763-ban sikerült csak *William Bell*-nek megállapítania, hogy egy hal pachiosisosan felfújtt csontszöveti monstruma. Amint ma már tudjuk, egyes halfajokon gyakori az ilyen képződmény és *Kaiser* 1960-ban publikált legújabb, röntgen-bonctani vizsgálatai szerint a

koponya, a gerinc egyes csontjai, az úszók sugarai, a bordák eredeti csontanyagára kívülről rakódtak rá a periosteumból csontköpönyegek (7). Ezeknek, a pachiosztotikus periostalis csonttömegeknek a jelentkezése teljesen más jellegű pachiosztosis hív életre, mint amilyenekkel a tetrapodákon, vagyis a halak csoportján kívül a négy-lábú gerinceseken találkozunk.

Így és innét indult el a pachiosztosis jelenségének megfigyelése és

3. ábra. Pachyostosisis halcsontváz (Chaecodipterus).
Röntgenkép. $\frac{1}{4}$ (Kaiser nyomán.)

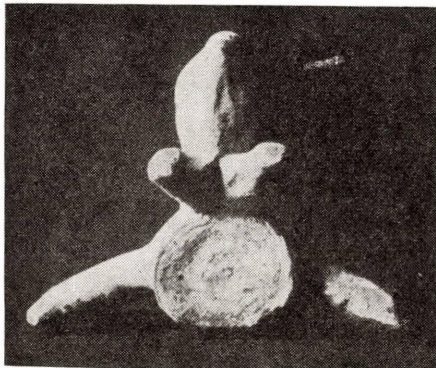
vezetett el a maga külön útján a hal-pachiosztosis eseteinek magyarázatához, az élő és kihalt halféléken.

A további, az igazi, mondhatnánk a fő vizsgálati útvonal azonban hamarosan egészen másfelé vitt. Anyagában és hatásában hasonlíthatatlanul nagyobb lett a pachiosztosis jelentősége.

Az elmúlt évszázad közepétől 1920-ig, *Nopcsa* idevágó vizsgálatainak kezdetéig többen megfigyeltek és leírtak a humán pathológiában, az állatorvosi gyakorlatban és az őslénytanban megvastagodott, felduzzadt csontállományú vázrészeket, s ezeken rendsze-

rint a pachiosztosis jelenlétét állapították meg anélkül, hogy a „betegség” jellegét közelebbről megvizsgálták volna. Mindegy volt, hogy a csontszövet osteosclerotikusan megvastagodott, vagy lazán felfúvódott.

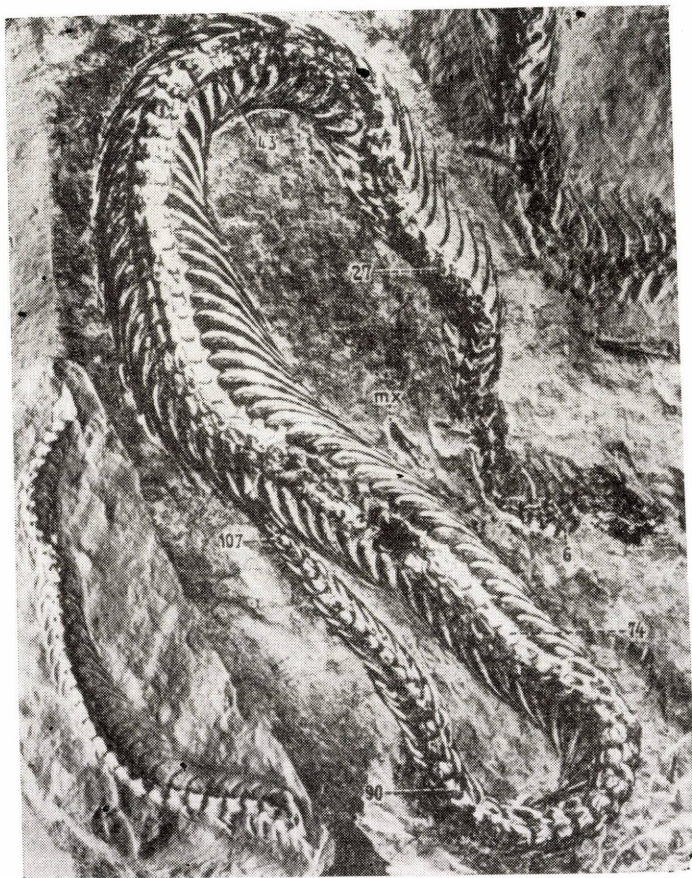
A betegség természetével, ha egyáltalán betegségről beszélhetünk, senki nem volt tisztában. *Nopcsa* a jelenség okát a négylábú állatokon így határozta meg:

4. ábra. Pachiosztosis őscet csigolyán. Törzsfjlődés folyamán állandósult bélyeg. (*Ábel* nyomán.)

A secunder módon a szárazföldi életről ismét a vízi életre visszatéréskor jelentkezhetik egyes állatcsoportokon, például az szirénákön, cetféléken, a pachiosztosis. Ebben az esetben nem egyéni megbetegedésről van szó, hanem a törzsfjlődés folyamán állandósult jellegről. Nem betegségről, hanem rendes palaeophysiologias jelenségek végső okáról, amely immár normális sajátságává vált a törzsfjlődési sor végén tetözó mai állatnak, esetleg egy-egy törzsfjlődési oldalág végén kihalt állatfajnak.

Ebben az esetben a pachiosztosis az állat szervezetével, illetve vázával egyszer s mindenkorra egyesült, annak szerves tartozéka lett. Az állattípust zoológiailag, tehát generikusan vagy fajilag jellemzi. A pachiosztosis megjelenési helye és mértéke a vázon ezek szerint típusjelleg.

5. ábra. Krétaidőszaki őskígyó csontváza pachyostosisos bordákkal. Törzsfejlődés folyamán állandósult bélyeg. (Nopcsa nyomán.)

Könyvtárnyi irodalma lett ennek a megállapításnak. *Kaiser*, akiről már szólottunk, évekig tartó munkával gyűjtötte egybe a fossilis és a ma élő állatok pachiosztosisos vizsgálati anyagát. Orvosnak, physiologusnak a támogatásával dolgozott. Kritikailag csoportosította a humán orvosi, az állatorvosi és az őslénytani irodalmat. Tisztázta, hogy a pachiosztosis elnevezés alatt egész sereg hibás, tévesen értelmezett, egymástól merőben különböző dolog van egy kalap alá vonva, s ezek között igyekezett rendet teremteni bonctani, csontszövetani, élettani és physiológiai vizsgálatokkal, amelyeknek alapját mindig az élő állatokon végzett megfigyelések képezték. Arra a megállapításra jutott, hogy többféle pachiosztosis van. Ez első sorban onnét ered, hogy a vizsgálatok és az irodalom a törzsfejlődési és az egyénfejlődési eseteket nem különböztetik meg. A spontán, egyénenként fellépő pachiosztosist felcserélik és azonosítják a származás során állandósult pachiosztotikus jelenségekkel. Az irodalom szerint gyakran minden pachiosztosis, ami az egyes vázrészekben vastagodás, vaskosság, ormótlan csontszöveti túltengés, ami „plump”, amit az *Kaiser* kifejezi. Ilyenkor a velőüreg vagy érintetlen marad, vagy többé-kevésbé vastagodás révén beszűkül, térfogata csökken. A pachiosztosis tehát együttjárhat a csontszövet teljes elefántcsontszerű elmeszesedésével (szirénák bordáin) vagy a csontszövet fellazulásával (szirénák állkapcsán, cetcsigolyákon).

Igen érdekes eredményre vezetett, amikor ugyanannak az állatfajnak fiataljait és öregjeit vizsgálta a szirénákon, amely állatok köztudomásúan egyes vázrészeiknek pachiosztosisos elváltozásait törzsfejlődésük folyamán nyerték és náluk a pachiosztosis generikus, illetve faji bélyeg. *Kaiser* ezeken az állatokon azt tapasztalta, hogy a fiatalok csontszövevei normálisak, spongiosájuk rendes, pachiosztosisos jelenség alig, vagy egyáltalán még nem figyelhető meg. Az öregeken viszont a legnagyobb mértékben pachiosztosisosan elváltozott vázrészek láthatók. Ebből azt következteti jogosan, hogy olyan ősköztől származnak, amelyeknek nem tartozott a sajátosságai közé a pachiosztosis és az ősök rendes csontszöveti felépítéssel kezdik a törzsfejlődési sort. Ezeken a pachiosztosis egyet jelentett a periosteum megvastagodásával, de nem gyulladásos eredetű osteosclerosisszal és ez a csontváz súlyát erősen fokozza. Egyes kutatók, például *Kretzoi Miklós* azt vallják, hogy erre a tetemes súlygyarapodásra az állatnak szüksége

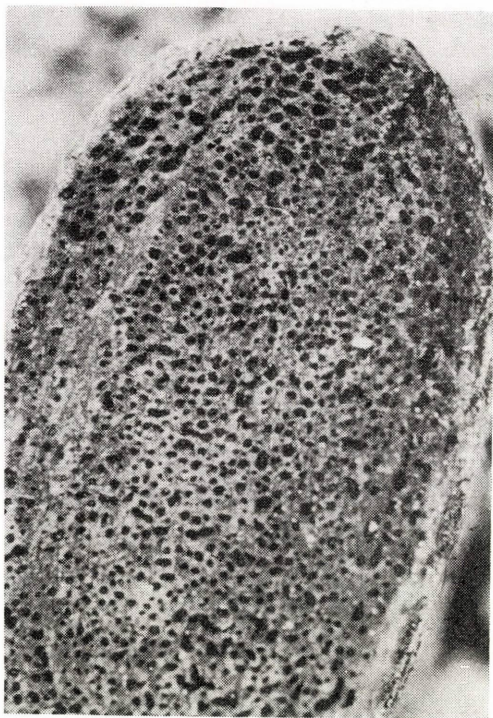
volt, hogy a tenger fenekén megmaradhasson és a tengerfenékhez nőtt növényzetet legelhesse.

Felvetődik a kérdés, mi a különbség a pachiosztosis, az osteosclerosis, általában az orvosi gyakorlatból és az állatorvosi irodalomból ismert hyperostosis, az Albers-Schönberg betegség között? A különbségekkel, az egyezésekkel vagy az eltérő fiziologiás, illetve pathologiás esetekkel foglalkozik az irodalom. Így például a szirénák

6. ábra. Összirenida (*Felsinoitherium*) borda keresztmetszete. Tökéletes elefántcsontszerű elmeszesedés. Törzsféjlődés folyamán állandósult bélyeg.
3 × nagyítás. (*Kaiser* nyomán.)

vagy magyarul tengeri tehének klasszikus, törzsfjlődés útján szerzett pachiosztosisa esetében faji jellegzetességről van szó, az Albers-Schönberg betegség esetén a pathológiás elváltozás egyénenként jelentkezik. Pachiosztosis a fossilis és az élő állatokon fajoként meghatározott vázrészekben fordul elő, mindig körülbelül azonos mértékben. Az Albers-Schönberg betegségről ezt egyáltalán nem mondhatjuk el, sőt öröklődés esetén másként jelentkezik és más mértékben az egyes családtagokon is. Pachiosztosisban a törzsfjlődés és egyénfej-

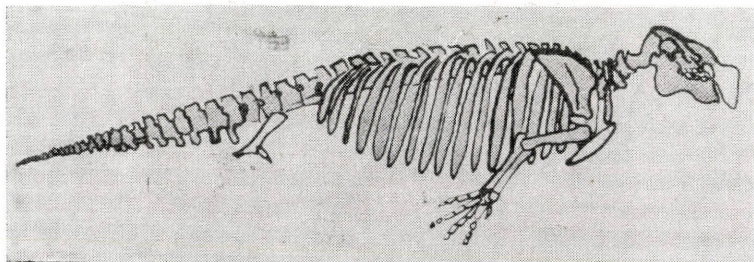

7. ábra. Őscet (*Pachyacanthus suessi* Brandt) borda keresztmetszete. Tökéletes csontszöveti fellazulás. Törzsfjlődés folyamán állandósult bélyeg.
(*Kaiser* nyomán.)

lődés előrehaladott stádiumában nem vagyunk képesek megkülönböztetni a corticalist a spongiosától. Az Albers-Schönberg betegségben a röntgenkép sclerotikus zónákat mutat, vastagodási pászták láthatók. A pachiosztosisszal nem jár együtt csonttörékenység, ami viszont nagy fokban jelentkezik az Albers-Schönberg betegségben. De pachiosztosisszal nem jár együtt, vagy nem kísérője az osteomyelitis sem, ami viszont az Albers-Schönberg betegségben gyakran követi a spontán fracturát.

Mi itt a kutatások történetéről szólnak és nem a betegségek lefolyását vagy magukat a palaeophysiologiás jelenségeket vázoljuk. Az elmondottak azt azonban nyilvánvalóan jelzik, hogy igen hasznos lenne további kutatásokat végezni. Elsőrangú kézikönyvekben, például *Schinz* 1952-ben megjelent *Lehrbuch der Röntgendiagnostik* című művében a fehér embereken és a négereken észlelt márványbetegséget egybevonja az osteosclerosisszal és a pachiosztosisszal, amit kihalt és élő állatokon figyelt meg. Ezeket csontszövetteni és röntgenológiai vizsgálatai alapján azonosaknak jelenti ki. Figyelembe sem veszi csontszövetteni vizsgálatai alkalmával, hogy a pachiosztosis törzsféjlődéses öröklődés eredménye és nem csontszöveti gyulladás következménye, mint az a legtöbb osteosclerosis esetében kimutatható.

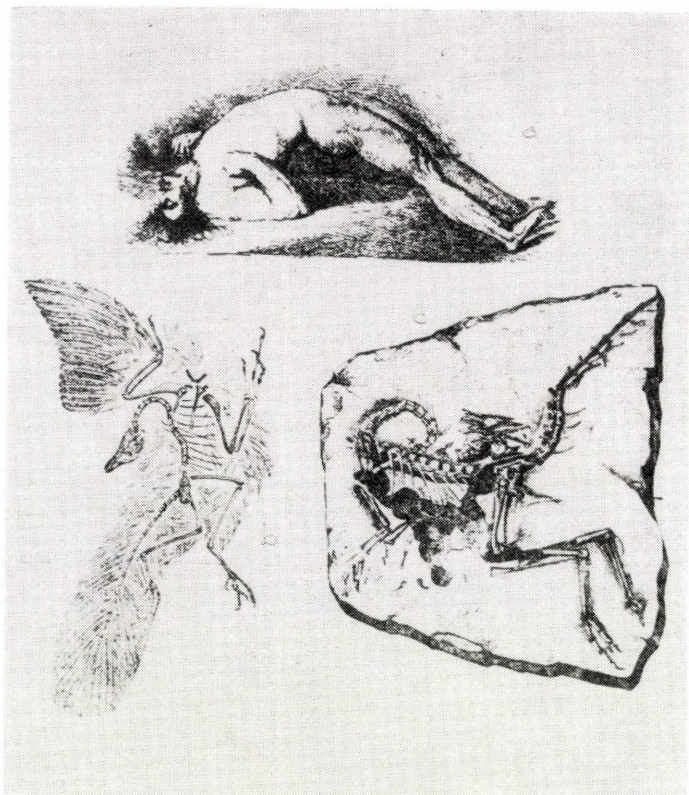
A pachiosztosis kutatástörténetének vázolásakor meg kell említeni, hogy újabban kísérletes vizsgálatok folytak az ok vagy okok kiderítésére. Kutatták, mennyiben haematologiás jelenségek következménye. Kutatták a hormonok hatását a csontvastagodásra. Kutatták a vege-

8. ábra. Sirena csontváz. A pachyostosis jelentkezése a vázrészekben. (*Kaiser* nyomán.)

tatív idegrendszer és a belső elváltási mirigyek összefüggését a pachiosostisszal és kutatták a pachiosostosis és a szervezet ásványi anyagcseréjének kérdését. Bevégezetlen utak ezek. További kutatásokra várnak valamennyien.

Ezzel talán fejezzük be mindazt, amit a palaeophysiologiáról akar-

9. ábra. Opisthotonus őszállatmaradványokon. (Moodie eredeti képe.)
b = Archaeopteryx csontváza, *c* = Compsognathus longipes őshüllő csontváza.

tunk mondani s térjünk rá egy palaeopathológiás eset tisztázására, amely megint csak az orvos és a palaeontologus együttes munkáját hangsúlyozza.

Moodie nagy művében, amely 1923-ban jelent meg, külön fejezetet szentel az opistotonus jelenségének kihalt állatokon, illetve azok maradványain (8). Őscápaféléken, őshalakon, őshüllőkön, köztük repülő sárkányokon és ősemlősökön szemlélteti egykori jelenlétét. A világirodalom legszebb őszállati képanyagából válogatja példáit. Híres, közismert eseteket szemel ki. Tankönyvekben gyakorta szereplő leleteket, amelyeken a hisztériás merevgörccsben szenvedő test híd alakú megfeszülését véli felismerni, és ezek, szerinte, ebben az állapotban kövesedtek meg. A kitűnő leletek, a sokféle idézett könyvek ábrái ilyen értelmezésben méginkább érdekessé válnak, érthető módon a közfigyelem előterébe tolódnak, és végeredményében remekül terjesztenek egy tudományos tévhitet.

Moodie azt írja: Egyes őszállatok jól megmaradt teljes vázán kétségtelenül megállapítható, hogy opistotonus lépett fel, amelyet akut cerebropinalis infekció okozott. A kövült csontvázakon a végtagok merevsége és a gerinc hátragörbülése jelzi ezt ugyanúgy, mint ahogy a klinikai gyakorlatban szokott megjelenni ez a fajta merevség opistotonus esetén. Hozzáteszi azonban, hogy nem minden opistotonusos megbetegedés végzett az állattal, de egyesek mégis olyan erős neurotoxikus állapotot őriznek, hogy ennek alapján fel kell tételeznünk a betegség egykori, ősvilági jelenlétét.

Moodie-nek érthetetlenül nem volt gyanús, hogy őscápákon, repülő őshüllőkön, az *Archaeopteryx*en és a legkülönbözőbb ősemlősökön állapította meg mindezt, pusztán a gerincoszlop hajlása, a végtagok felhúzódása és merevsége alapján.

A tetemeken az állat pusztulása után a zsugorodó izmok és szalagok görbítették meg a gerincet és rántották ellenállhatatlan erővel speciális hajlásokba a végtagokat. Ezeket a tetemeket sütötte a nap, rendszerint a mainál melegebb éghajlat alatt. Hasonló esettel állunk szemben hullaégés alkalmával, amikor a száradó, pörkölődő vagy égő hulla „térdeplő” állást vesz fel, gerince „híd alakban” begörbül stb. Az őslénytanban ez a jelenség a fossilisatio egyik jól ismert fázisa, amelyről hatalmas irodalom szól (9). Ismerünk fosszilis hulla-*mezőket*, ahol nagy emlősállatok tetemeit találták kis helyen, egymás

mellett, nagy részük ilyen ál-opistotonusos merevgörcsbe rándulva kövesedett meg.

Az opistotonust tehát törölni kell a biztosan kimutatott ősvilági betegségek sorából.

10. ábra. Opisthotonus őszállatmaradványokon. (Moodie eredeti képe.)
a = *Struthiomimus* dinosaurus csontváza, *b* = *Stenonylus* ősteve csontváza, *c* = *Pterodactylus* repülő őshüllő csontváza.

I R O D A L O M

1. *Nopcsa F.*: A dinosaurusok élete és szerepe. (Természettudományi Közlöny. Pótfüzetek. Nr. 127–128., 113 oldal.) Budapest, 1917.
Vorläufige Notiz über Pachyostose und Osteosklerose einiger mariner Wirbeltiere. (Anat. Anz. 36., 365 old.) Jena, 1923.
2. *Nopcsa F.*: Festrede. (Az Áll. Földtani Intézet kiadása.) Budapest, 1928.
3. *Nopcsa F.*: Die Riesenformen unter den Dinosauriern. (Centralblatt für Mineralogie, etc. 332 old.) Stuttgart, 1917.
4. *Colbert E. H.*: The dinosaur book. (The American Museum of Natural History.) New York, 1951.
5. *Edinger, T.*: Die fossilen Gehirne. (Ergeb. Anat. u. Entwicklungsge-
schichte. 28. köt.) Berlin, 1929.
Lambrecht K.: Handbuch der Paläornithologie. Berlin, 1933.
6. *Lapparent A.* és *Lavocat, R.*: Dinosauriers. (Piveteau, J.: Traité de Paléontologie. b.) Paris, 1955.
7. *Kaiser H. E.*: Untersuchungen zur Verg. Osteologie der Foss. und. rez.
Pachyostosen. Palaeontographica. 114 köt. Stuttgart, 1960.
8. *Moodie R. L.*: Paleopathology. Illinois, 1923.
9. *Weigelt J.*: Rezente Wirbeltierleichen und ihre paläobiologische Bedeutung.
Leipzig, 1927.

AZ ELSŐ ORVOSOK A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOMBAN

Írta: dr. HAHN GÉZA (Budapest)

A magyar orvosok legkiválóbbjainak aktív rokonszenve a dolgozó nép iránt évszázadokba visszanyúló vonása orvostörténelmünknek. Az együttérzés és segítőkészség megnyilvánulása orvosi irodalmunk klasszikus műve, *Párizs Pápai Ferenc „Pax corporis”*-a; a dolgozó nép egészségügyének elmaradottsága készítette *Perlitz János Danielt*, Nógrád megyei tisztiorvost, a „*Medicina pauperum*” megírására. *Hoffinger János György* (XVIII. sz.) selmecbányai főorvos megrázó szavakkal ecsetelte a bányászok igen rossz egészségügyi viszonyait; *Haffner Mibály*, Pest városi orvosa a „munkás közrend” létszámának megnövekedése miatt sürgette a Rókus Kórház megépítését. A nép iránti együttérzés bíráló szavakra készítette *Csorba József*, Somogy megyei fizikust saját kartársaival szemben is; szemükre hányta, hogy a tehetősebb páciensek után futkosva, elhanyagolják a nép nagyobb része egészségének védelmét.

Midőn a nemzetközi orvostudomány fejlődése a XIX. század második felében meggyorsult, orvostudósainktól nem csekély erőfeszítést követelt az, hogy állandóan lépést tudjanak tartani a tudomány mindenkori színvonalával, sőt maguk is kimagasló eredményekkel gyarapítsák azt. Ennek ellenére a dolgozó néppel való törődés nemcsak hogy náluk is megnyilvánult, de még fokozottabban jelentkezett, hiszen az egészségügyi helyzet elmaradottsága még kirívóbbá vált. *Korányi Frigyes*, a múlt század ötvenes éveiben, angliai utazása után mutatott rá a falusi lakosság nagyfokú halandóságára és az ebből

következő egészségügyi feladatokra. E problémával kapcsolatos cikkei egyszersmind kiállást jelentettek a falusi dolgozó tömegeket politikai, gazdasági és szellemi elnyomásban tartó feudális rendszer ellen. E cikkek lerántották a leplet a nagybirtokosok érdekében koholt hazugságról, az egészséges falusi életről, a pirospozsgás falusi gyermekekről. A nagy tudós nagy fiának, a funkcionális orvosi irányzat úttörőjének, *Korányi Sándornak* széles látókörében is központi helyet foglalt el a dolgozó nép egészsége. 1917-ben, midőn a szociális gondolkozású külföldi orvosok is jórészt karitatív intézményeket javasoltak a néptömegek leromlott egészségügyi helyzetének enyhítésére, *Korányi Sándor* leszögezte: „... aminthogy nem változtathat adakozás a pauperizmuson, éppen úgy nem változtathat a tömegpatológia jelenségein sem az egyesekről való gondoskodás” (1).

Még konkrétan nyilvánult meg a dolgozó néphez való viszony azoknál az orvosoknál, akik szakmájuk, hivatali beosztásuk következtében közvetlenül ismerkedtek meg az e téren adódó problémákkal. *Fodor József* a fertőző betegségek tanulmányozása során jutott el a munkásnegyedek kedvezőtlen egészségügyi körülményének megállapításához. Tudományos munkában és újságcikkekben követelte a munkások lakásviszonyainak megjavítását: „A nagy számú gyári és munkás népnek okvetlenül kell, és mielőbb jobb lakásokat szereznünk, mint aminők azok a pincszobák, a melyekben jelenleg összesűfolódnak... Az egészségesen lakó munkás egyszersmind egészséges, munkabíró, munkára kedvvel jár...” (2)

Fodor tanítványa, a közegészségtan tanára a kolozsvári egyetemen, *Rózsabegyi Aladár* (1855–1896) a nyomdai par közegészségügyi viszonyait tanulmányozva, intézkedéseket sürgetett az akkor még nagymértékben jelentkező ólomártalom megelőzésére. *Farkas Jenő* (1865–1900) állami közegészségügyi felügyelő megrázó tanulmányokban ecsetelte a dolgozó tömegek hiányos táplálkozási körülményeit: „A magyar munkás táplálkozása az ország legtöbb részében silány, néhol még a nagy mezei munkák idején is kevesebb fehérnyét tartalmaz, mint amennyire az élettani kísérletek szerint a szervezetnek szüksége van” (3).

Szegedi Maszák Elemér (1870–1952), az egyetlen orvos-iparfelügyelő, tanulmányaival, cikkeivel próbált előrejutni a munkásvédelem szorgalmazásában, főleg a tbc pusztítására mutatott rá. *Chyzer*

Béla (1868–1910) MÁV felügyelő nemcsak a munkakörében adódó visszasságokkal foglalkozott, hanem a gyermekmunka élesszavú leplezésével is tisztelctreméltó helyet szerzett a hazai orvosi irodalomban.

Ugyanakkor, amikor kiemeljük e neves orvosok aktív rokonszenvét a dolgozó nép iránt, hozzá kell fűznünk, hogy a munkásmozgalommal általában szemben álltak. *Fodor József* a szocializmus iránti hajlamosságot párhuzamba helyezte a fertőző betegségekkel szemben való hajlamossággal.

Az ipari munkások helyzetéről átfogó tanulmányt hazánkban először *Rózsay József* (1815–1885), a pesti kórházak igazgató főorvosa írt: „A munkáskérdés közegészségi szempontból” (4) címmel. *Rózsay* már rámutatott arra, hogy „hazánk munkásosztálya nem éppen jogosulatlan követelményeivel és igényeivel alig maradand hátra francia, angol és német testvéreitől.” A munkások kedvezőtlen munkakörülményeit, hiányos táplálkozását, öltözködését, tisztálkodási lehetőségeit, a munkásnők különösen nehéz helyzetét ecsetelve, kijelenti: „Tegye meg az állam köteletségét a munkásosztály emelése, a munkaadók túlkapásai ellen megóvása, szellemi haladásáról gondoskodás által.”.

A magyarországi munkásmozgalommal való kapcsolatra elsősorban azoknak az orvosoknak volt alkalmuk, akik közreműködtek a munkásbetegbiztosítás által nyújtott orvosi ellátásban. 1870. április 30-án kezdte meg működését az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantpénztár *Farkas Károlynak*, a magyar munkásmozgalom kiemelkedő személyiségének ösztönzésére. A pénztár a hazai ipar kibontakozásával és a munkásosztály szervezkedésével párhuzamosan gyorsan fejlődött, 1889-ben már 50 529 tagot számlált.

A Pénztár alapszabálya szerint azzal a céllal létesült, hogy a munkás „betegségében illően segítessék, rokkantság esetére fenntartassék és halála esetén temetkezési járulékot, hátramaradottjainak gyámolítást biztosítson”. Természetbeni segélyképpen a biztosítottnak ingyenes orvosi gyógykezelés és az orvos által rendelt ingyenes gyógyszersegély járt. Az orvosi ellátást kezdetben szerződéses orvosok végezték magánrendelőikben. A legkorábbi adatok *Grünbut*, *Neumann*, *Warschalik* orvosok nevét említik meg, a későbbiekben *Szabó*, *Hochstein*, *Frankel* (Frankel Leó fia?), *Hadl*, *Krautsieder*, *Berger*,

Steiner, Löwinger, Csillag, Rényi, Ébner, Ubrik, Kopetz, Popp doktorok nevével találkozunk Budapesten; dr. *Hédervári* végezte a munkások ellátását Újpesten; dr. *Biczó* Kispesten. Vidéken Miskolcon dr. *Fodor*, Szentendrén dr. *Mester*, Szombathelyen dr. *Takács*, Szigetváron dr. *Szabó*, Székesfehérvárott dr. *Rehák*, Tóvárosban dr. *Klein*, Szegeden dr. *Altner*, Szolnokon dr. *Vezér* működtek a múlt század 80-as éveiben, mint egyleti orvosok.

A Pénztár a Budapest VII., Dob u. 67. szám alatt (utóbb az ingatlan Dob u. 75. házához kapott) levő székházában 1879-ben rendelőt állított fel, amelynek első főorvosa dr. *Csillag Zsigmond* volt. A rendelő 1890-ben vízgyógyászati részleggel, 1895-ben 8 szakrendeléssel, elektroterápiával és laboratóriummal bővült, egy ideig a rendelő mellett 8 ágyas fekvőbeteg-részleg is működött. A budakeszi Tbc Szanatórium megalapítását megelőzve a Pénztár Szentendrén 1895-ben kórházat létesített, főleg a tbc-s betegek elhelyezésére. A központi rendelőt dr. *Schwarz József*, majd dr. *Grünbut József* irányította. A szemészeti szakrendeléseket dr. *Szily Adolf* és dr. *Mohr Mihály* vezette, a sebészetet dr. *Lévai József*, az ideggyógyászatot dr. *Stein Fülöp*, a fogászatot dr. *Abonyi József*.

Az orvosok közreműködése a pénztári orvosi ellátásban maga is kiállást jelentett a munkásosztály mellett. Az orvostársadalom túlnyomó része érdekeinek veszélyeztetettségét látta a betegbiztosítás terjedésében. Különösen kiéleződtek az orvosok támadásai a betegbiztosítási intézmények ellen a kötelező betegbiztosítás bevezetése után, amelyet az 1891. XIV. törvénycikk rendelt el. Meg kell jegyeznünk, hogy egyes neves orvosok, mint *Szalárdy Mór* a hazai gyermekvédelem úttörője, elsősorban nem a munkásbetegbiztosítás intézményét kifogásolta, hanem a középosztály számára létesített, részben karitatív betegsegélyző egyesületek (pl. a báró Hirsch-féle) működését. Igen sokat foglalkozott a hazai orvostársadalom a betegsegélyző intézmények kérdéseivel az 1896. évi Millenáris Orvoskongresszuson.

A Gyógyászat helyet adott nemcsak a biztosítási intézményt támadó cikkeknak, hanem az annak védelmét szolgáló megnyilvánulásoknak is, ezzel is jelezve, hogy a lap múltbeli, sokban klerikális beállítottsága az új szerkesztő, *Schächter Miksa* tevékenysége révén felszámolódott.

A Gyógyászatban írt *Pikler J. Gyula* (1864–1952) cikket a beteg-

segélyző egyletekről és pénztárakról. *Pikler*, miután 1891–1892-ben kör-orvosként működött, 1894–1897-ben Budapesten volt az Általános Munkásbetegsegélyző Pénztár orvosa. Cikkében rámutatott a Pénztár által nyújtott orvosi ellátás megfelelőbb megszervezésének szükségességére és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az orvostársadalom számára nem lesz kedvezőbb, ha szembefordul a betegbiztosítással, amely a munkásosztály érdeke. Érvekkel bizonyította, hogy az orvosok érdekei azonosak a többi dolgozók, főleg a munkások érdekeivel: „Bármelyik legyen tehát a munkáskérdésnek helyes megoldása, akár magában oldható az meg, mint az egyik vélemény tartja, akár csak az egész társadalom átváltozása formájában, mint mások állítják, az orvosi kenyérkereseti kérdés vele mindig azonos megítélés alá esik” (5). *Pikler* a továbbiakban a Központi Statisztikai Hivatalhoz került, és nagy érdemeket szerzett a népesedési statisztika fejlesztése körül. A munkásmozgalomtól egyébként eltávolodott és *George* közgazdasági irányzatának lett egyik hazai képviselője. Mint orvos első-sorban azáltal foglal el említésreméltó helyet a hazai orvostörténetben, hogy elsőnek jelölte meg az orvostársadalom számára saját fejlődésének szükségszerű útját.

Az Általános Munkásbetegsegélyző Pénztár orvosai nemcsak közvetlen orvosi segélynyújtással állottak a munkásosztály mellé. Egészségügyi felvilágosító tevékenységgel igyekeztek a munkások egészségét védeni, ilyen cikkeket írt pl. *Grünbut József*. *Lévai József* az üzemi balesetek elleni védekezéssel foglalkozott több munkában. *Stein Fülöp* az antialkoholista küzdelmet szervezte a munkások között. *Pach Henrik* (1872–?), aki először a magyarfalvi cukorgyárnak volt az orvosa, a továbbiakban pedig az Általános Munkásbetegsegélyző Pénztár titkára, elsőik között állított össze átfogó ismertetéseket az iparegészségügy köréből. Mint a munkásbetegsegélyző pénztár orvosa kezdte meg működését *Friedrich Vilmos* (1864–1945), aki a foglalkozási betegségek kör- és gyógytanát Magyarországon az egyetemi disciplinák közé fejlesztette.

Az orvosok politikai vonatkozású közreműködése főleg a munkás-sajtó számára írt cikkekből nyilvánult meg. A munkásmozgalom sajtója igen élénken reagált az egészségügyi problémákra. Az egészségügyi vonatkozású észrevételeket, cikkeket egyrészt nem-orvos munkatársak írták, találunk továbbá cikkeket a munkásmozgalom-

mal szimpatizáló orvosoktól, valamint azon néhány orvostól is, akik közvetlenül résztvettek a munkásmozgalomban.

A Népszavának, a munkásmozgalom e hosszú múltú orgánumának német nyelvű elődje az Arbeiter Wochen Kronik volt. Ennek hasábjain találkozunk *Podolinsky* szerb tanár németre fordított tanulmányával: Sozializmus und Darwinizmus (6). Ugyanebben a számban olvasható *Kőrösy József*, a kiváló magyar statisztikus munkájának méltatása a főváros lakáshelyzetének feltárásával és ismertetésével kapcsolatosan.

A Népszava a számára írt cikkeken kívül teljes terjedelemben vagy kivonatban közölt egészségügyi problémákkal foglalkozó, egészségügyi felvilágosító jellegű előadásokat, tanulmányokat, amelyeket más folyóiratokból, vagy egyéb kiadványokból vett át.

Az egészségügyi vonatkozású cikkek, rövid kommentárok nagy része a munkásosztály, a főváros megbetegedési, halálozási és lakásviszonyairól tett hivatalos megállapításokhoz, tudományos előadásokhoz, közleményekhez kapcsolódik. Részletesen ismertette a Népszava az 1885. évi országos kongresszus előadásait. *Dr. Donáth Gyulát*, aki a lakáskérdésről beszélt, az ismertetés „barátunknak” aposztrofálja. A neves ideggyógyász írta valószínűleg „A modern kultúrállamok lakosságának testi elsatnyulása” című, Dr. D. Gy. aláírással közölt cikket (7). Az 1885. évi kongresszus ismertetési anyagában, *Fodor Józseffel* foglalkozva, a kommentátor rámutat arra, hogy a nem szocialista *Fodor* is kénytelen a fővárosban uralkodó rossz egészségügyi viszonyok bírálatára. 1880-ban igen részletesen ismertette a Népszava *Fodornak* Közegészségügyeink c. másutt már megjelent cikkét. Az 1896. évi Millenáris Orvoskongresszus anyagából ugyancsak *Fodor József* előadásának számos részletét idézte a lap, ezzel a megjegyzéssel: „Különböen ajánljuk elvtársainknak *Fodor* tanárnak szavait, alkalomszerű használatra” (8).

Érdekes, hogy midőn 1896-ban *Kovács József* professzor ellen az orvostanhallgatók tüntetéseket rendeztek szigorú vizsgáztatási módszere miatt, az összes polgári lapok a diákok mellett foglaltak állást, támadva a professzort. A Népszava viszont erősen kifogásolta az általa elkényeztetett fiatal uraknak minősített diákok magatartását (9).

Megemlítjük, hogy a munkásmozgalom érdemes orgánumának anyagi fenntartási feltételeit alapvetően megrendítette egy egészség-

ügyi vonatkozású ügy. A Király utcában levő Török-patika tömegesen állított elő különböző gyógyszereket. Midőn az egyik ilyen gyógyszer fogyasztásával kapcsolatosan halálest történt, a Népszava rámutatott, hogy a tragikus esemény oka végeredményben a tőkés üzleti szellem, amely a nagyobb haszon utáni hajszában a gyógyszer kellő ellenőrzését is elhanyagolja (10). A gyógyszerár tulajdonosa ellen a munkások többezres tömegtüntetést szerveztek. A tulajdonos kapcsolatait és befolyását felhasználva, rávette a Népszavát előállító nyomda tulajdonosát, hogy a lapot olvashatatlaná tévő torzításokkal nyomja ki. A nyomdatulajdonos és a Népszava között emiatt támadt konfliktus végül is oda vezetett, hogy a lap bizonyos ideig rendszeresen nem jelenhetett meg.

A hazai munkásmozgalom elméleti folyóiratában, az 1906-ban megindult „Szocializmus”-ban ugyancsak megjelentek egészségügyi vonatkozású tanulmányok orvosszerzők tollából. *Goldner Adolf* (1864–kispesti orvos, népgyűlési előadó, aki a XX. század első éveiben pártvezetőségi tag volt, a szabad orvosválasztásról írt (11). *Bród Miksa* (1861–?), aki a munkásbiztosító pénztár adminisztrációjában dolgozott, ugyancsak a szabad orvosválasztásról írt cikke mellett (12), igen alapos tanulmányorozatot állított össze a munkáslakásokról. Leszögezte azt, hogy a lakáskérdés teljes megoldása csak a szocializmusban várható, átmeneti intézkedésként a lakáshelyzet megjavítása érdekében a valóságot helyesen visszatükröző lakásstatistikát, a lakások hatékony higiénés ellenőrzését, olcsó községi lakások építését jelölte meg sürgős feladatul (13). A „Szocializmus”-ban jelent meg *dr. Fülöp Zsigmond* több ismertető cikke a darwinizmusról (14).

A politikai életben közvetlen részt vevő orvosok közül elsőnek az Arbeiter Wochen Kronik hasábjain *Krasser Frigyes* nevével találkozhatunk (15).

Krasser Frigyes 1818-ban született Szászsebesen bajor származású családból. Miután a középiskoláit Nagyszébenben befejezte, Bécsben tanult az egyetem orvosi karán. Orvosi oklevelének megszerzését követően Párizsban képezte magát tovább és itt ismerkedett meg az utópista szocialista tanokkal. Maga is kialakított magának egy elméletet a társadalom fejlődéséről. 1845-ben visszatért szülővárosába és ott folytatott orvosi gyakorlatot. 1848-ban rövid ideig Romániában

működött mint orvos. Véglegesen 1850-ben Nagyszébenben telepedett le.

Krasser kiterjedt orvosi gyakorlatot folytatott, ugyanakkor fáradhatatlanul küzdött a politikai haladásért. Elgondolásai, amelyek kezdetben morális alapokon filozófiálgató jellegűek voltak, az 1869-ben Nápolyban tartott szabadgondolkodó kongresszuson való részvétel hatására harcossá antiklerikalizmussá fejlődtek. Még ebben az esztendőben elvállalta Nagyszébenben a biztosítópénztári teendőket (tehát még az Általános Munkás Pectegségélyző és Rokantpénztár megszervezése előtt).

A munkásokkal való kapcsolata kialakította benne azt a felismerést, hogy a társadalmi haladást a munkások osztályharca viszi tovább. A továbbiakban antiklerikalizmusát a munkásmozgalom szolgálatába állította. Kiválóan tudott népszerű nyelven írni. *Krasser* magyarra fordított agitációs versei megjelentek a *Népszava* hasábjain is.

Annak a segítségnek, amelyet *Krasser* antiklerikális írásaival a munkásmozgalomnak nyújtott, igen nagy jelentősége volt. Abban az időben a munkások sorai főleg a faluból a városba özönlő parasztokból gyarapodtak, az utóbbiak között pedig fokozottan megnyilvánult a klerikalizmus évszázados múltban gyökerező hatása. *Krasser*nek tehát nem kis szerepe volt abban, hogy az osztályharcos alapon álló munkások száma a múlt század 70–80-as éveiben oly hirtelenül megnövekedhetett. Midőn 1893-ban 75. életévét elérte, a Budapesti Allgemeine Arbeiter Kalenderben külön cikk ismertette a harcossá orvossá pályafutását és arcképét (16). *Krasser* még ugyanabban az esztendőben meghalt, a *Népszava* a következőket írta róla: „Az öntudatos munkásvilág szívében maradandó emléksobrot emelt a nagy férfiúnak és azt mindenkor tiszteletben fogja tartani” (17).

1897-ben a *Népszava* megemlékezést közölt a pártlapok elhalt szerkesztőiről és habár *Krasser* nem tartozott a szerkesztőségi tagokhoz, hosszasan méltatta és arcképét *Frankl Leó* képe mellett közölte (18).

Nem ismerjük közvetlenül *Krasser* állásfoglalását a munkásmozgalom taktikai kérdéseivel kapcsolatban. Egy körülmény alapján mégis arra kell következtetnünk, hogy *Krasser* a munkásmozgalom radikális irányzatához tartozott. Mind az Arbeiter Kalender cikkét, mind a *Népszavában* közölt megemlékezést *Krasser Frigyesről En-*

Engelmann Pál írta. A magyarországi munkásmozgalom e neves személyisége volt az, aki a múlt század 80-as éveinek végén újból bevitte az osztályharcos szellemet a munkásmozgalomba és közreműködött az Általános Munkáspárt átszervezésében magyarországi szociáldemokrata párttá (1890). *Engelmann* szerint *Krasser* „félelem nélküli harcos” volt (ein Streiter mit furchtlosen Sinn), amit reformista beállítottság esetén bizonyára nem tartott volna róla. *Krassert* egyébként írásai miatt bíróság elé is állították, azonban felmentették.

A magyarországi munkásmozgalom történetével foglalkozó munkák egy másik orvosról is tesznek említést, aki *Engelmann* radikális irányzatának híve volt: *Schwarz Józsefről*.

Schwarz József életrajzi adatait mindeddig nem sikerült megállapítani. A Szinnyi-féle bibliográfia szerint oklevelét 1874-ben Bécsben szerezte.

A magyar szociálhigiéne történetében egyrészt azáltal biztosított magának helyet, hogy a VIII. Nemzetközi Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszuson, amelyet 1894-ben Budapesten rendeztek, felszólalt a lakáskérdéssel kapcsolatosan és e problémát marxista módszerekkel világította meg, idézve Engels erre vonatkozó megállapításait. Rámutatott arra, hogy: „A főváros lakosságának jómódú osztályai annnyival kényelmesebben laknak most, mint 10 év előtt, amennyivel ugyanezen idő alatt lakóhelyeikről a gyakori lebontások miatt elkergetett alsóbb néprétegek sűrűbben kénytelenek lakni, mint annakelőtte” (19).

Felszólalását a Népszava is leköszölte (20). Egyébként a munkás-sajtó nem valami dicsérőleg emlékezett meg a kongresszusról, mert annak rendezőse megtagadta a munkáslapok tudósítóitól a belépő-jegyet azzal, hogy a kongresszus anyaga ezen lapok olvasókörét nem érdekelheti. „A VIII. Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszus dolgozik és eszik” – írta a Népszava (21).

Schwarz József, a Kongresszus alkalmával megállapításainak alátámasztására a külföldi orvosi lapok tudósítóival bejárta Budapest munkásnegyedeit (22). Az általuk tapasztaltakról jelent meg később az a cikk a Lancetben, amely indítékot nyújtott *Farkas Jenő*nek, a kiváló magyar szociálhigiénikusnak a munkáslakásokról szóló meg-
részoló tanulmányainak megírásához.

A továbbiakban *Schwarz Józseffel*, mint a hazai antialkoholista

küzdelem egyik úttörőjével találkozunk. A X. Nemzetközi Alkoholizmus elleni Kongresszuson tartott előadása magyar és német nyelven megjelent. Ebben az előadásában rámutatott arra, hogy a tőkés társadalomban jelentős erők érdekeltek az alkoholizmus fenntartásában. Következetes harc az alkoholizmus ellen csak a szervezett munkásosztálytól várható (23).

A *Communicationes ex Bibliotheca Historiae medicae Hungarica* 19. számában *Kárpáti Endre*: „A magyarországi alkoholelleanes küzdelem története” c. tanulmánya, amely egyébként mellőzi *Schwarz* szerepét a hazai antialkoholista küzdelemben, a 173. oldalon képet közöl az antialkoholista mozgalmat szervező Good Templar tagjairól. A képen látható személyek felsorolásában szerepel *Schwarz József* „volt nagytemplár”. Megjegyezzük még, hogy *Schwarz* utóda a „nagytemplár” tisztségben *Madzsar József* volt.

A magyar munkásmozgalom történeti dokumentumai szerint *Schwarz József* a 90-es évek elején a betegpénztár főorvosa volt, az *Engelmann Pál* vezette radikális csoport híve. A 90-es évek közepén a betegpénztári reformisták megfosztották állásától.

Midőn a 90-es évek második felében ismét megszerveződött a munkásmozgalom osztályharcos irányzata, *Silberberg* frakciója keretében, *Schwarz Józsefet* is e frakció támogatói sorában találjuk. Tagja a „pénteki asztaltársaságnak”, amely anyagi segítséget nyújtott rendszeresen a Népszavának, midőn a lap kiadását a reformisták, a szerkesztőség osztályharcos beállítottsága miatt, akadályozni próbálták (24). A „pénteki asztaltársaság” köréből indult ki a továbbiakban a *Szabó Ervin* vezette szocialista értelmiségi szervezkedés.

Bár a XX. század folyamán, mint említettük, *Schwarz József* nevével főleg az antialkoholista mozgalommal kapcsolatban találkozunk, a „Szocializmus” folyóirat Feljegyzések rovatában figyelemreméltó soraira bukkanunk. Ezeket azzal kapcsolatban írta, hogy az egészségügynek a bakteriológia által lehetővé tett fejlődését a revizionista szocialisták érvül hozták fel amellet, hogy a társadalmi fejlődés a társadalom gyökeres átalakítása nélkül is elérhető. *Schwarz* az észrevételeit a következő sorokkal vezette be: „A revizionizmus, mint tudjuk, nemcsak Németországban, hanem másutt is nagy hullámokat csapott”. E szavak is visszatükrözik, hogy írójuk magát a revizionizmussal szemben álló irányzat hívének tekinti. A továbbiakban egy-

részt kimutatja, hogy a halandóság alakulása egyáltalán nem tükrözi vissza a lakosság egészségi állapotát, sokkal inkább alkalmasabbak erre az általános és keresőképtelenséggel járó megbetegedési adatok. E megállapítással egyébként *Schwarz* korát megelőzve, a jelenleg elfogadott nézethez jutott el. Nem kevésbé jelentős az a meglátása, hogy a lakosságnak több országban észlelhető elsatnyulása nem az általános kultúra következménye, hanem a kapitalizmus létezéséhez kapcsolódik: „A szocializmus kultúrmunkája éppen abban áll, hogy kimutatja mennyire nem a kultúra, hanem annak csakis a kapitalista társadalomban lehetséges formája az oka ama sok természettudóstól megállapított elfajulási és elsatnyulási tüneteknek. Csak a szocialista társadalom fog megszületni látni egy olyan kultúrát, amelynél ki lesznek törve czek az ember- és nemzedékgyilkos méregfogak. Azért kell mindenkinek, aki az emberfajok tökéletesedésében és fejlődésében látja a természetnek egyik legszembetűnőbb imminens célját, teljes erővel dolgozni a szocializmus megvalósításán” (25).

Az elmondottak *Schwarz Józsefet* a magyar orvostörténelem említésreméltó alakjaként állítják elének, akinek élete és munkássága további felkutatásra vár.

A magyar munkásmozgalom történeti dokumentumaiban igen gyakran szerepel *dr. Csillag Zsigmond*nak személye. A Szociáldemokrata Párt történetéről szóló munka szerint: „A magyarországi munkásmozgalomban a kispolgári reformizmus egyik legkiemelkedőbb képviselője, a radikális pártvezetőség egyik leghevesebb ellenfele” (26).

Csillag életrajza érdekes személyiséget állít elének.

1845-ben született Abonyban. 17 éves korában részt vett a lengyel szabadságharcban. 1878-ban a szegeci árvíz alkalmával csónakot bérelt és azzal mentette a lakosságot. A 70-es években megismerkedett *Frankel Leóval*. 1874-től az Általános Munkásbetegségélezyő és Rokkant Pénztár orvosa, majd főorvosa. Az első magyarországi munkáspártnak, a Nemválasztók Pártjának vezetőségi tagja. Elnöke az Általános Munkáspártnak. A párt gyűlésein igen gyakran ő volt az előadó, akinek beszédeit szívesen hallgatták. Midőn 1890-ben az első május 1-i munkásgyűlést tartották, a felvonult munkástömegek kezdetben bizonyos szorongással vették körül a szónoki emelvényt. Ilyen nagyarányú megmozdulás még nem volt Magyarországon. Körös-

körül rendőrök parancsot várva a beavatkozásra. A gyűlést *Csillag dr.* nyitotta meg a következő szavakkal: „Archimedes minden tudományos igazságának felfedezésekor 300 ökröt áldozott hálaaképpen az isteneknek, azóta reszketnek az ökrök, félnek az új igazságtól”. A szellemes bevezető feloldotta a hallgatóság szorongását és elősegítette, hogy harcos lelkesültség vegyen erőt az ottlévőkön. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megszervezésében még résztvett, de midőn a pártapparátus és a pénztári apparátus különválasztására került sor, hivatalosan kikerült a pártvezetőségből. 1896 után már nem tesznek róla említést a munkásmozgalmi dokumentumok. 1910 februárjában idegbetegsége miatt öngyilkos lett. A Népszava szerint hatalmas tömegek vettek részt a temetésén, a rend fenntartására lovasrendőröket vezényeltek ki.

Csillag Zsigmond politikai felfogását a Lassale-féle elgondolások és polgári demokrata nézetek ötvözéséből alakította ki. A pártvezetőségből való kiválása után is körülötte csoportosultak a reformista irány képviselői a munkásmozgalmában. Midőn 1894–1896-ban a reformista és radikális irányzat közötti harc kiéleződött, *Csillag* igen tevékenyen részt vett a reformisták sajtóorgánumának, a Népakarának, majd az Új Népszavának létrehozásában. A két irányzat egymásközötti harcában erősen személyeskedő támadásokat alkalmazott és különösképpen nem kímélte a radikális irányzatot képviselő Népszava *Csillag* személyét. „Kürschner, Csillag és Kiss, akik a munkásbetegségélyező pénztár élén állanak, s kik már huszonöt év óta hantik a konkolyt és a mételyt a munkások közé. A huszonöt év lefolyása alatt különböző időkben kitört pártviszlyoknak mindig ezek az emberek voltak az okai” (27). „Csillag Zsigmond dr-nak semmi néven nevezendő jogczíme nincs arra, hogy a munkások nevében szóljon, . . . a magánfogaton száguldó vörösszakállú ebrudalt munkásapostol . . .” (28).

A Népszava 1910-ben írt nekrológja viszont dicsérőleg emlékezett meg *Csillag dr.*-ről (29). Ennek az oka főképpen abban keresendő, hogy abban az időben a lap már teljesen a *Csillagék* irányzatát képviselte. De az évtizedek távlatában a személyi vonások is kevésbé kifogásolható módon tűntek fel, mint a kiéleződött harcok idején.

A hazai orvostörténelem nem használhat azonos mércét, mint a párttörténet. Az egykorú feljegyzések alapján nem vonhatjuk kétség-

be *Csillag dr.* önzetlenségét, még akkor sem, ha helytelen politikai irányzatot követett a munkásmozgalomban. Rá kell mutatnunk továbbá arra, hogy haladóknak tekintett orvosaink között is a legtöbben egyenesen szemben álltak a munkásmozgalommal, nemhogy annak egyik irányzatát képviselték volna. *Csillag Zsigmond* személyéről sem feledkezhetünk meg a magyar orvostörténelem haladó hagyományainak számbavételénél.

A magyar munkásmozgalom kezdeti korszakában is kialakult tehát kapcsolat a munkásmozgalom és az orvosok között. A következő korszakban e kapcsolatot oly kiemelkedő orvosok jelentik, mint *Madzsar József*, *Hamburger Jenő*. Míg az előző korszakban az orvosok azáltal képviselték a következetes szocialista álláspontot, hogy az osztályharc alapján álltak, a rákövetkező korszakban a szocialista orvosok legjobbjai a munkásosztály forradalmi harcának vezetői közé emelkedtek.

J E G Y Z E T

1. A Népegészségi Országos Nagygyűlés Munkálatai. Budapest, 1918. 451. o.
2. Fodor József: A lakásügy Budapesten. Nemzet, 1883. okt. 25.
3. Farkas Jenő: Élelmezés. Farkas J. Munkái. Budapest, 1901. 69. o.
4. Közegészségi Lapok, 1875. 1.–2. sz.
5. Pikler Gyula: A betegséglelyező egyletek és pénztárak. Gyógyászat, 1896. 37. sz.
6. Arbeiter Wochen Kronik. 1879. VI. 8.
7. Népszava. 1895. 2. sz.
8. Népszava, 1896. 21. sz.
9. Népszava, 1896. 32. sz.
10. Népszava, 1895. 18., 19., 20., 21., 22., 24., 27., 33., 34. sz.
11. Szocializmus, 1906. I. évf. 3. sz.
12. Szocializmus, 1906. I. évf. 1. sz.
13. Szocializmus, 1906. I. évf. 6., 7., 8. sz.
14. Szocializmus, 1906. I. évf. 16. sz.
15. Arbeiter Wochen Kronik. Fr. Krasser: Auferstehungsruf. 1882. 15. sz.
16. Engelmann Paul: Dr. Friedrich Krasser. Eine Skizze seines Lebens. Budapest. Különlenyomat a Budapesti Allgemeiner Arbeiter Kalender für das Jahr 1893. c. kiadványból.
17. Népszava, 1893. 7. sz.
18. Népszava, 1897. 13. sz.
19. A VIII. Nemzetközi Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszus Munkálatai. III. 74.

20. Népszava, 1894. 49. sz.
21. Népszava, 1894. 36. sz.
22. Népszava, 1895. 1-3. sz.
23. Schwarz Josef: Staat contra Alkoholismus. Budapest, 1905.
24. S. Vincze Edit: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Budapest, 1961. 357. o.
25. Szocializmus, 1906. I. évf. 22. sz.
26. S. Vincze Edit: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Budapest, 1961. 341. o.
27. Népszava, 1895. 170. sz.
28. Népszava, 1896. 6. sz.
29. Népszava, 1910. 32. sz.

WERNHER: DE ADMIRANDIS HUNGARIAE AQUIS

Írta: ERDŐSI LAURA (Budapest)

Wernher György e munkája először 1549-ben Bázelen, majd 1551-ben Bécsben jelent meg. A mű a magyarországi gyógyforrásokról és vizekről szól, amelyet Wernher Herberstein Zsigmond báró (1486–1566) felkérésére írt meg humanista klasszicizáló epistola formában.

Herberstein bizalmas tanácsosa és diplomatája I. Ferdinánd német-római császárnak, és I. Miksa magyar királynak nagy műveltségű ember, aki a földrajz és néprajz, valamint a természettudományok iránt érdeklődött. Diplomáciai küldetésben járt Dániában, Svájcban, Hollandiában, Franciaországban, Spanyolországban, Magyarországon, kétszer is járt Lengyel- és Oroszországban. Főműve a *Rerum Moschovitorum Commentarii* bizonyos tekintetben ma is alapvető és forrásértékű. Ebben a művében foglalkozik Oroszország történetével, földrajzával, közigazgatásával és saját megfigyelései alapján leírja az ország népeinek szokását és hagyományait. Ezzel a művel egybekötve jelent meg Wernher *De admirandis Hungariae aquis* című munkája 1557-ben Antwerpenben, s ezt követőleg még több ízben került kiadásra: Kölnben 1563, 1591 és 1595, majd Frankfurtban 1600-ban. Földrajzi és orvostörténeti jelentőségére való tekintettel a *Scriptores Rerum Hungaricarum*-ban is, amelyet Schwandtner szerkesztett, és 1746-ban Bécsben is kinyomatták.

E munka közel két évszázadon keresztül mint Magyarország gyógyforrásairól szóló értekezés keresett olvasmány volt. E munká-

nak ismerete hozzá tartozhatott a korabeli műveltséghez. A latinul írott mű magyar fordításban ezideig még nem jelent meg.

Wernber György Paskoviában (Szilézia) született. Boroszló püspöke, Thurzó János küldte őt a krakkói egyetemre, ahol a legnevesebb mesterektől tanulta az irodalmat, a többi között Eck Bálinttól. 1519-ben az Artes Liberales babérkoszorúsa lett, ezután hathatós ajánlást nyert Herbersteinhez, aki pártfogásába vette és barátságával tüntette ki. Mint tanító működött Kassán és Eperjesen, majd az ország főtanácsosa, ezt követően Sóvár, később Szepes várának kapitánya és a vidék főispánja lett. Mint a sárosi vár kapitánya, egyben a szepesi kamarának igazgatója is volt, aminek jelentősége a török hódoltság után nőtt meg, mivel jóformán az egész megmaradt felvidék pénz- és bányaugyeit ott intézték.

Herberstein *Wernbertől* értesült a Szepesség kiváló gyógyforrásairól. Hozzáírt levelében említi, hogy II. Lajos királynál Budán követésben járván, látott olyan meleg forrásokat, amelyeknek hőségét a kéz nem állotta ki. Hallott a Galgócz közelében levő hőforrásokról is. Kéri, hogy írja le ezeket a nevezetes helyeket, hogy azok tovább ne maradjanak ismeretlenek. Erre írta meg *Wernher* a *De admirandis Hungariae aquis*-t, amelyből a XVI. század Magyarországnak gyógyforrásairól kapunk képet.

A könyvhöz a kor szokásainak megfelelően ajánló verssorokat írt *Joannes Ludovicus Brassicanus* bécsi egyetemi tanár. Egyébként *Pesti Gábor* bibliai fordításához is ő írt latin üdvözlő verset. Magyarországon jártában ismerkedett meg *Pesti Gáborral*, aki ebben az időben másolta le *Janus Pannonius* verseit és egyik másolati példányát neki adta. Egyébként az irodalom *Brassicanus*ról, mint a Korvina egyik emlékezetes megdézsmálójáról beszél. A könyv elejére ajánló és dicsőítő verset írt még *Sigismundus Torda Gellous* (Gyalui Torda Zsigmond) eperjesi rektor, aki 1550–1554-ig az ottani iskolát vezette, szolgálata leteltével elhagyta a tanítói pályát és a király szolgálatába lépett. Egyideig *Wernbernek* segéde volt a felsőmagyarországi királyi jövedelmek kezelésében. Később a kassai kamara elnöke lett. 1554-ben tesz először említést *Melanchton* ismert leveleiben *Gyalui Torda Zsigmondról*, illetőleg egy tőle kapott levélről. Eperjes városának tanácsa 1559-ben Torda ajánlatára követeket küldött *Melanchton*hoz azzal a kéréssel, hogy a város részére lelkészt ajánljon.

Wernber és *Torda* a magyarországi kezdeti protestáns humanista erazmista irányzathoz tartoztak, amelyet a Melanchton-féle megalkuvás és egyeztetés szelleme jellemzett Luther hajthatatlanságával szemben. Ezt a közvetítő irányt I. Ferdinánd és így diplomatája Herberstein is jó szemmel nézte.

*Wernber*nek sok költeménye jelent meg és különféle epigrammái 1544-ben Krakkóban láttak napvilágot „A Magyarország gyásza” című könyvecskében. Verseit és iratait Rotarides gyűjtötte össze, azonban a wittenbergi könyvtárból apránként elkallódtak.

Leányát Sabinát (+1543) *Tectander (Zimmermann) József*, krakkói orvos jegyezte el, aki mint Izabella királyné orvosa jött Magyarországra. Meghalt 1567-ben és Eperjesen temették el leánya Sabina és felesége Zsófia mellé.

E röviden felvillantott életrajz és történelmi helyzetkép után bemutatam a mű latin szövegét, annak fordítását.

Magyarország csodálatos gyógyvizeiről Wernber Györgytől

A kiválóan erényes és bölcs férfiúnak, Zsigmond úrnak, Herberstein, Neiperg és Guttenhag szabad bárójának, királyi tanácsosnak és az osztrák tartományok főszámvevőjének üdvözlétét küldi a magyar Tordai Gelous Zsigmond.

A minap, hogy Itália földjét elhagyva a sors vándorként Ausztria földjére vezetett, hosszasan érdeklődtem felőled, élsz-e, halsz-e? mit művelsz? Vajon a fővárosban tartózkodol-e? Ám te abban az időben követségben jártál a lengyel királynál. S mikor ennek innen is, onnan is híret vettem, mindjárt szívből sajnáltam, hogy kívánságom nem teljesült: hogy nem láthattalak, s nem nyílt alkalmam veled elbeszélgetnem.

Annak pedig, hogy miért csak a te társaságot kerestem, jó Zsigmondom, egyetlen oka volt: a mi kölcsönös tartós ismeretségünk jogcíme. Az a nagy szeretet, mely irántad – megvallom – mindig fogva tart, azt sugallta nekem, hogy ismét csak vágyakozzam utána.

Lelkemnek ez az érzelme nem újabb keletű, hanem igen régi és több éve kipróbált. Már akkor kezdtelek csodálni és nagyra becsülni, mikor először hallottam híret nevednek, melyet nem a tömeg ho-

mályos szóbeszéde kapott fel, hanem jeles férfiak tiszteletreméltó szava árult el nekem.

Sokak közül egyedül vagy méltó arra, hogy mindig a legőszintébben szeresselek és kötelességszerűen nagy hűséggel tiszteljelek: akár ezért, mert a természet termetedet tökéletessé képezte ki: akár miért oly bölcseem gondolkozol: vagy azért, hogy mindenkit felülműlsz a szónokolás művészetében; vagy végül amiatt, hogy híres a görög matézisben való jártasságod.

Tanúsítsa erényeidet komoly életmódod, ritka állhatatosságod, feddhetetlenséged, csendes békességed, mértéktartásod, őszinteséged és szelídséged, valamint józanságod.

Emlegetsem-e jól ismert, régi családfádat, s őseidet, kiknek bátorságát és hűségét mindig megcsodálták háborúban is, békében is? Soroljam elő házad több kiválóságát, amit te vívtál ki, s amit majd az egész utókor minduntalan emleget?

Vagy szóljak tán igazságosságodról? bátor tetteidről? Gondos igykezedetről, hogy sokféle dologban szerezzél érdemet? Nem mintha valami silány nagyravágyás heve ragadna vakon magával. Nem is a pénz esztelen sóvárgása háborgat téged. Nem szólva arról, hogy hosszú tapasztalatod jártassá tett a jónak a rossztól, hasznosnak a károstól, rútnak a széptől való megkülönböztetésében. Ki ne ismerné nyelved ékesszólását, ahogyan a peres ügyek határozatait s végzéseit a felek arculatát és indulatait csillapítva magyarázod?

Ezért választott be magas tanácsába a neves Király, s rendelt maga mellé, valahányszor birodalma súlyos gondjai ezt megkövetelték. Bárki másnál többször küld ki téged országfőkhöz és népekhez követként: s ez hírnevednek annyi dicsőséget szerez, hogy túl fogja élni halálodat és balsorsodat.

Ami lakott föld a nagy Császár uralma alá tartozik, azt te már mind régóta bejártad s megismerted. Válságos helyzetekben keresed fel a bizánci szultán táborát, s jelenlétedben ennek a durva embernek kegyetlen arckifejezése még a csatazajban is megszelídült. Ismernek és szeretnek az északi nemzetek királyai, nevedet jó emlékezetében őrzi a javakban bővelkedő orosz föld, miközben békeszerződések kötésén fáradozol.

Moszkváról kiadott könyved beszédes tanújele annak, mily nehéz tudományágakat tanulmányoztál. A térrel, tömeggel, számokkal és

csillagokkal foglalkozókat, s azoknál, melyek szellemesen kutatják a dolgok okait, azt, hogy miért nem állandó semmi sem, sőt ellenkezőleg folyton változik minden a lepergő idővel. Abban a könyvben leírtad az ottani emberek szokásait és törvényeit, mivel szórakoznak és hogyan élnek otthonaikban, mekkora erővel és gyorsasággal vonulnak a háborúba, milyen az előkelők életmódja, minő az istentiszteletek fénye, mekkorák a birtokaik, mivel keresik a kenyérüket, mely nemzetekkel kereskednek, minő ételeket esznek, s mily messze terjed Moszkva uralma a hajdani szittyá földön.

Vázlatos és világos térképen lerajzoltad ennek a fegyverekben és lakosságban hatalmas országnak a kiterjedését, enyhe körvonalakkal jelezted határait, hol tekint a szárnyaló északi szél, hol a felkelő nap irányába, hol mutatja oldalát a nyugati szellőnek, és hol a dühöngő déli szélnek, végül pedig, hogy az északi szélességnek melyik fokáig terjed. Azonkívül, hogy az olvasó mit se hiányolhasson, királyainak sorát is felvázolod, végigvezetve első eredetétől egészen napjainkig.

Szóval engem annyira megkaptak dicséretes és elragadó képességeid, hogy amíg csak élek, állásomhoz illő minden módon tisztelni akarlak.

Ezt kívánja mindkettőnk közös tisztelője, akit – nem tudom – apósnak vagy apának nevezzek-e: az érdemeiért valóban apaként tisztelendő Wernher. Őt nem hiú tetszelgés indította, hanem óhajodat, véleményedet és utasításaidat követve rövid, de tudománya miatt értékes könyvben foglalta össze mindazt, ami Magyarországnak forrásaiban és vizeiben bámulatunkra méltó.

Mivel hát ő téged olyannyira tisztel, hogy legrégebb barátjaként tart téged számon, annál inkább kell magamnak is nagyrabecsülnöm téged: hiszen ezt kívánja a köztünk fennálló baráti kapcsolat.

Ha barátságomat elfogadod és viszonzod, parancsolhatsz és rendelkezhetsz velem tetszésed szerint.

Brassicanus János Lajos Wernber Györgynek

Nehogy valaki üres szóbeszédnek tartsa mindazt a csodálatos dolgot, amit te, Györgyöm, a kapitányságod területén levő forrásokról írtál:

tudja meg, hogy saját szemünkkel láttuk használatuk hatásait, s így bizonyosságunk hitelt érdemlő.

Láttuk ugyanis, hogyan vonja be a vasat a réz, és érintettük a vitriol jégcsapformájú kristályát.

Ha pedig valaki a mindeneket szülő természetnek művét tagadva kételkedik ezeknek a jelenségeknek az okaiban, vagy az említett forrásokat kutatja: keresse csak fel általunk készségesen a Kárpátok földjét, és rájön, hogy a tények összhangban vannak állításaiddal.

Noha ez a nehéz felfogás jele, mégis úgy van, hogy az ismeretlen dolognak többnyire kétes a hitele.

Ám mit kerteljünk? Illő hinni az olyan tanúnak, aki saját kedvtelése tárgyairól számol be.

S te józanul foglalkozol a csodálatos vizekkel, valamint ügyed igazával.

Zsigmond, Herberstain, Neyperg és Huttenhag szabad bárója stb. Wernher György királyi tanácsosnak, és Sáros várkapitányának üdvözlését küldi.

Bár már régen, mégpedig sokat és többektől hallottam a szepesi csodálatos forrásokról, az volt a kívánságom, hogy ugyanezekről, a sokak szemében hihetetleneknek látszó dolgokról tőled halljak tájékoztatás és véleményt. Minthogy pedig sietlél megírni nekem mindazt, amit tudsz róluk, nemcsak azt érted el könnyűszerrel, hogy ezen túl biztosan fogom tudni, mint vélekedjem róluk, hanem azt is, hogy közléseid alapján más kiváló emberek, akiknek körében nagy a tekintélyed, meggyőződnek a valóságról s megszűnnek kételkedni. Ám mivel úgy mondják, hogy Magyarország többi részén is léteznek nagy számban nem kevésbé bámulatos források, nagy tetszésre lesz magának is és sok más embernek is, akik az olyan dolgokat és téged is szeretnek, ha vállalkozol a leírásukra. Ugyanis jőmagam is tudom és amikor Őfelsége Miksa császár követeként működtem a néhai Legkegyelmesebb Lajos, Magyarország királya mellett, hogy Budán, a királyi székhely közelében vannak olyan hőforrások, melyeknek hevét belemerített kezed el nem viselheti. Aki ilyesmit azelőtt nem látott, bizonynyal csodálatosnak fogja tekinteni. De hogy halak is élnek bennük, azt sokan végképp hihetetlennek tartják. Ugyancsak annak látszik, amit más, a Vág partján, nem messze a németektől és szlávoktól népiesen Freistatnak mondott Galgóc városától levő hő-

forrásokról közölnek. Azt beszélnek róluk, hogy a folyó áradása vagy apadása szerint mindig egyenlő távolságban változtatják a helyüket. A minap Arrianus harmadik könyvében olyan forrás leírását olvastam, melynek víze reggel melegen csörgedezik, délben hideg, estefelé forró, majd napkeltekor ismét langyosan tör elő, úgyhogy nappalont és éjjelenként váltakozik a forró és hideg között. Saxo Grammaticus bizonygatja, hogy Izlandban van olyan forrás, mely vízének párájával bármilyen tárgy eredeti jellegét megrontja. Ugyanis bármire száll rá nedves gőze, az hirtelen változással a kő keménységét veszi fel, csupán az alakja marad meg. Akik (ezután ilyen) és ehhez hasonló dolgokról olvasnak, kevésbé fognak rajtuk megütközni, ha értésükre jut, hogy a legfőbb műalkotó ezeken a mi tájainkon, s más szomszédos vidékeken is sok emléket állított csodálatos műveinek. A bennszülöttek persze nem tartják őket csodálatosaknak, sőt akárhányszor, ha kérdezik őket felőlük, mit sem tudnak róluk, mint az Moszkvában gyakran tapasztaltam. Mert midőn az ottani lakosoknál tudakozódtam néhány olyan dolog felől, amiről mások beszéltek nekem, az előbbieket annyira nem tudták, mit feleljenek, hogy megvallozták, csodálkoznak, idegen létemre honnam tudtam meg mindezt. Úgy is van, hogy ha a legtöbb ilyen dolgot különféle helyeken a külföldiek meg nem figyelték és le nem írták volna, a bennszülöttek hanyagsága folytán ezek most minden hír, emlék és csodálat híján lennének. Ezért hát nagyrabecsült Wernherem, meg nem tehetem, hogy fölöttébb ne helyeseljem törekvéseidet, melyeket Magyarország ilyesfajta dolgainak felkutatására és magyarázatára fordítasz, és minden tehetséggel ennek folytatására buzdítalak. Ezzel ugyanis nemcsak az én szememben válsz nagyérdeművé, hanem magadnak is sokak szemében dicsőségedre válsz. Élj boldogul!

MAGYARORSZÁG CSODÁLATOS VIZEIRŐL

Herberstain-i, Neiperger-i és Guttenhag-i Zsigmond bárónak stb.
WERNHER GYÖRGY

Nagyságos Zsigmond Báró. Parancsodra feljegyeztem néhány dolgot azoknak a forrásvizeknek csodálatos természetéről, melyek a mi Szepességünkben vannak, azért, hogy az én szemtanúságommal erősítsd meg azokat a beszámolókat, melyeket egyesek-másoktól hallottak és meseszerűeknek tartottak. Illett is nagyon szívesen magamra vállalnom azt, amit rábízni újból jónak láttál, hogy ti. írásba foglaljam a többi csodálatos forrásokat is, melyek a mi Pannóniánkban láthatók, mert elbeszélésemet nemcsak elhitték, de sokan égnék a vágytól, hogy több ilyenféléről halljanak.

A Pannónia elnevezésen azonban nemcsak a Dunának azt a partját értem, amelyen az ún. második Pannónia az Arabo folyótól, – Ptolomeusznál Narabo, most népiesen Rába – a Szávaig terül el. Hanem mindazt a területet, amit ezen kívül a Duna másik partján magyarok laktak és amely jókora darab föld. Magába foglalja ugyanis a nomád jazigok egész földjét, melyet Ptolomeusz szerint a Duna, Tisza folyók és a Szarmát hegység határolnak. Ezek a Szarmát hegyek választják el a magyarokat a ruténektől,

Pannónia

**Szarmát
hegység
Kárpátok**

**Tibiszkusz
Erdély**

lengyelektől, morvaktól, sziléziaiktól és Ausztriának attól a részétől, mely a Dunától innen van. Ezekhez tartoznak a Kárpátok. Nevük annyira elterjedt, hogy a Szarmát hegység egész vonulatát Kárpátoknak nevezik, jóllehet Ptolomeusz leírásából úgy látom, hogy a Kárpátok Dácia határán végződnek.

A jazigok nemzetsége ma is megvan a magyarok között, akik röviden jászoknak nevezik őket. Ma is megvan ősi és különleges nyelvük, mely nagyon eltér a magyartól, és megvannak azok a szállásaik is, melyeket Pliniusz leírása szerint hajdan laktak, ti. rétjeik és mezőségeik. Ezeket – mint ő mondja – úgy foglalták el, hogy a dákokat elűzték a Patiszszusz folyóig. Ezt én – az első szótágot levágva – Tiszaszusznak, vagy ahogyan most közönségesen hívják, a Tiszának tartom. Ugyanez a Ptolomeusz Tibiszkusza, határvonala a régi Dáciának, melynek legműveltebb része Erdély, ez a sűrűn lakott tartomány. Mert lakják németek is, akiket szászoknak neveznek: magyarok is, akiknek legősibb része az ún. Siculi, akik a saját nyelvükön székelyek és, akiket némelyek szójátékkal ceculiknak hívnak: hogy ne is említsem a rómaiak ősi maradványait, az oláhokat, akik számos faluban és tanyán lagnak. A vezető réteg azonban a magyar, az ő kezükben van a hatalom, ezért tartják az erdélyieket is magyaroknak. Az egész Magyarországon csodálatos a különféle, nem is egynyelvű nemzetiségeknek a keveredése, amit ezt bővebben elmondom abban az értekezésben amellyel Magyarország ügyeit, a benne lakó népek eredetét, elnevezését, törvényeit, szokásait és intézményeit igyekszem megmagyarázni.

Egyébként a jászok földjén, ahol a Kárpátok kiszélesednek, (hogy-mint mondtam – ezen a

néven foglaljam egybe valamennyi említett hegyvonulatot) és hol magasabb, hol pedig alacsonyabb nyergekkel terebélyesednek ki, fekszenek olyan városok, amelyeket a németek bányavárosoknak mondanak, mivel különféle, bőséges és értékes ércfajták lelőhelyeiben nagyon gazdag hegyek között vannak és lakóik bányászok. Ennélfogva nevezik hegylakóknak azokat is, akik a bányában dolgoznak és általában, az egész bányászatot hegyi munkának mondják. Ugyanehhez a vidékez tartozik Szepes és sok más vármegye is.

A vármegyék pedig – hogy nagyjából ezt is megmagyarázzam – olyan országrészek, melyeket tartományoknak, vagy a legtöbb latin írótól átvett görög szóval monarchiáknak vagy prefecturáknak nevezhetsz. Pliniusz úgylátszik conventusoknak, joghatóságoknak és joghatósági conventusoknak (kerületek) nevezi őket Cilicia és Hispánia felosztásában. Cicero dioecesiseknek hívja őket. Ezt a nevet a püspökök használják, saját joghatósági területük elnevezésére, ámbár mostanában népiesen elrontott formában. Ezen részek előljáróit a magyarok ispánoknak hívják. Rájuk hárul a jogszolgáltatás gondja. Magyarország ötvennél több ilyen vármegyére oszlott, hogy a jogszolgáltatás módja minél könnyebb és gyorsabb legyen. Ezekből azonban ma alig a felét birtokoljuk.

Miután ezeket előrebocsájtottam, hogy azoknak a helyeknek a megismerésére használhassuk fel, melyekkel majd a forrásokról szóló elbeszélésem foglalkozik, először a hőforrásokról szölok, melyeknél egészségesebb és több Magyarországra területéhez viszonyítva alig fordul elő más országokban. Honnan is kezdjem inkább, mint magával Buda városával, melyet Magyarország

Bányavárosok

Magyarország vármegyéi

Ispánok

Hőforrások Budán

királyai a hely fekvése és alkalmas volta miatt, joggal tettek meg királyi székvárosnak. Itt már a Duna partja közelében számos hévíz van, s köztük nagyobb a különbség, mint a földrajzi távolság. Némelyik ui. nemcsak tűrhető, de olyan kellemes hőfokú, hogy olybá tűnik, mint-ha a természet egyedülálló kegyessége adta vol-

1. ábra. Buda, Georgius, Houfnaglius metszete 1617-ből.

- A) Új bástya – Citadella.
- B) Királyi vár és palota.
- C) Boldogasszony temploma, most mecset.
- D) Szőlőhegyek.
- E) Budai basa.
- F) Nép fajta, akiket a törökök barbárnak és vakmerőnek tartanak és akik bármilyen tett elvégzésére alkalmasak; Delly-knek nevezik, akiknek a fejük húsába vannak tollak befűzve, hogy minél kegyetlenebbeknek nézzenek ki. Többet olvashatsz róluk Joannes Lewenclausius török leírásaiban”.
(A híd mellett a kétkupolás ház a *Rudas-fürdő*).
(A metszet eredeti szövegének fordítása).

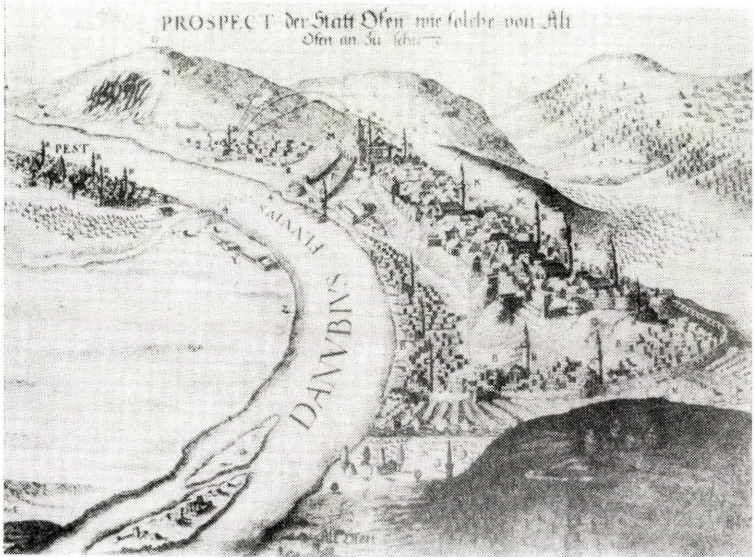
na az embereknek fürdésre. További ilyenfajta vannak a királyi vár alatt. Királyiaknak hívják őket, vagy azért, mert a királyi palota szomszédságában vannak, vagy, mert királyi bőkezűséggel díszítették és zárták körül őket, vagy pedig azért, mivel ezekben a királyok szoktak fürdeni. Másokat közönségeseknek neveznek. Följük a szikla úgy borul, mint valami természetes boltzat. A törökök Buda elfoglalása után kimélyítették és kiszélesítették őket. Az a hír járta, hogy jobbak a többinél.

Amelyek azonban Buda felett vannak, s amelyek közül egyeseket ismét királyiaknak, másokat a szomszédos ptochodochiumról (szegényház) kórháziaknak neveztek el, alkalmatlanok hűtés nélkül a fürdésre. Némelyik olyan forró, hogy a belédobott tojás ugyanolyan gyorsan megfő, mint az erős tűznél. A fürdőben a forróvizet hideg víz mérsékeli, melynek a forrása annyira közel van a hóforráshoz, hogy akik két edénnyel jönnek belőlük meríteni, nyomban méríthetnek az egyikkel a meleg, a másikkal a hideg vízből.

Ugyanott van a szabad ég alatt az a többinél nagyobb hóforrás, melyet purgatóriumnak neveztek el, mégpedig azzal a megfontolással, hogy valamint a hagyomány szerint a tisztító tűzben bűnhődők büntetései bűneik arányában hol szigorúbbak, hol enyhébbek, hasonlóak a különbségek ezeknek a forrásoknak a vizében is. Ahol a Duna partja felől lépnek belé, eleinte csaknem hűvös, majd langyos és minél mélyebbre hatolsz bele, annál inkább melegszik. Belső részében pedig kibírhatalanul forró. Bizonyos pedig, hogy ez a hófok ennek a forrásnak a sajátossága. A többi mérséklő víz ui. melyet említettem, valószínűleg a Dunából ömlik bele, mely ennek a

**A meleggel
szomszédos
hideg forrás**

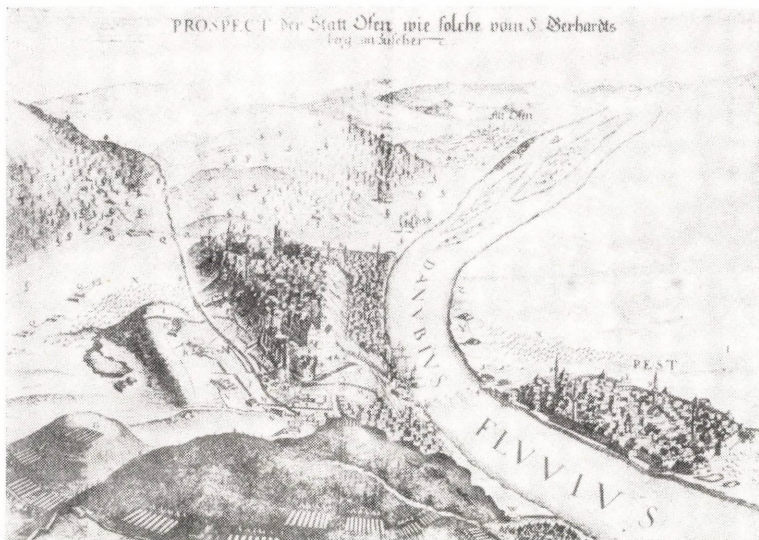
forrásnak a szegélyét nyaldossa és, ha kissé meg is árad, az egészet elárasztja, azonban a melegét ki nem oltja. Sőt magának a Dunának állandó medrében is felbugyognak hévizek. Ezekben azok szoktak fürödni, akik mélyebbre szeretnek a vízbe lebukni.

2. ábra. Buda, XVII. századi metszet az Apponyi-féle metszetgyűjteményből. (A kép alján W-vel jelzett négykupolás épület a négy jegenyével, a mai Császárfürdő).

Ezek a budai thermák (szabadjon a hévizek elnevezésére ezt a szót használnom) onnan is nyerték nevüket, hogy némelyek, mint mondtam a város alatt, mások a város felett vannak. Miértis azokat alsóknak emezeket pedig felsőknek neveznek. A törökök kedvüket pedig a für-

dőzésben lették; nem tették tönkre, hanem még jobban kiképezték és vallási szempontból mintegy felmagasztalták. Uj. Mahometh basa, akit a győztes vezér az elfoglalt Buda és Magyarország többi megszállott részének élére kormányzóként állított, mindkettő mellé otthonokat építtetett

3. ábra. Buda, XVII. századi metszet az Apponyi-féle metszetgyűjteményből. (A kép alján a Gellért-hegy tövében W. jelzés a Rudas-fürdőt jelenti. A Margitsziget magasságában a budai oldalon W.-vel jelzett négykúpolás épület a mai Császárfürdő).

a dervisek számára, akárcsak valami rendházaikat. A felső forrásnál, a szomszédos dombon szenthelyet is építtetett. Itt azelőtt szállók voltak. E helyet ugyanazon rend egyik tagja emlékének szentelte, akit még életében, mint valami istenséget tiszteltek a törökök, most pedig ha-

A török dervisek

A törökök mosakodásai

lála után azon helyen temettek el és vallásos tiszteletben részesítenek.

A dervisek a törököknél ugyanazok, mint nálunk a szerzetesek. Koldulásból élnek, szokásuk, hogy szeretett vallásuk tanítása szerint sa nyargatják testüket. Ezt némelyek úgy teszik, hogy tüzes vassal sebhelyeket égetnek belé, mások éles ollóval belevágnak, ismét mások mindkét módon. Teszik pedig ezt annál gyakrabban és kegyetlenebbül minél szentebb és vallásosabb akar lenni ki-ki közülük, vagy azt óhajtja, hogy annak tartsák. Bizonyos, hogy a különbség és a szentségre törekvés a ruházatban is megmutatkozik köztük. Egyesek ugyanis fehér bokáig érő vászonruhát viselnek, lábbelit hordanak és fedett fővel járnak. Mások mezitláb és fedetlen fővel, sőt a testük is csaknem mezitelen, kivéve annyit, amennyit két nyersbőr bárányi vagy kecskebőr fed. Ezek egyike előlről, a másik hátulról lóg le a vállukról. Olyanok is vannak, akik egyetlen irhával csupán testük szeméremrészeit takarják be, a többi mezitelen. Az indiai yogik maradékainak tekintend őket.

Ezek ugyan nem tartoznak a forrásokról szóló elbeszélésembe, de, ha már ide lyukadtam ki, mit tesz, ha a törökök mosakodásairól is hozzáfűzök valamit? Valamint a törökök minden vizet, Isten legfőbb ajándékaként nagyon tiszteletreméltónak tartanak, úgy különösen az élővagyis folyóvizeket. Mégpedig azok miatt a gyakori mosdások miatt, melyeket napjában többször is, nem csupán a testi szenny lemosására, hanem a bűnök engesztelésére is szoktak végezni. Ezt kétségtelenül más nemzetek szertartásából vették át, akiknél még a vízzel való meg hintés is az engesztelő szertartások közé számított. Így hajdan Rómában a Capena-i, később

Appia-inak nevezett kapunál egyik ember a másikat locsolta az ún. Mercur vizével, miközben Mercurt hívta segítségül, hogy a meglocsolt gazzetteit és főként hamis esküvéseit eltöröljék. A hagyomány szerint így oldozta fel Peleus Patroclust, és engesztelte meg Acastus Peleus testvérének Focusnak meggyilkolása miatt, miután előbb Egeus Medeát tisztította meg vízhintéssel, Pausanias említi a Corintusiakban, hogy hasonlóan tisztult meg Orestes anyja véréből, miután senki sem fogadta vendégül házába. Ezt az esetet annál szívesebben említem, mert példája annak, az elődöktől átvett igen régi szokásnak, hogy akiket nagy bűnök terheltek, azokat mindenki kerülte érintkezésben is, beszédben is. Így énekel Aeneas is Költőnk művében: „Háromszor mosta meg tiszta víz a társakat s öntözte őket szelíd harmatával.” S ugyancsak ő mondja, sok vértől szennyezetten: „Te atyám, fogadj áldott kezddel; nekem, akit ekkora háború tartott távol és akinek vértől csöpög a kezem, nem szabad érintenem az otthon szent falát, míg élő vízben meg nem mosakszom.”.

Sőt, a törökök templomaik bejáratában vizet is tartanak ugyanerre a használatra, és szerintük senkinek sem szabad oda mosdatlanul belépnie.

Általában a törököknek nagy gyönyörűségük telik a mosakodásokban és fürdőkben, úgy, hogy kegyeletes dolog náluk nyilvános fürdőket létesíteni és alapítani és az a véleményük, hogy az ilyesmi nemcsak az élők számára dicsőség, hanem a halottaknak is üdvös. Ilyeténképp a mostani uralkodó, Szulejmán úgy Budán mint másutt is létesített fürdőházat. Az előbbi helyen, a kalocsai érsek hajdani palotájában, a saját maga és háztartása tagjai egészségének a gondo-

**Kegyeletes
dolog
a törököknél
nyilv. fürdők
létesítése**

zására. Ebbe a vizet földalatti csatornákon keresztül vezetik a Dunából nagy magasságba, arra a szintre, melyen Buda a Duna felett épült. Magát a fürdőházat belülről azok a márvány emlékművek borítják, amelyek azelőtt a templomban voltak. Ha azonban valami kép volt rajtuk, azt levakarták, s az egészet kicsiszolták.

Ugyanígy dicsőségre tett szert a már említett Mahometh basa, aki a hőforrásokat azzal igyekezett híresebbé tenni, hogy felépíttette a dervis kolostorokat, valamint annak sírhelyét, akiről már szóltunk. Itt azonban már látható a dolgok különös változása. Mert azokat a helyeket, amelyeket Buda épsege és virágzása idején a magyarok gyönyörűséges otthonul használtak, a törökök vallásuk szerint felékesítették, gonosz módon gyalázkodva az ellen, amit azelőtt szentnek tartottak (ti. a magyarok).

A felső hőforrásban, azok felett a források felett, amelyeket fürdésre használnak, vannak melegvízű halamedencék is. Ezekben olyan halak tenyésznek, melyek, ha hideg vízbe viszik át őket, kipusztulnak. A Duna szembenfekvő partján, Pest felett is vannak hőforrások, de ezek kevésbé híresek, mivel annyira közel vannak a folyam medréhez, hogy annak bármily csekély növekedésétől elromlanak.

Megszoktuk, hogy a hőforrások bizonyos hírnevet, mintegy dicsfényt kölcsönöznek azoknak a helyeknek, ahol előfordulnak. Így lett híressé valamikor a Bajae-i öböl Campaniában. Róluk hasonlóan híresek manapság is Olaszországban, Németországban és a földkerekség bármely más pontján a helységek. Néhány még a nevét is hőforrásairól kapta, mint Tessaliában Thermopile, és Németországban a Badeen-nak, azaz fürdőnek nevezett városok. Ám a budaiak valahogy ho-

**Halak
a hévízben**

Pesti hévíz

**Hőforrásaik-
ról híres
helyek**

mályban maradtak és a sok és változatos hőforrás sem biztosított ennek a helynek némi hírnevet. Ez kétségkívül azért történt, mert ennek a városnak másnemű sorsa és kincsei elhomályosították a kegyes természetnek ezt a különben nem csekély ajándékát. Hiszen Európának melyik helye vetélkedhetne Budával, akár kellemes fekvését, akár egészséges éghajlatát, akár talajának termékenységét, akár a bármiféle használatra, fényűzésre való akárminő más cikkek bőséges áradatát tekinted? S még mit sem szóltam arról, hogy mennyire alkalmas volt, mind a magya-

4. ábra. Buda, metszet a XVIII. századból Jacob Tollius: *Epistolae Itinerariae* című könyvéből (Amsterdam 1700).

roknak, mind pedig sok más népnek a védelmére, épsége megóvására. Ezt kárunkon és a bennünket fenyegető veszélyen naponként tapasztaljuk. Annál súlyosabb és keservesebb az a veszteség, mely azáltal ért bennünket, hogy a török ezt a helyet tőlünk elragadta. De félre a keservekkel hadd kapjanak majd másutt helyet.

Buda neve

Ha nem gátolna benne krónikásaink nagy tekintélye, akik nagy egyetértéssel azt hagyományozták ránk, hogy Budát, Buda király Attila testvére alapította és nevezte el, én – ha e név eredetéről más feltevést kellene szerkeszteni – arra gyanakodnék, hogy mivel az ezen a helyen előforduló híres és nagyszámú hőforrás miatt a németek hajdan Bada-nak nevezték, a magyarok ezt egy betű kicserélésével Budának mondták. Hiszen nem kétséges, hogy a második Pannóniának ezeket a helyeit a hunok bevándorlása előtt a németek, vagyis a teutonok lakták. Éppily változtatással hívták a magyarok Veszprémnek, azt, ami a németeknél Weisprun volt, azaz fehér forrás, mely nevet adott a helységnek. Még ma is mutogatják a vár alatt, mely a püspök székhelye.

Veszprém

Esztergomi hévíz

Ám hadd térjek vissza most a hőforrásokra és a Duna partján haladva Istrogranumba vagy ahogy most hívják, Esztergomba érkezem. Ez a hely Magyarországon Buda után mindig a leg-híresebb volt. Itt az érsek székhelye, aki egy személyben Magyarországnak a primása. Annak a hegynek a tövében, melynek a tetején nagyszemélyen épített vár áll, s amerre a Duna folyik létezik itt egy toronyba zárt melegforrás, ahová a várból meredek falon lehet lejutni. E forrásból akkora vízmennyiség fakad, hogy valaha malomkővet forgatott, most pedig dobhoz hasonló szivattyúgépet hajt, amellyel a Duna vizét

földalatti csatornán keresztül a fentemlített toronyban szivattyúzzák és a várba vezetik át. Ennél is bőségesebb, nem messze innen, az a másik forrás, melynek vize kis halastóba folyik, ahol még télen is békák brekegését hallod. Vízének mennyisége elégséges 3-4 malomkő hajtására.

Esztergom felett, melynek neve az Ister és a Granum nevekből lett összetéve, mivel ott végül el a Garam folyó a Dunával; nem messze a komáromi vártól, mely viszont a hason nevű sziget partján van ezt pedig a Pozsony mellett két ágra oszló Duna képezi: torkollik be északról érkeve a Vág. Ennek a partja a Thurzó család birtokát képezi Galgócz felett most nagyon híres lett hőforrásairól. Nemcsak gyógyhatásuk miatt, melyről az a vélemény, hogy felülmúlja minden más magyarországi hőforrásét, hanem azért is, mert egészen változatos és különös módon fakadnak. Nincs ui. meghatározott forráshelyük, hanem a folyónak medrében levő helyzetét követik. Ahogyan ez árad vagy apad, úgy tűnnek el, vagy jönnek elő. Minél inkább árad a folyó, annál távolabbra húzódnak el, olyannyira, hogy akik fürödni akarnak, kénytelenek egyre újabb és újabb gödröket ásni, mintegy kuttakat nyitni. Amikor a folyó a medrében van, ezt a kavicsos rétegben csinálják, mely az ő sajátos talaja. Amikor a folyó pedig kiárad, a kötött és agyagos talajban, melyben egyébként, ha a folyó nem árad, semmi nedvesség sincsen. Nemcsak a parton buzog fel a melegvíz, hanem ha fenekét lábaddal felkavarod, a folyóban is. Ezeknek a forrásoknak a vize szertelenül forró, úgyhogy mérséklés nélkül nem is alkalmas fürdésre. Ez azonban könnyen kivihető a közeli hideg víz meritésével és hozzákeverésével. Mivel

**A pöstyéni
hőforrások
a Vág partján**

az a hiedelem járja, hogy elegyítés nélkül gyógyítóbb hatású, akik gyógyulást keresnek, inkább kihűlni hagyják, ami az időjárástól függően majd később, majd hamarabb következik be. Ámde sohasem hűlnek le ezek a források annyira, hogy ne kelljen a beléjük szállóknak a gödör mélyére hajított téglával, gyeppel, vagy ágakkal testük legalsó részeit a feltörő hó hatása ellen megvédeniök. Sokan tapasztalták és tapasztalják ma is, napról napra, mennyire hatásosak idült és csaknem kétségbeesztő betegségek ellen is.

Trencsén melletti hőforrások

Más hévvizek ugyancsak a Vág folyó partján, Galgócze felett levő Trencsén vár közelében vannak. Kellemesen melegek, nagyon tiszta vizűek. Ezért keresett üdülőhelyül szolgáltak a szepesi ispánoknak, akiknek a megelőző korban Trencsénben volt a székhelyük.

A bajmóczi hőforrások

Nincsenek nagyon messze a Vágtól a bajmóczi hőforrások a vár mellett. Ez a vár is a Thurzóké, akik közül Thurzó Elek, ennek a családnak neves tagja, aki egyideig a király után a legnagyobb hatalmat gyakorolta Magyarországon, akkora becsben tartotta őket, hogy négyzetes kövekből készült gyűjtőmedencébe vezetette, mely kövek a vízbe szállóknak egyúttal lépcsőzetül és ülőhely gyanánt is szolgálnak. Jóllehet kevésbé tágasak, nyilvánvaló bennük a hőfok különbsége, miért is fal osztja őket ketté, úgyhogy a mérsékeltebben meleg víz az előkelőbbek részére férhető hozzá, a többi pedig a nép használatára való.

A stubnyai hévíz

Turóc megyében, mely ugyanabban az ország-részben van, csaknem ugyanolyan távolságra a Vágtól, vannak a Stubnyai falu melletti hőforrások. A falu a körmöcbányai polgároké. A források mintegy szigeten vannak: mert a közeli hegyekből aláfutó patak zárja őket körül, mely-

nek vizét szeretik inni a szomjas fürdőzők. A hőforrások vizének hűtésére csak akkor használják, mikor valaki azonnal friss vízben akar megfürödni; olyankor is csak keveset, mert maguktól is csak kevésbé melegnek.

Hasonlóak az előbbiekhöz azok a további hőforrások, melyek Kőrmöc- és Selmecbánya közt vannak, melyek a fentebb említett bányavidék két legfontosabb városa. Olyan sziklából erednek, mely a fürdőzők feje felett tetőt képez és árnyékot ad.

Nem csupán magát a forrásvizet tartják egészségesnek, hanem az iszapját is, amit már Plinius is a hévvizek előnyei között említ. Épp ezért egyesek, főként a fekélyesek, feküdni szoktak benne, ott, az eredetükhöz közel.

Selmecbányán van a Rózsika-forrásnak elnevezett hévíz is. Ebben a csatornákat, melyeken a víz keresztül folyik és a faulóhelyeket a vízből kicsapódó kőzet annyira bevonja, mint valami kéreg, úgyhogy teljesen kőből valóknak látszanak.

Liptó megyében a Keresztelő sz. Jánosról nevezett falu mellett langyos vízforrás van. Főleg azok járnak ide, akiknek a bőrét rüh vagy kosz csúfítja el. Ott szökik fel és inkább nagy erővel kiveteli, mint kibocsátja a vizét, ahol a Vág ered és siet alá a közeli hegyekből, melyeket a Kárpátok legmagasabb részének tartanak. E hegyek, melyekről azt állítottam, hogy a Kárpátok is közéjük tartoznak, sehol sem emelkednek magasabbra, sehol sincs bennük több és hatalmasabb hegygerinc. Magasságuk jele a rajtuk levő örökös hó, amiért a közeli német lakosok havas hegyeknek nevezik őket; Vadságuk jele, hogy járhatatlanok. A szlávok (szlovákok) nyelvén úgy hívják, hogy Tatri, azaz tatárok, a régi gé-

A selmecbányai hőforrások

Rózsika hőforrás

A szentiváni langyos forrás

A sarmát sziklák

ták országában nyúlnak át. A magyarok Tarzalnak nevezik; úgylátszik, hogy nyelvükön ez a név mezítelen, azaz letarolt csúcs jelentéséből származik. Ezek a hegyek ui. csupa kimagasló és kopár sziklák. Jómagam a Sarmát szikláknak tartanám őket. Ezeket említi Solinus művének azon a helyén, ahol azt állítja, hogy Németország a Harz hegység és a Sarmát sziklák között terül el. A Sarmát hegységben ui. nem is olyan távol ezektől a szikláktól ered a Visztula, melyet Plinius Vistulus-nak, mások Istul-nak mondanak. Solinuson kívül a legtöbben ezzel a folyóval adják meg Németország határát. E sziklák tövében terül el a Szepesség, ahol olyan források vannak, melyek megmarják a vasat, kövesednek és, ha isszák a vizüket, az élőlényekre halálosak. Ezekről itt mindazt hozzáfűzöm, amit más alkalommal már írásba foglaltam számodra.

A Szepesség

Vasat maró víz

Kezdem azzal, amelyiknek vasat maró hatása van. A szepesi várhoz tartozó Szomolnok közelében, olyan hegyekben, ahol hajdan ércet fejtettek. Olyan szivattyúval merítik, mint amilyent Esztergomban említettem. Ezt a felülről rázuhogó víz lökése forgatja. Börcsomókkal sűrűn egybefont kötél körülfogatására és rántására megtölti azokat a réceket, melyeken a kötél pályája halad át. A kiömlő vizet csatlakozó csatornák fogják fel és bocsájtják ki a szabad ég alá, földbe ásott medencékbe, melyekbe azután vasat, akár ócskavasat, akár pedig újat helyeznek. A kisebb vastárgyakat a víz hamarabb emésztí meg. Vasból készült lópatkó huszonnégy órán belül megsemmisül. A vastagabb patkókat, mint amilyeneket a szomszédos hegyvidék kovácsai készítenek, néhány napi vízbemerítés után a maratás következtében iszapszerű ré-

teg vonja be. Ezt időnként lemosva a vasat tőle megtisztítják, hogy a víz ereje az így megmaradt részt annál hatásosabban járja át. Ami sárszerűség a vas szétmálása után megmarad, az réz. (Ők maguk népiesen mésznek hívják.) Ezt kemencében lágy tömeggé olvasztják össze. Majd másik kemencében történő olvasztás után megtisztul, s így mindennemű használatra éppoly alkalmas, mint az ércből készült, melyből ugyanott sokat bányásznak.

Nem kétséges pedig, hogy a víznek ez az ereje az ércerektől van, főként a pirit ércről (a nép marchezitnek hívja). Hogy ennek ott nagyon nagy az ereje, már abból is látszik, hogyha esővíz, vagy más nedvesség jut a földbe, vitriol csepeg belőle, amit a görögök chalkantosnak, a latinok cipómáznak mondanak (csersav). Kúpszerűen áll össze, jégcsap módjára. Ezt természetes vitriolnak nevezik. Létezik más mesterséges is, amit ugyanott állítanak elő a következő módon.

Az ércbányászok azokat a gerendákat, amelyek a tárnákban vannak keresztbe fektetve, apróra vágott pirittel szokták meghinteni, hogy biztonságosabbá tegyék a rajtuk való járás-kelést. Mihelyt ezek a földbe szivárgó víztől átnedvednek, vitriol keletkezik rajtuk: mikor megszáradnak, annyira megkeményednek és úgy rátapad a gerendákra, hogy nem lehet lefejtetni mással, mint vassal. Az így megkeményedett anyagot levakarják és a bányából tömlőkön keresztül medencébe vezetik. Forró vizet öntenek rá, amittől az egész piritből keletkezett vitriol felolvad. A víz teljesen megzöldül. Ezt más edénybe öntik, hogy kitisztuljon. Miután kitisztult, olomüstbe öntik, ahol heves tűz felett 8 vagy 9 órán át forr, míg az ún. kipárolgás által

**Vasból való
réz**

**A kétféle
vitriol**

besűrűsödik. Közben azonban folyton utána öntenek ugyanebből a folyadékból, hogy az üstök tele legyenek. Aztán fakádakba öntik, melyekbe vesszőket dugtak be, hogy ezekre rátapadjon. Ez az, amit főzött, vagy mesterséges vitriolnak hívnak. Ennyit a vasat maró víz erejéről és hatásáról.

Kőképző források

Rauschenpach

Most a kőképző forrásról beszélek, mely fajtából sok van a Szepességben. Közülük néhányat éppúgy látogatnak, mint a hő- vagy más gyógyforrásokat. Van is bennük valami forróság, vagy inkább langyosság, amit mind télen, mind más évszakokban világosan érezni. Közülük is kitűnik az a forrás, amelyik valóságos halastavat képez annál a falunál, melyet a szepesi németek patakjának csobogásáról neveztek el. Bőséges a vize és a beledobott fát úgy bevonja közzel, mintha kérge lenne. A másik ilyen a Jánostól nevezett falu közelében van. Amelyik forrás vize ui. szűken fakad, alig folyik valamicskét, mindjárt követ képez. Így halmokat képeznek, melyeknek egyike Szt. András falva mellett látható. A másik, a többenél híresebb, pedig Szepes vára közelében van, Szt Márton temploma mellett, amely a legfőbb szepességi szentegyház. Itt a forró vízhez hasonló forrás bugyog, vagy inkább tör elő nagy belső mormogás és zaj kíséretében, amit nem kis csodálkozással hall, aki a fülét odatartja. Mégpedig nemcsak a szabad ég alá tör ki, hanem földalatti folyosókat is keres. Bármerre halad, kőzetet képez, bár a föld alatt képződő ilyenfajta kőzet, ha eső öntözi a talajt és a vizenyősség sokáig megmarad, feloldódik. Ezt az így feloldódott és kibányászott anyagot a lakosság mész helyett vakolásra használja. A szabad ég alatt keletkezők azok a kőzetek, melyeket tufának mondanak. Ezek simaságukkal és

ritkaságukkal a tajtékkőhöz hasonlítanak. Mivel pedig valószínűleg enyvet is tartalmaznak, a környéken építkezők szívesen használják falépítéshez. Ezért mondogatják egyes ottani lakosok, hogy vízből épült házban laknak.

Egyébiránt némelyek számára nem kevésbé csodálatosnak tűnik, hogy a várhoz közeli hegyen egy barlangban a télen folyékony forrásvíz nyáron annyira befagy, hogy innét szoktak italok hűtésére jeget vinni.

Ami továbbá azokat a forrásokat illeti, melyeknek vize a belőlük ivó élőlényekre nézve halálosak; egyikük a Sarmát sziklák lábánál található, mely utóbbiak – mint mondtuk – Szepes fölé emelkednek. Ennél hírhedtebb az a másik kettő, amelyek Sáros megyében mintegy szemben van hasonnevű várral. Ennek a várnak magam vagyok a kapitánya. Az ui., amelyik a sziklák lábánál van, csak a belőle ivó madarakat öli meg állítólag. A másik kettőről azonban azt mondják, hogy nemcsak a madarakra, hanem más élőlényekre is ártalmas. Ezért szorgosan szokták őket őrizni, nehogy valami barom hozzájuk férközhessen. Egy másiknál, amelyik csaknem cserjesi allattvalóink határában fekszik többnyire sisakvirág nő. Hogy ebben a növényben méreg van, magának Ovidiusnak is egyetlen verssora bizonyítja: „A szörnyű mostohaanyák mérget kevernek”. Ebből is látható, hogy ez a forrás innen kapja mérges nedvét. A források ui. olyanok, mondja Plinius, amilyen a föld, melyen keresztülfolynak, s amilyenek azoknak a növényeknek a nedvei, melyeket áztatnak. Valóban különös természete ennek a forrásnak, hogy azt mondják, a növekvő holddal gyarapszik, a fogyó holddal csökken, úgyhogy újholdkor teljesen elapad. Ezt mindenki akkora köz-

**Nyáron
befagyó forrás**

**Mérges
források**

Savanyú vízforrások

megegyezéssel állítja, hogy nem is volt kedvem kikutatni, vajon ez a dolog nincs-e másként.

Azt véltem, hogy a savanyú és savanykás vizű forrásokat készakarva kell mellőznöm, mivel Magyarországon nagyon ritkán fordulnak elő. Nehogy azonban még ezeket is ritkítsam, mindenek előtt ezek híresek: az egyik Zólyom megyében van az ugyanilyen nevű vár mellett, melynek az előbb említett városok az alattvalói: a másik annál, amelyet királyi hegynek mondanak. Úgy mondják, hogy mindkettő a lépbajosokat gyógyítja nyilvánvalóan jó hatással.

Zöld forrás

Beszterce város mellett – a németek Neusolnak hívják – ahol dúsércű bányák vannak, melyeket most királyiaknak neveznek, mivel bennük a király költségén folyik a munka: kis csatorna zöld vizet ad. Mihelyt leülepszik, aranytartalmú iszapot nyernek belőle.

Halálos gőzű barlang

Mivel pedig a forrásokat követve Zólyom megyébe értünk, nem mulaszthatom el megemlíteni azt a földrészt, mely azon a vidéken hírhedt egészségtelen kigőzölgéséről. A felette elrepülő madarakat és bárminő más élőlényeket biztosan megöli, ami világosan kitűnik azoknak a tapasztalatából, akik kísérletet tettek ebben a dologban. Kakast vagy tyúkot, macskát vagy kutyát hosszú nyélre kötöttek és ezen különben az élőlények távoltartása végett kerítéssel körülvett földrés fölé szokták tartani. Életük ekkor ugyanolyan hirtelenül végződik, mintha megfojtották volna őket.

Savanyú víz

Ugyanannál a forrásnál, melynek vize, mint mondtuk, megöli a belőle ivó madarakat, a Sarmát források alatt savanyúvíz forrás is található. Bár úgy hiszik, hogy azzal a másikkal ugyanegy eredetű, mégis a legtöbben annyira kedvelik, hogy még a betegek is isznak belőle.

Más forrás nincs messze Léva várától Bars megyében. Ennek vize elveszti az ízet, ha nem viszik haza teli edényben, akik merítenek belőle. Ezért, ha a velük szembejövőknek inni adnak belőle, ha az edénytartalma csak kissé csökkent is, a maradék vizet kiöntik és újból visszafutnak meríteni. Egyesek még ennél csodálatosabb, de annál valószínűlenebb dolgot tesznek hozzá. Ti., hogyha tiszta, mikor merítik és tiszta is marad, amíg a betegeknek nyújtják, s ők ezt csodálatos módon szokták megkívánni, ez a gyógyulásnak legbiztosabb jele lenne. Ha viszont zavarossá válik, a betegről le kell mondani. Úgyhogy akik a betegnek csak italt akarnak vinni, s nem a sorsára kíváncsiak, fel szokták kavarni a vizet, mielőtt merítenek belőle. De hagyjuk az ilyesmit a babonások hiszékenységére.

Ettől nagy távolságra ismét más savanyúvíz-forrás van. Ehhez közel van az a forrás, mely halom módjára emelkedik fel és néha megváltoztatja folyását. Mert a víz, amit kibocsájt mindjárt kövesedik, úgy, hogyha megnövekszik az a rész, amelyre egy ideig folyt, kénytelen a másik alacsonyabb részre ömleni. Ez pedig amolyan körforgással történik a forrás egész területén.

Fülel vár mellett, Nógrád megyében, Fülel-től északra található az a barlang, melyben a fentről lecspeegő víz rögtön megkeményedik. Láthatsz ott ebből a lecspegeésből nőtt követ, mint valami emberalakokat. A színük fehér és nemcsak önmagukban fehérlenek, hanem ha szétmorzsolják őket, fehérle festéket nyújtanak a festőknek.

Eperjes határában vannak ezen kívül sósforrások. Akkora a csípősségük és sós tartalmuk, hogy sőt főznek belőlük, amelyiket mindennemű

Ízet változtató savanyúvíz

Savanyúvíz és másik kőképző

Cseppköves forrás

Sósforrások

fűszerezésre és elsősorban halak főzésére, a töb-
binél alkalmasabbnak tartanak. A helység nevét
is ezektől a forrásoktól vette. A magyarok
ugyanis Sóvárnak, azaz Salisburgnak mondják.
Mert a helység felett ugyanolyan nevű vár is
volt, mely saját kapitányságom alá tartozott, mi-
előtt rombadőlt. Hogy pedig a hegységnek ab-
ban a részében, ahol a vár hegyfokként áll,
nagymennyiségű só van, már abból is bizonyos,
hogy a hegység átellenben fekvő oldalán is van-
nak sóforrások, melyekről ugyancsak neveztek
el helységet. Azt pedig, hogy ezek felkutatásá-
ban és kiaknázásában kevesebbet fáradoztak,
nem az emberek hanyagsága okozta, hanem a ki-
rályok intézkedésére történt így nehogy a túlnagy
tömeg só miatt ennek ára olcsóbbodjék.

Kósó

Magyarország ui. bővelkedik természetes só-
ban, amit Mármarosban köfejtők módszerével
váganak. Ugyancsak Erdélyben is vannak sósta-
vak, amelyektől távol kell tartani mindenféle
jószágot, mert tudott dolog, hogy mértéktelen
ívásuk, melyre a sós íz ingerel, gyilkol. Mégis
vannak helyek, ahol halak is tartózkodnak ben-
nük. Ezen nem nagyon lehet csodálkozni, hiszen
maga a tenger, a halak hazája, szintén sós. Ha-
csak nem azon, hogy itt úgy látszik, mintha nem
is sósvízben, hanem magában a sóban élnének.
Húsuk kissé kemény, de nagyon ízletes. Az édes-
vizet annyira nem bírják, hogy, ha beledobják
őket, elpusztulnak.

Sósvízű halak

Ha már megemlítettük a sót, a fejtett só ke-
letkezéséről eltérők a vélemények. Némelyek ui.
azt állítják, hogy a dolgok teremtésétől fogva lé-
tezik, mások azt, hogy később keletkezett. Én
úgy vélem, közelebb jár az igazsághoz, hogy sós
nedvből vagy léből állt össze és jön létre még
ma is. Ezt pedig főleg azzal látom bizonyítható-

nak, hogy magukban a sófejtőkben, ahol a só a legkeményebb, különféle emberi használatra való szerszámokat találtak. Erdélynek egyik helyén a tojásain ülő tyúkot is romlatlan állapotban leltek. Sőt mai napig is gyakran fejtenek a sóval együtt nagy tömeg szenet. A dési bányában, melynél mélyebb egész Erdélyben sincs, néhány éve a só kellős közepéből hatalmas, gerendához hasonló tölgyet vágtak ki. Keménysége akkora volt, hogy még a csákánynak is nehezen engedett. De amikor a bányán kívülre vonszolták, négy napon belül annyira megkorhadt, hogy hüvelykujjal is szétnyomható és morzsolható volt. Ugyanez szokott megesni a legkeményebb szénnel is, amint a szabadban levegő éri. A nép pedig ezt úgy magyarázza, hogy az elemeknek abban a megrendülésében, amely Noe idejében a vízözönben történt, kerültek vagy szorultak be ezek oda.

Sókristályt egyes helyeken bővebben, másutt ritkábban lehet találni a többi só között. Drágakőnek is hívják, mert ugyanúgy áttetsző, mint az igazi némely drágakőkristály. Ha a tapasztalt sófejtők ilyenre bukannak azt mondják, hogy a következő sórétteg vagy piszkos lesz, vagy hamar végetér. És tudott dolog, hogy ebben ők nem szoktak vaktában tévedni.

A szomszédos Lengyelország is gazdag az ilyenfajta kősóban, de ez nem annyira tiszta és tömény, mint a magyar. Ui. sokhelyütt nemcsak a szálak és erck, hanem hatalmas földtömegek is megszakitják, azonkívül pedig mélyebben vannak a föld színe alatt. Magyarországon ezzel szemben kevésbé mélyek a sóig leérő aknák, ahol a fejtés folyik. Sőt Erdélyben a só szikla módjára található a föld színe felett a Maros folyó partján. Ennek a medre is sóból van, nem

**A sóból fejtett
fa**

A sókristály

Lengyel só

Váradi hőforrás

messze a sóbányáiról híres Torda városától. Az is gyakran előfordul, hogy a szántó-vetők ekéjükkel sóba ütköznek. Ám ezt senkinek sem szabad kifejtenie, nehogy a királyi sóvám csökkenjék. A székelyeknek azonban, akik – mint mondtuk – Erdély egyes részein laknak, a saját területükön szabad annyit elvenniök, amennyi házi használatukra elégséges. Legyen elég ennyi, mellékesen a sóforrásokról.

A híresebb magyarországi hőforrások közül hátra van még a Várad közelében levő. Szent Lászlóénak nevezik. Vagy azért, mert Szt. László fürdött itt meg, vagy azért, mert a tiszteletére szentelt és sírjáról nevezetes egyházhoz tartozik, melyet mind ő, mind pedig Zsigmond császár, aki szintén ide akart temetkezni, bőkezűen gazdagított. Sokan tartják ezt Magyarországon hévvizei közül a legelsőbbnek, amivel azonban inkább kellemességükre, mintsem gyógyhatásukra céloznak. Mert hőfoka igen kellemes és mérsékelt, azonkívül a vize oly tiszta és átlátszó, hogy a belédobott tárgyaknak a képét maguknál a tárgyaknál nagyobbban tükrözi.

Hideg gyógyforrások

A hévvizeken kívül léteznek Magyarországon más, hidegvizű gyógyforrások is, amilyen az említett két szepesi, kőképző vizű. De ezidő szerint leginkább a Mislóka melletti forrást dicsérik és látogatják sokan. Ez a hely Kassa közelében van. Vizét úgy melegítik, hogy megtüzesítik a forrás közelében levő köveket, s így teszik fürdésre alkalmassá. Akadnak persze, akik azt tartják, hogy a víz feltételezett gyógyerejét inkább a köveknek kell tulajdonítani, mint a víznek, mely önmagában tiszta és kellemes ízű és más gyógyvizekkel szemben nem érezni benne semmilyen vegyi keveredést.

A természetbúvárokra bízom annak a magya-

rázatát, honnan van e források gyógyereje, miért gyógyít az egyik ilyen, a másik amolyan betegségét, nem pedig valamennyi ugyanazon módon az összeset, továbbá, honnét van közöttük annyi és sokféle eltérés, hőfok, íz és illat tekintetében, végül pedig, hogy miért képez kőzetet az egyik és miért marja meg a vasat a másik. Agricola György, akinek tudós könyvei bizonyítják, hogy az ilyen dolgok vizsgálatában és megvitatásában kiválóan képzett ítéletű, sok rendkívüli dolgot adott közre, melynek címe: „A földből kifolyó dolgok természete”. Ugyanő ígéri, hogy még többet fog nyilvánosságra hozni azokban a könyveiben, melyeket a gyógyforrásokról szerzett. Adják magukat ezeknek az olvasására azok, akik minderről bővebb felvilágosítást óhajtanak. Hiszen nekem nem szándékom ezzel az írással bárkit is **oktatni**, hanem csak **eleget tenni kívánságodnak**, jóságos Zsigmond báró, mely számomra mindig parancsszámba megy.

Hiszen, egyrészt minden ismerősöd tudja, másrészt a moszkvai dolgokról írt és nemrég kiadott könyved bőségesen bizonyítja, mennyire igyekeztél mindig tanulmányozni mindazt, ami a természet és a különféle helyek ismeretében homályos, vagy bizonyos mértékben csodálatos. Van-e pl. a néhány éve számunkra még csaknem ismeretlen Moszkva-országban, népének szokásaiban, vallásában valami, amit tudósan ki ne fejtettél volna? Mi több nem lenne-e magyarjaink előtt teljesen ismeretlen a saját eredetük, ha nem állítottad volna, hogy Moszkva szomszédságába és uralma alá tartozik Juhra, vagy ahogyan mások mondják, Jugaria, ahonnan a magyarok kezdetben elindultak és nevüket vették. Senki sem kételkedett ugyan abban, hogy

**Agricola
György**

**Herberstein
Zsigmond
Moszkvája**

**A magyarok
eredete
és neve.**

Szkitiából jöttek, de vita folyt a nevükről, melyet egyesek szó összetétellel származtatnak a hunokéból és az avarokéból, mások pedig mást emlegetnek. Közelfekvő azonban, hogy a magyarok neve a Juhrából ered. Hiszen a szlávok nyelvén, melynél nincs elterjedtebb egész Európában, ma is juhriknak, vagy szó első tagját kissé rövidítve uhrik-nak nevezik őket. Nem említem, hogy Te is megerősítetted, hogy a Viharsaroknak nevezett hegység, melyből a régi írók oly egyetemes véleménye szerint állítólag a Tanais folyik, valószínűleg nincs ezen a vidéken. Ám keressék ki feljegyzéseidből és a hozzájuk fűzött térképről mindezt azok, akik behatóbban akarnak tudni róla.

**Magyarország
négy híres
folyója**

Itt úgy tetszik, befejezhetem, vagy inkább abahagyhatom elbeszélésemet Magyarországnak azokról a forrásairól, melyek valami csodáról vagy újdonságról híresek. Mert, ha valamennyi figyelemreméltót követni akarnám, végig kellené haladnom Magyarország összes folyóvizsein. Ezekből pedig annyi van, hogy nem egykönnyen találhatsz még egy országot, melyben több és nagyobb lenne. Így hát méltán vetek fel a régi magyarok címerükben négy vonást, melyek mindegyike a négy főfolyót: a Dunát, Szávát, Drávát és Tiszát képviseli. Ám hadd mondjak ezekről is valamit.

Ezeknek a folyóknak fő előnye, hogy hajózásra alkalmasok és halban gazdagok. Hol van Magyarországon kívül folyó, amit e tekintetben az említett négyhez lehetne hasonlítani? Hogy ne is említssem Magyarország többi folyóját, melyek ugyan sokkal kisebbek náluknál, de mégsem kevésbé figyelemreméltóak. Mert attól eltekintve, hogy igen jó és egészséges halakban bővelkednek, legtöbbjüket aranytartalmúaknak tartják.

**Arany-
tartalmú
folyók**

Főként a régi Dáciának abban a részében, melyet Erdélynek hívnak és, mely – mint mondtuk – Magyarországhoz tartozik. E folyók egyike-másika még a nevét is az aranyról veszi. Ilyen pl. a három Körösnek nevezett és az amit magyarul Aranyasnak hívnak. Ne gondolja tehát azt valaki, hogy magyarok híján van Trácia, Hispánia, Lidia, India folyói hírnevének. Folyói nem csak aranytartalmi iszapot sodornak magukkal állandó futásukkal, hanem hol borsó-, hol mogoró-, gesztenye- avagy makknagyságú rögöket. Mindannyiszor t. i., ha megáradnak és az esőzéstől, vagy bármi más kiöntéstől, avagy mesterséges összefolyatástól megnövekednek, miközben azokon a helyeken, ahol keresztülfolyanak, alámossák a partokat. Az sem hazugság, hogy ezeken a helyeken néha aranyrögöket ásnak ki, melyek olykor tiszta aranyból vannak, máskor némi kőzet tapad hozzájuk. Súlyuk néhány unciától egészen fél vagy egy fontig terjed, sőt néha ennél is több. Legyen szabad elmondanom, amit szavahihető emberektől tudok, hogy kiástak már olyanokat is, melyek, 500, mi több, ezer forintnak mind a súlyát, mind az értékét meghaladták.

De, hogy Magyarország főfolyóira térjek vissza, a Dunát, Drávát, Szávát ismerik a szomszédos németek, karinthiaiak és krajnaiak is, akiknek az országában erednek és növekednek eleinte. Bár híres mellékfolyóik vannak náluk, ezek mégse kölcsönöznek akkora hírt ezeknek a folyóknak, mint amekkorát Magyarország területére érve kapnak. Itt ui. mindjárt bővebb és terjedelmesebb a folyásuk, amiért alkalmasabbak a hajózásra, és gazdagabbak nagy és jó halakban, mit sem szólva arról, hogy Magyarországon kívül a különféle elsőrendű halaknak híjával van-

Ásott arany

A Tisza eredete

nak. Ezért restellek többet írni azokról, melyeknek a forrása ismertebb és híresebb. Csak a Tiszáról szólok, mert ezt követeli Magyarország teljes egészében a magáénak.

Máramarosban, a Kárpátok magas hágói tövében ered. Forrása ugyan kicsiny, de hirtelen annyira megnövekszik, hogy három mérföldön belül, a szerint persze, hogy az időjárás hogyan hat a csapadékra, sószállító uszályokat hord. Egy jól megterhelt uszály négyezer darab (népiesen kő) só terhét viszi, s ezek mindegyike kb. húsz fontot nyom. Máramarosban sebesebben folyik, beszorítva a hegyek közé, ahonnan igen sok zuhatag és patak ömlik belé. Ott átlátszó, kavicsos medrű, de mihelyt a máramarosi szorosokból kijutva sík területre ér, lassabban halad és szennyesebben hömpölyög. Felveszi elsősorban a Szamos folyót, amelyik Endélyből lesietve hajútát képez az erdélyi sót szállító uszályoknak. Ekkor már egészen másnak látszik, nemcsak azért, mert nagyobb, vagy megmásult a folyása, hanem mivel a halállománya is megváltozik. Ui. Máramarosban nincs is benne másfajta, mint amelyek a tiszta vizeket kedvelik, de azoknak minden fajtájából nagy tömeg. Mutass nekem könnyűszerrel olyan folyami halat, melyet a Tiszában meg ne lehetne találni? és mely izre és nagyságra fölül ne múltna a más folyókból kifogott ugyanolyan fajtájú halakat?

A Tiszai halak mennyesége

Mit mondjak továbbá a mennyiségükről? Van ugyan Magyarországnak sok halban gazdag folyója, középük számítva azokat is, amelyek a szomszédos országokból folynak be. De sem ezek, sem pedig a Magyarországon eredők közül egyik sem múlja felül haltermés dolgában a Tiszát, úgyhogy amit a Költő az olaszországi Pó-ról mondott: „a folyók királya”, ezt róla Magyarországon méltán mondhatod. S bár a folyókkal is megesik az, ami

a földdel, hogy ti. amint ezek termésüket, úgy azok halaikat egyszer bővebben, másszor szűkebben hozzák: mégisincs olyan év, amikor a Tiszában ne lenne több hal, mint más folyókban. Sőt, akik a partjához, főként a nyári hőségek idején közelednek, nyilvánvalóan afféle, hogy úgy mondja, halszagot éreznek. Vannak, akik azt mondják, hogy kétharmada víz, egyharmada hal, persze nem abban az értelemben, mintha valóban is így lenne, hanem csak így akarják jelezni egészen csodálatos és minden képzeletet felülmúló haltömegét.

Magunk láttuk a múlt ősszel, mikor elkísértük a Tiszán túlra gróf Salm Miklóst, a királyi seregek magyarországi fővezérét, hogy Tokaj váránál, ahol a Bodrog maga is halban bő folyó, a Tiszába ömlik, ezeryi pontyot fognak ki. Ezeket válogatás nélkül, ahogy kifogták száz magyar ércpénzért, azaz ún. használatos forintért adják el. Annak a vidéknek jelenlegi pénzügyi helyzete szerint ötven ilyen ércpénz ér fel egy arannyal. A tél eleje táján ugyanilyen olcsók a csukák. A csuka elnevezést annak a jól ismert halfajnak az elnevezésére használom, melyet mások sügérnek mondanak.

Minél tovább folyik a Tisza, s minél inkább közeledik a Dunához, melybe Szörém vidékén önti bele a vizét, annál olcsóbbak a halak, mivel mennyiségük, főként áradás idején, tömémentelen. Ilyenkor széjjelömlik a síkságon, a vidéket széltében nem is annyira vízzel, mint inkább halakkal árasztja el. Amolyan tavakat képez, s ezeket a földművesek, mielőtt lepad és a medrébe visszatarer, reteszekkel kerítik körül, nehogy a visszafolyó vízzel a halak is elvonuljanak. Itt tehát ugyanúgy tartják őket, mint a halastavakban. Mindazonáltal gyakran megesik, hogy a halak, mint valami csatában, nekitámadnak ezeknek a

A halak haszna

reteszeknek, áttörök azokat, a földművesek reményét és fáradságát megghiúsítják. Ezért aztán a legfőbb gondjuk, hogy megnyerjék szomszédos földjeiket a halak megvásárlására. De amint a közmondás tartja, rothadt az önként felajánlott áru és ez seholsem érvényesül jobban, mint itt. Gyakran senki se jön, vagy ha jön is valaki, annyit alkuszik, hogy majdnem ingyen adod e nekik, vagy eladod. Sőt az is előfordul néha, hogy ingyen, s mintegy prédára hagyva sem viszik el őket. Hanem az apadó vizekbe belehajtott disznócsordának nyújtanak dús lakomát, s mintegy halászatot. De a halak tömege még így is legtöbbször megmarad, úgyhogy nagyrészüket megdöglük és elrothad. Ebből olyan undok pára keletkezik, hogy akik erre utaznak, ezeket a helyeket úgy elkerülik, mintha ragálytól lennének sújtva. Ez pedig nemcsak a szabadban, hanem a városokban is meg szokott történni, mikor ti. akkora mennyiségű halat hoznak lovasszekereken a piacra, hogy akik behozták őket, vevők híján titokban hátrahagyják halaikat és eltávoznak. Ezért aztán büntetés terhe mellett kiadott rendelettel szoktak gondoskodni arról, hogy senki se merjen eltávozni onnan, ha nem viszi magával a halait. De jeles Zsigmond báró, tovább mentem, mint szándékoztam, nem is anyyira e dolgok iránti csodálatból, hiszen számomra, aki életem javarészét már Magyarországon töltöttem, nem csodálatosak többé, hanem parancsaid végrehajtásának az igyekezetétől hajtva. Nem tagadom, hogy sokat kevésbé részletesen adtam elő, sem pedig azt, hogy sokat kihagytam, ami ezzel az elbeszéléssel összefüggött. Ezt azonban készakarva tettem, mivel másutt alkalmasabb és bővebben fogom ezeket kifejtteni.

Továbbá, amit hozzám intézett leveledben említesz, két csodálatos természetű forrásról, az

egyikről Arrianusnak, a másiktól pedig Saxo Grammaticusnak történelméből, egyideig gondoltam rajta, vajjon nem tetted-e ezt szándékosan, hogy jelezzed, miszerint azt, amit más szerzők hasonló csodákról megírtak, a mieinkkel egybevessem és összehasonlítsam. Ámbár hajlott erre a lelkem, mégis, mikor láttam, hogy nem maradt más számomra, mint összegyűjteni azt a munkát, amit ki-ki maga is elvégezhet a könyvek elolvasásával, elegendőnek tartottam röviden jelezni, honnan lehet mindezt kikeresni.

Csodálkozik Plinius, hogy Homérosz nem tett említést a hőforrásokról, mégpedig jogosan. Mert mutathatsz-e nekem könnyűszerrel olyan író, aki a dolgoknak és helyeknek a leírásában nem szokta volna a lehető legpontosabban felsorolni, ha valami előfordul, ami a természet megszokott rendjét felülmúlja, vagy újdonsága miatt tűnik ki? Sőt, mutathatsz-e valakit, akinél nem találnál ilyesmit?

Azok közül, akik másoknál gondosabban és hivatásszerűen írtak latin nyelven minderről, az első hely Pliniust illeti. Ő nem elégedett meg az-
zal, hogy természetrajzának második könyvében választékos fejezetben foglalta össze a vizekkel, forrásokkal és folyókkal kapcsolatos csodálatos dolgokat, hanem ugyanazon vizek leírásának ismét külön könyvet szentel, mely ugyanabban a műben a harmincegyedik könyv. Plinius szerint sokat adott ki ezekről Seneca természeti kérdésekről szóló könyvében. Csaknem ugyanannyit Vitruvius az építészetéről írt nyolcadik könyvében. Egyes dolgokat Strabo Pomponius Mela, Solinus hoznak fel, hogy az újabbakat ne is említsem. De valamennyi helyett álljon ez az egy: Agricola György. Ő minden idevonatkozó dolgot, amit akár görög és latin íróknál olvasott, akár otthon vagy külföldön megfigyelt, akár pedig pontos ku-

**Kik írtak
leginkább
csodálatos
vizekről**

tatással megtudott, a fentemlített könyveibe nemcsak belevett, hanem igyekezett azok okait is minél tudományosabban felderíteni. Ámbár, kérdem, mekkora részt tesznek ki ezek, ha mind a többi is, ami még ismeretlenségben rejtőzik, felemlítendő? Ebben a dologban igazán nem tudom, mit kell inkább vádolni, vajon az emberek butaságát-e vagy inkább a hálátlanságukat, mivel úgy látszik, hogy Istennek az örök építésznek a hatalmát és nagyságát nem csodálják, a jótélményeit pedig nem ismerik fel eléggé, miközben a dolgokat elhanyagolják.

A zirknitzer tó

Emlékszem, hogy Te nekem valamikor az egyik krajnai tóról, amelyik a szomszédos faluról a Zirknitz nevet kapta, nem kevésbé csodálatos dolgokat beszéltél, mint én Magyarország forrásairól. Ti., hogy az évenként őszutó táján, amikor hirtelen rejtett vizek törnek fel és nagymennyiségű halat sodornak magukkal, megárad. Nyár közeledtével pedig, amikor a víz ismét rejtkehelyére húzódik, kiszárad. Ez folytonosan így váltakozik, úgyhogy ahol kevésse előbb halásztál, ott arathatsz és vethetsz, vagy, ha tetszik, vadászatsz, majd az év fordultával ismét halászatsz. De mi akadályoz, hogy szavaid szerint le ne írjam ezt a helyet, ahogyan Te másoktól hallottad. Azt mondtad, hogy mindenünnen hegyek zárják körül, melyekről kisebb patakok rohannak alá, mégpedig kelet felől három, délről négy. Minél messzebb folynak, annál kevesebb víz csobog bennük, mivel a talaj beissza vizüket, míg végül is sziklaüregekben tűnnek el. Utóbbiak úgy keletkeznek, mintha emberkéz vájta volna ki őket. Ha a víz bennük annyira felgyülemlik, hogy már nem fogadható be, a veremben a víz újra felbugyborékol, úgyhogy nemcsak hogy több nem fér bele, hanem mindazt, amit magába fogadott, akkora gyorsan

sággal önti ki, hogy a visszaáramlás heves rohánását még egy menekülő poggász nélküli lovas is alig bírja elkerülni. Így hát amerre hely van, a vizek elöntik, s akkora tavat alkotnak, hogy az a legtöbb helyen 18 könyöknyi mélységű, s ahol a legsekélyebb, ott is felér a jól megtermett ember magasságával.

Mіндеzen talán kevésbé csodálkozik, aki tudja, hogy abban az országban léteznek olyan folyók, melyek a föld alá folynak, és miután ott hosszabb távot tettek meg, ismét kifolynak, meg olyanok is, melyek, ha elvesztek, többé elő nem tűnnek. Mert úgy okoskodik, hogy innen a vizek rejtett csatornákon keresztül a tóba folynak, különösen, ha tud róla, hogy ugyanott többféle nagy barlangok vannak a hegyekben, s ezekben hallani a zuhogó víz hangját. Mintegy víztartályok ezek, s hogy a patakok innen jönnek elő, annál kevésbé látszik kétségesnek, mivel bizonyos, hogy élő kacsákat hordoznak, már pedig mindenki tudja, hogy utóbbiak nem tartózkodhatnak földalatti helyeken, ahová nem jut el a levegő. Ámde, mivel tudják, hogy a víznek ezt a gyarapodását nem hegyipatakok, vagy más rejtett vizek okozzák, hanem a vermeknek az a felbuborékolása, szinte hányása, továbbá, hogy ismét oda húzódnak vissza és szívódnak fel, mindez pedig meghatározott időközönként történik, ki tagadhatná, hogy ez csodával határos? Az is növeli a dolog újszerűségét, hogy a víz majdnem olyan gyorsan húzódik vissza, mint ahogyan előtör. Csaknem az egész talaj, s nem csupán azok az üregek, úgy fogadják magukba, mintha rostan öntenék át. Mikor az ottani lakosok tudják, hogy ez bekövetkezik, amennyire lehet mindjárt eltönik a nagyobb üregeket és csoportosan sietnek oda halászni, ami nemcsak kellemes, de igen hasznos is számukra, hiszen egyrészt könnyen fog-

nak nagymenyiségű halat, miután a víz lefolyt, másrészt jó áruk van a szomszédoknál, akikhez sóval fűszerezve szállítják. Mégpedig többnyire olyan csukákat találsz ott (mert ez a tó inkább bennük bővelkedik, mint más halfajtákban), amelyek – s ezt joggal csodálhatod – két könyöknyire is megnőnek. Ez a körülmény eléggé bizonyítja, hogy azokban a mélységekben kell tenyészniök, vagy legalábbis növekedniök, mert lehetetlen, hogy ekkora nagyságot érjenek el, amíg a víz odakint áll.

Aztán, amikor a tó kiszáradt, azt az oldalát, ahol a talaj be van vetve, learatják, majd pedig ugyanezt bevetik, mielőtt a víz elárasztaná. Maga a talaj tömény, termékeny, s mindenekelőtt anyyira maghozó, hogy huszadik napjára már vágni szokták. Azonban nem mindenütt egyforma a termékenysége, mert nagyrészen kákan kívül más nem terem.

Hogy ez a tó minél híresebb legyen, hozzátéveszem, amit Te, mint jeles ismertetőjegyet említettél, hogy ti. egy mérföldnyire van attól a vártól, melyet mind a krajnaiak, mind az olaszok Postumiának hívnak. Mondtad róla, hogy a velenceiek Miksa császártól az utolsó köztük kötött szerződés alkalmával vették el. Mikor pedig teljesíteni kellett a szerződés feltételeit, visszaadták. Jól látható helyen emlékül hagyták ezeket a verssorokat, melyeket akkor ott olvastál:

Mindenek után a legyőzött Postumia visszatér.

Köveit azonban a győző szép zsákmányként viszi haza. Mivel pedig amit itt a víznek időnkénti megjelenéséről mondtunk, emlékezetembe idéz olyan forrásokat, melyekben ugyanez történik, noha nem tartottam kötelességemnek, hogy egészen a külföldön levőkre is kiterjeszkedjem, meg nem tchetem, hogy meg ne említsek kettőt közü-

lük, s így mintegy megháláljam neked, amit Arriamusból és Saxo Grammaticusból ugyanilyen számú forrásról kijegyeztél.

Az egyik igen híres hőforrás a tiroli Alpok között Favarias mellett nagyon magas sziklák közt van. Október hónapban majdnem kiszárad, májusban visszatér a vize és oly bőséges, hogy malomkövet is lehetne vele hajtani.

A másik, ennél is híresebb Svájcban van. A legfrisebb svájci krónika írója említi róla, hogy augusztusban, mikor ott új hó esik már és a jószágot enyhébb éghajlatú tájakra hajtják onnan, kiszárad. Nem is folyik elő korábban, mint júniusban, amikor a hótól megtisztult hegyoldalon ismét legel a jószág. Sziklából folyik a közeli, itatásra alkalmassá formált árokba, de csak időnként, mégpedig kétszer napjában, ti. reggel és este, majd ugyanannyiszor tűnik el ismét. Ezt a váltakozást évenként megtartja, mígnem augusztusban, ahogy mondtam, ismét kiszárad. Azt mondhatnád, hogy abban a szörnyű pusztaságban az Isten egyedülálló ajándéka ez a forrás a jószág itatására. Amit még az állatok is elismernek, mert amíg azon a tájon legelésznek, szinte maguktól mennek a forráshoz abban az időben, amikor vizet ad. Sőt elmondják még, akik ezt tapasztalatból tudják, hogy ez a forrás anyira nem túri a szennyezést, hogyha valami piszkot dobnak, vagy meritene le belé, a vize néhány napra eltűnik és sem reggel, sem este nem jön elő. A hegyet, ahol ez a forrás van a svájciak nyelvükön Engstlenek nevezik. Azon a vidéken van, amelyet az Aar folyóról Aargau-nak hívnak.

Bölcsen jegyzi meg Plinius, hogy szavahihetővé tegye ama híres művében előadott példákat a víz erejéről: Ha valaki – úgymond – azt véli, hogy ezek közül néhány dolog nem érdemel hitelt, ta-

A Psevets-i hévíz

Svájci forrás

nulja meg, hogy a természetnek egyetlen más részében sincsenek nagyobb csodák. Bár ezt én is felhasználhatnám azokkal szemben, akik ebben a forrásokról írt elbeszélésemben némely dolgot hihetetlennek látnak, mégis inkább arra intem őket, hogy ne tartsanak vakmerően hihetetlennek valamit is azokból, amit a természet csodálatos műveiről beszélnek, nehogy a végtelen Teremtő bölcsességét és hatalmát túlmerészen lekicsinyeljék.

Nagyságos Bátor, itt van levél gyanánt ez a kis könyvem. Soványabb talán annál, mint amit Magad vártál, vagy pedig az értekezésre kitzűött anyag megkíván. De mivel jól tudod, mennyire kevés a szabadidőm, méltányosságodra bízom nem annyira annak az elbírálását, amit elértem, mint inkább azét, amit el akartam érni. Az az egy bizonyos, hogy serényen igyekeztem a kedvedbe járni.

I R O D A L O M

1. Allgemeines Gelehrten Lexicon I A – C 1750 Leipzig.
2. *Veszprémi István*: „Magyarország és Erdély Orvosainak Rövid Életrajza”. Lőpcse 1774, Budapest, 1960.
3. *Fraknói Frankl Vilmos*: „Mclanchton és magyarországi barátai”. Századok 1874.
4. *Fraknói Frankl Vilmos*: „Révay Ferenc fiainak iskoláztatása”. Századok 1873.
5. *Demkó Kálmán*: „Magyar Orvosi Rend Története”. Lőcse 1892.
6. *Magary-Kossa Gyula*: „Magyar Orvosi Emlékek”. I–IV.
7. *Sumowsky Ulászló*: „Orvostudomány Története”. Budapest.
8. *Horváth János*: „A reformatio jegyében”.
9. *Tóth Béla*: Magyar ritkaságok. Budapest, 1899.
10. *Récsey Viktor*: Az esztergomi Szent Lőrinc templom maradványai. Esztergom, 1893.
11. *Némethy Lajos*: Miként jutott Esztergom 1543-ban árulás által török kézbe. (Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat II. évkönyve.) Esztergom, 1898.
12. A fordítás az 1595. évi kölni kiadásból készült.

MARTINI
BRONIOVII,
DE BIEZDZFEDEA,
BIS IN TARTARIAM

NOMINE STEPHANI PRIMI
POLONIAE REGIS LEGATI,

TARTARIAE DESCRIPTIO,
ANTE HAC IN LVCEM NVMQVAM
edita, cum tabula geographica eiusdem
Chersonesus Taurica.

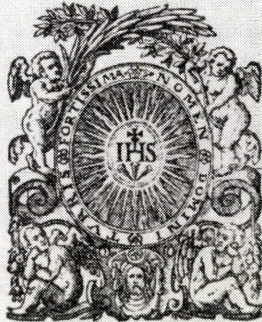
Frem,

TRANSYLVANIAE, AC
MOLDAVIAE, ALIARVMQVE VICINARVM REGIONVM
succincta descriptio GEORGII A REICHERSDORFF, Transylvani,
cum tabulis geographicis tam Moldaviae, quam
Transylvaniae.

Praterca,

GEORGII VERNERI DE ADMIRANDIS

*Hungariae aquae hypocaustation, addita tabella lacuum mirabilis ad
CIRKNITZ.*

COLONIAE AGRIPPINAE.

In Officina Birckmannica, sumptibus
Arnoldi Mylij.

ANNO clb. Is. XCV.

Cum gratia & Privilegio S. Caesareae Maiestatis.

59

DE ADMIRANDIS
HUNGARIÆ AQVIS

HYPOMNEMATION, GEORGIO

VVERNHERO AVTORE.

ILLVSTRI VIRTUTE ET

SAPIENTIA VIRO, D. SIGISMUNDO LIBERO

BARONI IN HERBERSTAIN, NEIPERG, ET GVTTEN-

hag, Regio Consiliario, & summo in Austriae provincijs

Quartori, Sigismundus Torda Gelous

Pannonius

S. D.

*N*UPER ut Ausonia veni tellure relicta.

Hospes ad Austriacas fasces ducentibus oras,

De te prolixè sum percontatus, an esses

Incolumis quas res gereres? an in urbe maneres?

Sed tum tu Regi tuleras mandata Polono.

Quod cum fortè mihi dixisses vnus & alter,

Continuò me istum concepi corde dolorem,

Quòd tua pro voto non est licitum ora videre,

Nec tecum, ut volui, coram data copia fandi.

Cur verò expeperem congressus optime tantum

Sigismunde tuos, planè fuit vnica causa,

Ut mihi noticia tecum essent sura perennis.

Rursum ut hoc cuperem, magni vis suasis amoris,

Quo me deuinctum fas cor tibi tempus in omne.

Nec nouum hic animo sensus mihi sedet in imo,

Peruetus, & multis est confirmatus ab annis.

Fam tum mirari te cepti, & ducere magni,

Fama meas de te cum primum venit ad aures,

Non hæc obscuris vulgi sermonibus orta;

Verùm à laudatis illustri prodita voce.

Es verò multos inter dignissimus vnus,

A me prorsus & ingenuè quis semper amire,

Atque fide semper summa, officioque colare:

Vel quòd te natura parens formarit ad unguem,

Vel quòd tanta tua vigeat sapientia mente,

Vel quòd dicendi nullis sis arte secundus,

Vel quòd Cecropia clarus celebrere matres.

Virtutem

Virtutem grauidas vitā, constantia raris

Integritas, mores placidi, moderatio, candor,

Et mansuetudo testatur, sobrietasque?

Quid dicam stirpem generis notam, atque vetustam,

Maioresque tuos, quorum virtusque, fidesque,

Egregie est semper bellis spectata, domique?

Quid reliqua ornamenta domus te vindice parat

Perpetuo a tota qua posteritate ferentur?

Fam quid iustitiam memorem? quid fortia faciat?

Quid bene de multis studium, curamque merendi?

Non leuis ambitio caeco te corripit astu.

Non eris male sollicitas furiosa cupido.

Vt taceam, quod te longa experientia fecit

Consultum, prauo vi rectum dignoscere possis,

Vile damnoso, pulchro fecerit vero turpe.

Quis nescit, cuncta quae sit facundia lingua,

Mandas a in causa simul expectata resoluas

Ora, virum dictu animos & pectora mulcens?

Hunc te in consilium legis sanctumque Senatur,

Adiunctumque sibi voluit Rex in chelys esse,

Imperij quoties ingentia pondera poscunt.

Ad populos Oratorem, summosque Monarchas

Vnum te mittit toties, praequae omnibus vnum:

Vnde tibi celebri quaesita est gloria laude,

Eua sura rogam supremum, atque inuida sat a.

Qua tellus habitata patet sub Caesare magno,

Fla sua pridem tota es bene cognitus ora.

Tu Bizantini subijtis castra Tyranni

Ancipiti in rerum statu, tibi seuis atrocem

Sponse serenaui media inter classica vultum.

Te norunt, & amant septem quicumque trionis

Gentibus imperitans Reges, sua nomina seruat

Terra Boristhendum rebus cumulat a secundis,

Dum pacem paci socias, & fœdera pangis.

Fam disciplinas te perdidicisse operosas,

Qua spacia, & moles, numerosque, & sidera monstrant,

Quaque docent rerum solerti in imagine causas,

Cur ita quidque sis affectum, cur nil sibi constet,
 Quin suas, & pronas semper mutetur in horas,
 Edita de Moschis à te monumenta loquuntur.
 In quibus est mores hominum, legesque notasti:
 Ocia quo studio ducant, pacemque rogant,
 Quam validi, celeresque ruant in Martia bella.
 Qua cultura viris superum, qua cura sacrorum,
 Quantas possideant fortunas, quo sibi quaestu
 Rem faciant, cum qua iungant commercia gente,
 Quo sint consueti vitam producere victu,
 Quam late Scythia Moschus dominetur in ampla.
 In quæ brevis descripsisti nitidaque tabella,
 Dimensus regnum pollens armisque, virisque,
 Mollibus est radi signasti flexibus oras,
 Qua volucrum Boream, qua solem spectes Eoum,
 Qua latera obtendas Zephyris, Austroque furenti,
 Quoque gradu Arctoum se denique tollas ad axem.
 Præterea ne quid lector desideres, apte
 Perpetuam regum seriem usque ad tempora nostra
 Digeris, est prima repetens ab origine ducis.

Hic ego virtusque tua, laudumque tuarum
 Illecebris captus, te, dum mea vita manebit,
 Qua mihi cumque licet, status ratione colendum.

Postulas hoc etiam cultor tuus, & meus idem,
 Addubito socerum dicamne, patremne, profecto
 Observandus pro meritis pater, est pietas te
 VVernberus, qui non studio commotus inani,
 Sed votum sensumque tuum, est tua iussa secutus,
 Comprehdus docti gratia brevis a te libelli,
 Pannonij nostris quicquid miramur in vndis.

Hic igitur cum te summo veneretur honore,
 Atque sibi ducas te nil antiquius vno,
 Tanto te faciam maioris est ipse necesse est:
 Faderis hoc inter nos nuncti quia vincula requirunt.

Tu si suscipies me, est complectere vicissim,
 Te pene arbitrium cogendi eris, atque iubendi,
 Quaque velis de me statuendi summa potestas.

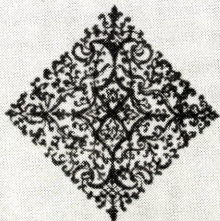
18
IOANNES LVDOVICVS

BRASSICANVS GEORGIO

VVERNHERO.

NE quis vana putet quæ scribis mira Georgi
De Præfectura fontibus ipse tua:
Is sciat effectus oculis nos testibus vsos
Lustrasse, & certam nunc adhibere fidem.
Nam ferrum Cyprio indutum conspeximus ære,
Et vitrei tacta est stiria longa olei.
Si quis de causis dubitat, fontesque requiris,
Natura inspicans omniparentis opus:
Carpatias adeat per nos licet impiger oras,
Inueniet dictis consona facta tuis.
Suspectæ fides plerumq; incognita res est,
Quamuis hoc tardus est iudicium ingenij.
Sed quid dissimulare iuuat? nos credere par est
Testi, qui proprio plena favore refert.
Et tu mirificas, nimisrum abstemius, vndas,
Et causam tractas inscius ipse tuam.

SIGIS-

39

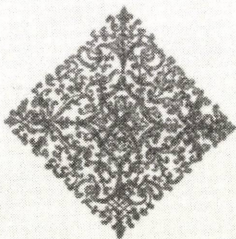
SIGISM V N D V S LIBER
BARO IN HERBERSTAIN, NEY.

P E R G E T G V T T E N H A G , & c . G E O R G I O
V V E R N H E R O R E G I O C O N S I L I A R I O , E T

a p u d S a r o s P r a e f e c t o
S . D .

L T S I iam olim, & à multis quidem multa de admirandis in Zepusio aquis audiveram, tamen iisdem de rebus, quæ plerisque incredibiles videbantur, à te imprimis certior fieri, & tuam iudicium audire desiderabam. Quia verò non dubitasti, quæ comperis de his haberes, ad me scribere, facile effecisti, ut non modo, quid ipse post hæc de his sentire debeam, certo scirem, sed etiam multi alij excellentes tui testimonio tuo, cui plurima apud omnes est auctoritas, confirmati addubitare desisterent. Sed cum etiã in reliquis Hungariae partibus multæ non minus admirabiles aquæ esse dicantur, rem valde gratam mihi, & multis alij barbarum rerum cupidis, tuiq; studiosis facturum es, si eas quoque describendas susceperis. Scio quidem, & vidi ipsemet apud Serenissimum quondam Ludovicum Hungariae Regem, Divi Imperatoris Maximiliani legatione fungens ad Budam sedem regiam, thermas esse, quorum calorem immissa manu ferre nequeas, quod et visique, qui antè non vidit, mirabile videtur. Sed quod in his etiã vius pisces sunt, id non pauci pro me incredibili habent. Talia quoque videntur esse, quæ dicuntur de alijs thermis in ripa fluminis Vagi, non longe ab oppido Galgocz, quod Germani & Slati vulgo Fressat vocant, quas locum, prout crescit aut decrevit fluminis, in æquali semper distantia mutare aiunt. Legi nuper apud Arrianum libro tertio descriptum fontem, qui sub lucem tepentibus aquis manas, in meridie frigidus, vespere calet, ac sub exortum diei rursum tepidus oritur, atque ita per singulos dies ac noctes æstus ac frigoris vices variat. Saxo Grammaticus in Islandia fontem esse restatur, qui fumigantis aquæ vitio nativam rei cuiuslibet originem demolitur. Nam quicquid humido eius vapore afflatur, in lapideæ natura duriciem, formansantem superbit, subita conversione transmutari. Hæc est

his similia, qui deinceps legēs, minus mirabuntur, ubi aximā
 uertens summum opificem in his etiam nostris, & alijs vicinis
 regionibus non pauca mirabilium operum suorum nonimemora
 posuisse, quæ tamen indigena pro miraculis non habent, ac
 quandoque etiam, si interrogantur, ignorant, quemadmodum
 in Moscouia sæpenumerò sum expertus. Nam cum nonnulla
 eiusmodi, qua mihi narrarant alij, quærerem ab incolis, adeo ni-
 hil habebant, quod responderent, ut mirari se dicerent, vnde
 ea homo peregrinus accepissent. Non dubium est autem, nisi
 pleraque diuersis in locis obseruassent, et literis mandassent
 homines externi, quin ea indigenarum negligentia nunc luce,
 suaque memoria, & admiratione carerent. Non potest igitur
 mihi, VVernhere ornatissime, non valde probari studium suum,
 quod hoc genus Hungariae suæ rebus eruendis, et illustran-
 dis impendis, nec facere possum, quin te ad id continuan-
 dum cohorter. Nam eo non tantùm mihi
 fueris gratificatus, sed etiam tibi
 apud omnes magnæ laudis
 est futurum. Bene
 vale.

61

DĒ ADMIRANDIS
HVNGARIAE AQVIS.
SIGISMVNDŌ IN HERBER-
STAIN, NEIPERG ET GVTTENHAG
BARONI, &c. GEORGIVS
VVeruherus.

Nnotaram iussu tuo nonnulla, SIGISMVNDE Baro vē-
tē magnifice, de mirabilibus aquarum naturis, quæ finibus Ze-
pasiij nostri continentur, vt me oeu oculato teste confirmares
ca, quæ quidam audita ab alijs pro fabulosis habuerunt. Quia
verò non modò fides habita est narrationi meæ, sed etiam qui-
butdam incensa cupiditas plura hoc genus cognoscendi, minimè inuitis,
vt debui, suscepi, quod mihi deuò mandatum duxisti, vt alia quoque aqua-
rum miracula, quæ in Pannonia nostra videntur, non minus penè prodig-
iosa, scripro complecterer.

Pannoniæ autem appellatione non eam tantum comprehendō Dant-
bii ripam, cum qua ea, quæ dicta est secunda Pannonia, ab Arabone fluuio, Pannonia.
qui Ptolomæo est Narabo, nunc vulgò Raba, ad Saum excurrit. Sed quic-
quid præterea Hungari in altera Danubij ripa tenent, quod quidem latissi-
mè patet. Tenent enim totam lazygum Metañastarum regionem, quam
Ptolomæus fluminibus Danubio, Tibiscò, ac montibus Sarmaticis finit.
Sunt autem montes Sarmatici, qui Hungaros à Rurenis, Polonis, Morauis,
Silejs, & ea Austriæ parte, quæ citra Danubium est, dirimunt, ad quos
pertinet Carpatas, ita iam vulgata appellatione, vt omnistractus Sarmati-
corum montium Carpatas vocetur, quanquam mihi Ptolomæi descrip-
tionem intueti Carpatas iidem, quibus Dacia finibus videtur termi-
nari.

Montes Sar-
matici.
Carpatas.

Porro et ita nunc quoque lazygum natio inter Hungaros, quos ipsi voce
decurtata laz vocant, ac retinent iidem etiam num linguam suam auritā &
peculiarem, Hungaricè dissimilimam, atque eas sedes, quas Plinij descri-
ptione quondam tenuerunt, nimirum campos & plana, Dacis, vt idem ait,
pulsis ad Partium amnem, quem ego detracta prima syllaba Tisum, vel, vt
nunc vulgò vocant, Tizam accipio. Is verò Tibiscus est Ptolomæo, limes
veteris Daciæ, cuius cultissima pars est Transsylvania, Prouincia multis
habitoribus frequens. Nam eam & Germani, quos appellant Saxonas,
& Hungari, & Hungarorum antiquissimi Siculi didi, qui lingua sua sunt
Zekheli, & ad huius imitationem à quibusdam vocantur Ceculi, incolunt,
vt omnitam peruetustas Romanorum reliquias Valachos, qui frequentes
ibidem vicos & pagos habent. Potiuntur tamen rerum Hungari, & penes
eos imperium est, eoque fit, vt Transsylvani quoque Hungarorum nomine
cententur. Est verò planè mirabilis diuersarum, nec vnus linguz per vni-
uersam Hungariam gentium mistura, quemadmodum à me dicitur proli-
xius ea in commentatione, qua res Hungaricæ, & populorum in ea origines,
appellationes, leges, mores, instituta conor explicare.

Tibiscus.
Transsylv-
nia.

Cæterum lazygum regione, qua se Carpatas (vt hoc iij nomine omnem
illorum, quos dixi, montium tractum complectamur) latissimè pandit, &
in quosdam quasi ramos alibi eminentioribus, alibi mitioribus iugis dif-
fundit, continentur oppida, à Germanis montana dicta, quòd inter mon-

**Oppida mō-
na.** res metallorum omnis generis fecunditate & præstantia cum primis nobilissima sunt, & populo metallicam faciente cōstant. Qua ratione & eos, qui in metallo operantur, in monte esse, & in genere, vniuersam rem metallicā opus montanum vulgō dicunt. Eadem regione continetur Zepsum, & multi alii Comitatus.

**Comitatus
Hungariz.** Sunt autem Comitatus, vt hoc quoq; obiter explicem, regni partes, quas Præfaturas, aut Præfecturas, aut Græca voce, qua plærque Latinorum vsi sunt, nomarchias dicere possis. Plinius & conuentus, & iurisdictiones, & conuentus iuridicos in distributione Ciliciz, & Beticæ Hispaniz appellare videtur. Cicero vocat Diceceses, quod nominis Episcopi in appellatione suarum iurisdictionum, quaquam nunc vulgō corrupte vsurpant. Earum verò partium præfecti vocantur Hungaris Comites, quibus iurisdictionis cura incumbit. Fuit autem Hungariz regnum, quo facilius & expeditior esset iuris dicendi ratio, in hoc genus Comitatus plures quinquaginta diuisum, ex quibus vix dimidium hodie retinemus.

Comites. Sed hæc tanquā vsui futura ad cognitionem locorum, in quibus nostra de aquis narratio versabitur, præfatus, dicam primum de calidis, quarum pro Hugaricæ portione, vix vlla regio plures aut salubriores habet. Vnde verò potius ordiar, quàm ab ipsa vrbe Buda, quam Hugariz Reges ob loci situm, opportunitatem, & amoenitatem merito pro regia habuerunt. Hic propter ipsam Danubij ripam calidæ sunt multæ, inter quas differentia maior est, quàm pro loci discrimine. Quædam enim non modò tolerabili, sed ita iucundo sunt calore, vt ad hominum lauacra naturæ benignitate singulari datæ esse videantur. Huius generis sunt infra arcem regiam aliæ, regiz vocatæ, vel propter viciniam regiam, vel quia regio opere ornata & conclusa, vel quia in his Reges lauare consueverunt aliæ communes, quibus saxi ceu natui fornix impendit, quas Turcæ post occupatam Budam latius excavata rupe ampliores reddiderunt, cæterisque præferre dicuntur.

**Calide ad
Budam.** At quæ supra Budam sunt, quarum aliæ item regiz, aliæ hospitales à vicino ptochodochio dictæ fuere, balneis sunt inutiles, nisi refrigerentur. Sic enim quædam calent, vel feruent potius, vt in eas missum ouum non minus citò, quàm ad luculentum ignem elixetur. Temperantur autem in balneis frigida, cuius ibi fons calidis ita contiguus est, vt qui haustum veniunt duas vrnas, eodem in vestigio altera calidam, altera frigidam haurire possint.

**Calide tri-
gulae casti-
gæ.** Ibidem est sub dio fons calidarum cæteris amplior, quem purgatorium vocauere, ea nimirum ratione, quòd quemadmodum proditum est, in purgatorio poenas nocentium pro noxarum modo, alias acerbiores, alias mitiores esse, ita quædam insunt aquæ hoc in fonte discrimina. Nam qua in eum à Danubij ripa aditus est, subfrigida primum, mox tepida, & quò in eam penetratis altius, hoc magis calet. In recessu verò interiore tam est calida, vt ferri non possit. Est autem is calor haud dubie aquæ huius proprius. Nam alia, quæ dixi, temperamenta verisimile est à Danubio accedere, qui crepidinem huius fontis lambit, & cum vel modicè excrefcit, totum laundat, neque tamen ita restinguat, quin caleat. Quin intra ipsam ripam, qua Danubio perennis cursus est, calidæ ebulliunt, vbi qui altius mergi volunt, lauare consueverunt.

Porro hæc ad Budam thermæ (licet verò mihi hæc voce in calidarum aquarum appellatione vti) quòd alteræ, vt dictum est infra, alteræ supra urbem essent, ex eo quoque inuenere nomen, vt illæ inferiores, hæc superiores vocarentur. Vtraque Turcæ, quibus tamen omnia vastare libido est, non modò non corruerunt, sed etiam cultiores, ac per speciem religionis quasi

quasi angustiores reddiderunt. Nam Bassa Mahometh, quem Tyrannus victor Budæ capte, ac reliquis Hungariæ à se debellatæ partibus gubernatorem imposuit, apud vtriusque Deruisis domicilia, seu cornobia extrui curauit. Sello etiam apud superiores in colle vicino, qui ante vitibus confusus fuit, posito consecrauit locum memoriæ cuiusdam eius ordinis, quem, dū viueret, seu numen quoddam venerati sunt Turcæ, & nunc mortuum, illoque in loco conditum religiosè colunt.

Sunt autem Deruisæ Turcis, quod nobis monachi, qui mendicatio viuunt, quibus ex religionis, quam affectant, instituto vstitutum est, scire in corpus proprium, quod alii per inuisionem stigmatum ferro candente, alii per incisionem, quæ fit nouacula acutissima, quidam vtroque modo faciunt hoc crebrius, & crudelius, quo quisque sanctior & religiosior esse & haberi cupit. Est verò & in vestitu quædam inter eos diuersitas, & sanctimoniam affectatio. Nam alii veste lanea alba ad talos vsque demissa amittuntur, & calceati incedunt capite operto. Alii nudis pedibus & capite, imò toto penè corpore, nisi quantum pelles duæ ouinæ, aut caprinæ crudæ, quarum altera à fronte, altera à tergo ex scapulis propendit, tegunt. Quidam etiam vnica pelle pudendas tantum corporis partes velant, cætera nudi. Gymnosophistarum dicas esse reliquias, quales India habuisse memoratur.

Sunt quidem hæc à narratione, quam de aquis institui, aliena. Sed cum huc delapsus sim, quid obstat, quò minus de Turcarum lotionibus plusculum addam? Cum omnes aquas Turcæ, seu præcipuum Dei manus, summo honore dignantur, num vitas potissimum, & fluentes, idè, propter frequentes lauaciones, quibus etiam crebrius per diem, non modo ad sordes corporis abluendas, sed ad scelerum quoque expiationes vti consueuerunt, quod procul dubio ab altarum gentium ritibus habent, quibus etiam sola aqua aspersio inter Februa fuit. Sic Romæ olim ad portam Capenam, postea Appiam vocatam, aqua Mercurij dicta, alij alios aspergebant inuocantes Mercurium. vt aspersi flagitia, & præsertim periuria diluerentur. Sic traditur Peleus absoluisse Patroclum, & Acastus expiasse Peleum à cæde fratris sui Phoci, cum antea Ageus Medeam aquæ asperzione lustrasset. Sic Orestem à sanguine matris expiarum esse memorat Pausanias in Corinthiacis, cum illum nemo lare suo, & hospitio dignaretur. Cuius loci hoc libentius memini, quòd continet exemplum ritus vetustissimi accepti à patribus, quo rei atrocium criminum à consuetudine omnium & colloquio arcebantur. Sic Aeneas quoque apud Poëtam nostrum:

*Ter socios pura circumluit unda,
Spargens rore leui.*

Et idem, seu multa sède pollutus, inquit.

*Tu genitor cape sacra manu, patriisque penates,
Me bello è tanto digressum, eg' cæde madentem...
Attrectare nefas, donec me flumine vnto
Abluero.*

Quin in atrijs templorum suorum positam habent aquam Turcæ eundem in vsum, neque cuiquam nisi loto in ea ingredi fas esse arbitrantur.

Sed delectantur in vniuersum plurimum lotionibus, & balneis Turcæ, eoque præcipuum apud eos pietatis opus est, insistere & condere balnea publi.

Deruisq Tur
carum.

Turcarum
lotiones.

Piscis apud
Turcas con-
dere balneum
publica.

publica, nec id tantum viuentibus gloriosum esse, sed etiam vita functis salutare putant. Hac ratione is, qui nunc rerum potitur, Solimanus tum alibi, tum Budæ in ædibus, quæ quondam fuerunt Archiepiscopi Colocensis, amplissimum balneum pro sua, suorumque salute fieri curauit, in quod è Danubio, per canales subterraneos aqua in multam altitudinem, vr est Budæ ad Danubium situs, ducitur. Ipsum balneum intus in crustarum & stratum est monumentis marmoris, quæ antea in templis suæ posita, imaginibus tamen, si quæ insculptæ fuerunt, relictis, & toto opere perpolito.

Eadem gloria quæ sita est ei, quem diximus Balæ Mahumeth, qui thesmas Budenses exædificari illis Deruisarum cœnobijs, conditorioque eius, de quo diximus, illustriores reddere studuit. Hic verò videre est mirabilem rerum commutationem. Nam quæ loca Hungaris incolumi & florente Buda voluptatis domicilia fuerunt, ea religiose ornantur Turcæ, flagitiose contra profanantes, quæ antea habita sunt pro sacrosanctis.

Piscis viu-
ta calidis.

In thermis superioribus supra eos fontes, quibus ad lanæra vsum est, sunt piscinæ calidæ, in quibus nascuntur, & viuunt pisces, qui in frigidam translati, emoriuntur. Sunt etiã calidæ in opposita Danubij ripa supra Pesthum, sed minus celebres, propterea quòd ita coniunctæ sunt aluo fluminis, vt ad quæuis eius incrementa corrumpantur.

Loca à cellis
calidis.

Solent ferè thermæ locis, in quibus sunt, aliquod nomen, & quasi lumen afferre. Ita nobilitatus est quondam sinus Baianus in Campania. Ita nunc quoque in Italia, Germania, & in quauis penè terrarum orbis parte clara sunt hoc nomine loca. Nonnulla etiam appellationem à calidis sunt sortita, vt in Thessalia Thermopila, & in Germania oppida, quæ vocantur Badæ, hoc est balnea. Sed fuerunt quasi in obscuro Budenses, nec aliqua ei loco celebritas accessit, à tanta calidarum copia & varietate, quod procul dubio eò euenit, quòd reliquæ eius vrbs fortunæ atque opes hoc non exiguum aliqui clementis naturæ munus obscurant. Nam quis fuit in tota Europa locus, qui se Budæ comparare poterit, siue situs a moenitatem, siue cæli salubritatem, siue soli æcunditatem, siue aliarum quarumcumque rerum ad quoslibet vsum, ad splendorem, denique ad luxum pertinentium vberitatem & affluentiam spectes? vr ne quid dicam de opportunitate, in qua nò Hungarorum tantum, sed etiam multorum aliorum populorum defensionem, & salutem sitam fuisse quotidianis damnis, & periculis experimur. Quo grauior & acerbior est iactura, quam erepto nobis per Turcas hoc loco, fecimus. Sed facestant querelæ, quæ suum alibi locum sunt habituræ.

Budæ no-
men.

Nisi verò autoritate chronicorum nostrorum magno consensu vrbs Budam à Rege Budæ Artijæ fratre conditam, & nominatam esse tradentium impeditur, ego, si qua alia coniectura de eius nominis ratione faciunda est, ob insignem calidarum eo in loco celebritatem, & copiam, pro eo quod Germanis quondam fuerit Bada, vnus literæ inuersione Budam ad Hungaris dictam esse suspicarer. Nam ea secundorum Pannoniorum loca, antequàm hæc Hunni immigrarent, Germanos seu Teutonas tenuisse, minime ambiguum est. Nec ita multum dissimili mutatione vocarunt Hungari Vvesprimium, quod Germanis fuit Vvesprun, hoc est, fons albus, qui loco nomen dedit, & etiam num ibi sub arce, quæ sedes est Episcopi, ostenditur.

Vvesprimium.

Calidis ad
Strigoniam.

Sed redeo nunc ad calidas, ac Danubij ripam legens Istrogranum, vel, vt nunc appellant, Strigonium pentenio, qui locus secundum Budam in Hungaria semper celeberrimus fuit, sede Archiepiscopi, qui idem Primas Hungaricæ dicitur est, insignis. Hic ad radices montis, cui imposita arx est magnificentissimè extructa, qua labitur Danubius, fons est tepidarum inclusus turri, in quam ex arce ductis eò per præceptis muris descensus patet. Ex eo tanta

manat

manat aquæ copia, vt quondam molam frumentariam verfarit, nunc machinam hauritoriam fimilem tympano impellat, qua aqua è Danubio per fubterraneum cuniculum in cam, quam dixi, turrim admiffa hauritur, & in arcem transfunditur. Hoc largior eft fons alter haud magno inde intervallo, qui in pifcinulam quãdam influens, in qua etiam media hyeme coarctantes ranas audias, aquæ tantum, quantum verifandis tribus quatuorve rotis molaribus fatis eft, fundit.

Suprà Ifrogranum, quod ex Ifero & Grano mixtum eft nomen, quòd ibi fluuius Granus Ifro miferetur, non longè ab arce Comaronienfi, quæ tenet oram cognominis infula, quâ Danubius prope Poſonium in duos diuifus alueos facit, à Septentrione veniens influit Vagus, cuius ripa fuprà Galgocium, quæ arx eft familie Thurzonum, nunc maxime nobilitata eft calidis, non propter vim earum falubrem tantum, qua omnes alias in Hungaria calidas fuperare exiftimantur, fed etiam propter varium, planeque mirabilem eorum ortum. Non enim vllum certum fontem habent, fed alueum fluuii fequuntur, & vt is excrefcit & decrefcit, ita aut recedunt aut accedunt. Solent autem, quò magis exundat, hoc longius recedere, eoque qui lauare volunt, fubinde alias atque alias fcorbes fodere, & quali puteos aperire coguntur. Id cum intra alueum eft fluuius, fit in glareâ, quod ipſius ſolum eft: cum vero exit, in terra ſolida, & argilloſa, in qua alioqui non reſtagnante fluuio nihil penè humoris exiſtit. Neque tamen in ripa tantum eruntur calidæ, fed etiam intra amnem, ſi fundum eius pedibus fuſſodias. Calent aut immodicè, nec ſunt idoneæ balneis, niſi temperentur, quod admiffione frigidæ de proximo hauſtæ in procliuſi eſt: ſed quia magis ſalutares eſſe creduntur ſine miſtura, qui medicinam inde petunt, deferuere eas ſolent, quod pro temporis ratione aliàs ſerius, aliàs citius fit. Nunquàm tamen ſic deferuent, qui n, qui in eas descendunt, tegete, ceſpite, aut ramis in fundum ſcorbis iniectis, imas corporis partes aduerſus ebullientis caloris vim munire coguntur. Eſſe autem eas aduerſus diuturnos, ac penè deſperatos morbos efficaciffimas, multis experimentis cognitum eſt, & adhuc indies magis ac magis cognoſcitur.

Sunt calidæ aliæ non longè à caſtro Trincinio, quod ad eiuſdem fluuii Vagi ripam eſt, fuprà Galgocium. Illæ ſua uiter calent, & ſunt limpidiffimæ, atque ideo iucundiffimi ſecceſſus loco fuerunt Comitibus Zepuſienſibus, qui paulò ſuperiore ætate Trincinij ſedem habuerunt.

Nec multum recedunt à Vago calidæ ad arcem Baïmocium, quæ item eſt Thurzonum, quibus hoc honoris habuit Alexius Thurzo, qui in ea familia nomen illuſtre, & ſecundùm regiam aliquam diu ſummam poteſtate apud Hungaros obtinuit, vt eas quadam quaſi ciſterna ex quadratis facta lapidibus, qui etiam deſcendentibus ſcalarum, & ſedilium vſum præbent, includendas curauerit. Etſi verò minus ſpacioſe ſunt, tamen maniſeſtum in ipſis eſt diſcrimen caloris, eoque diremptæ ſunt muro, & qua moderatius calent, delicatioribus tantum patent, aliæ vulgi vſibus ſunt relictæ.

In Comitatu Thurocio, qui eodè in tractu eſt, ſunt pari penè intervallo à Vago diſtantes calidæ ad Stubnam vicum, qui eſt ciuium Cremnicenſium. Hæ inſtar intulæ ſunt: clauduntur enim riuo, qui ex propinquis montibus delabens, aquam vehit gratè lauantibus, cum ſitiunt. Nam ad temperandam calidas nunquam, niſi quis recentibus aquis admiffis continuo lauare velit, adhibentur idque etiã tum fit modicè, quòd per ſe minus intemperate calcant.

Non diſſimiles ſunt his calidæ aliæ inter Cremniciam & Semniciam, quæ ſunt duo præcipua oppida inter montana, de quibus ſuprà dixi. Manant ex rupe ſic nara, vt lauantibus tectum & vmbra præbeat.

Calidæ ad
ſellum in
ripa Vagi.

Calidæ præ
Trincinio
um.

Calidæ ad
Baïmoca.

Calidæ ad
Stubnam.

Calidæ præ
Semniciam.

Nec tantum ipsæ pro salubribus habentur, sed etiam cœnum earum, quod Plinius quoque inter calidarum utilitates retulit, medicam vim creditur obtinere. Itaque in eo quidam, vlcerosi præsertim, ibi propè, quâ fluunt, volutari solent.

Calida Ro-
selina.

Sunt etiam Senniciæ calidæ, quæ vocantur Roselina, in quibus canales, per quos fluunt, & sedilia ex lignis facta, sic sunt accreto lapide ceu cortice tecta, vt prorsus lapidea videantur.

Teyde ad
Ipsos Ioan-
nia.

In Comitatu Liprouiensi ad pagum, qui vocatur Dini Ioannis, fons est tepidissimus, ad quem plerumque confugiunt, quibus scabie, aut psoriasis fordata est cutis. Exiit verò is, & magno impetu ei acclatur potius, quàm emittit aquas, quæ Vago ortus & cursus est ex propinquis montibus, qui Carpati caput esse existimantur. Nusquam enim altius sese attollunt, nusquam pluribus & horridioribus iugis assurgunt hi montes, ad quos Carpatum pertinere dixi. Altitudinis indicium est, nix in his perpetua, vnde accolis Germanis môtes niuis vocantur: Asperitatis, quod iidem montes sunt imperuij. Sianorum lingua appellantur Tatri, hoc est, Tarati, quòd in regionem Taratorum, qui veteribus sunt Geræ, vulgi opinione protendantur. Hungari vocant Tarçal, quod nominis lingua eorum à nudo, seu deraso vertice ductum esse videtur. Nil enim aliud, quàm eminentissimi, & prorsus nudi scopuli sunt hi montes. Ego rupes Sarmatiæ esse crediderim, quarum mentio fit apud Solinum, quo loco Germaniam inter Hercynium saltum, & rupes Sarmatarum extendi ait. Nam ex Sarmaticis montibus, neque ita longe ab his rupibus Vistula, quem Plinius alio nomine Vistillum, alij flulij vocant, ortu ducit, quo amne præter Solinum plariq; alij Germaniam finiunt. His verò rupibus subiectum est Zepusium, vbi aquæ sunt, quæ & ferum erodunt, & lapidescunt, & animantes potæ enecant, de quibus, quæ alio ad te scripto complexus sum, atrexi:

Rupes Sar-
matia.

Zepusium

Aqua stris-
todosa.

Et vt ab ea, cui consumendi ferri vis inest, ordiar, hæc est ad Smolniciam, quod oppidum ad arcem Zepusiensem pertinet, intra montes, vnde quondam metalla eruta sunt. Extrahitur autem haustro, quale litrograni esse diximus, quod ab aqua supernè illabente impulsim circumactis, & capti funis, cui implicati sunt crebri nodi coriacei, implet fistulas, per quas funi meatus est, quibus adiuntur canales effusam aquam accipiunt, & emittunt sub dium in alueos in terram defoscos, quibus scryum, siue verus, siue nouum imponitur. Quæ minora sunt ferramenta, citius adcedunt. Solea ferrea equi consumitur intra horas viginti quatuor. Quæ verò sunt crassiora, cuiusmodi sunt, quæ in vicini montis ferrarijs hinc in usum sunt, postquam per aliquot dies aquæ immerfa iacuerint, ceu limo quodam obducuntur adesa, eoque statim temporibus abluantur, & purgantur, vt in id, quod super ferrum, aquæ vis efficacius penetret. Quòd pereuo ferro manet luto simile, cuprum est (ipsi vulgo cementum vocant.) Id in fornace cõstat in massam, & deinde per aliam fornacem eliquatum fit purius, & purgatius, & ad oēs vsus non minus vtile, quàm quod fit ex metallo, cuius multa sunt fodinæ eodem in loco.

Cuprum ex
ferro.

Vitriolum
duplex.

Non dubium est autem, quin aqua hanc vim à venis metalli trahat, præsertim à pyrite æris, vulgus marcheiram appellat, cui tibi vim inesse acerrimam, vel ex eo satis apparet, quòd aqua pluuia, aut alio quo humore terrâ subeunte, ex ipso id, quod vocant vitriolum, quod Græcis chalcanthum, Latinis atramentum sutorium est, destillat, pyramidarum concrelescens litrix in modum. Hoc vitriolum natium dicitur. Est enim aliud factitium, quod quidem eodem in loco in hunc fit modum.

Solent sedores metalli ligna intra fodinas tranuersum posita, in quibus iur & statur, pyrite minutius casio conspergere, & eo quali viam ad firmada

vestigia sternere. Et simul arque penetrantibus in terram aquis permaduerit, innaicitur vitriolū, idemq; vbi madere desierit, ita consolidatur, & adhaerescit lignis, vt non possit nisi ferro rescari. Resecantur aut sic concreta, & cō fodinis per vtres extracta mittuntur in alueos. Hic aqua feruente superfusā vitriolum omne, quod pyriti in natū est, resoluitur, siq; aqua tota viridis, quæ deinde in alia vasa transfunditur, vt depuretur. depurata autem transfertur in caldarium plumbeum, in quo supposito magno igne bullit ad horas octo, aut nouē, donec per euaaporationem, quam vocant, densetur, influente tamen semper eodē liquore, vt eadem caldaria plena maneant. Post infunditur in cados ligneos, quibus inserte virgæ sunt, quibus accrescit. Atque hoc est, quod vitriolum coctum seu factitium vocant. Actantum quidem de aquæ ferrum rodentis vi & efficacia.

Nunc de lapidescente dicam, cuius generis multæ sunt in Zepusio, inter quas etiam nonnullæ non aliter, quàm calidæ, aut alix salubres frequentantur. Et inest his quoq; calor, vel potius teporis aliquid, quod cum alijs temperaturibus, tum per hyemem manifestius sentitur. Est verò inter eos fons eximius vnus ad pagum, cui apud Zepusios Germanos à rini murmure nomen est, qui instar piscinæ stagnat, & plurimam aquam reddit, in quam item ligna iniecta, lapide ceu cortice obducuntur. Alter ad pagum qui vocatur Ioannis. Nam qui angustius scaturit, statim atque paululum profuixerit, lapidescunt, & ita in tumulos exurgunt, cuiusmodi videtur vnus ad pagum Diui Andreae nomine, alter ceteris insignior prope arcem Zepusiensem ad adem Diui Martini, quæ sacrarum ædium in Zepusio princeps est. Hic scaturit, vel erumpit potius aqua bullienti similis, cum magno intrinseco murmure & strepitu, qui admota aure non sine admiratione auditur. Erumpit autem non foras tantum, & sub dium, sed etiam meatus sub terra quærit, & quacunque vadit, lapis fit, quanquam qui subterranei sunt eius generis lapides, pluuijs aquis irrigata humo, & eo madore diutius manente dissoluntur. Solent autem accolæ his sic dissolutis & effossis ad opera cementaria vice calcis vti. Qui verò sub dio nascuntur, ipsissimi sunt lapides, tosi dicti, leuitate & raritate non dissimiles pumicibus. Et quia verisimile est ijs aliquid glutinis inesse, qui in propinquo ædificant, libenter his ad muros faciendos vtuntur, eoque quidam illic dicunt, se domos ex aqua factas inhabitare.

Aqua lapidescentes.

Austriack.

Cæterum non minus miraculi videtur habere quibusdam, quod in monte arci contiguo, intra specum quandam aqua per hyemem fluida, & state ita congelata, vt refrigerandis poculis glacijs inde peti soleat.

Aqua frigida & glaciata.

Porro quod ad fontes bibentibus ex eo animantibus letales artinet, eorum vnus est ad radices rupium Sarmaticarum, quæ, vt dictum est, Zepusio imminet. Alij duo hoc famosiores sunt in Comitatu Saros, quali in conspectu arcis cognominis, cuius ipse præfecturam teneo. Nam qui est sub rupibus aues tantum ex eo gustantes necare dicitur. At alios duos non tantum auib; sed etiam alijs animantibus noxios esse ferunt. Quam ob causam, ne cui pecori ad eos aditus sit, diligentissimè caueri solet. Nascitur autem ad alterum eorum, qui propemodum intra Eperientium nostrorum fines est, plurimum aconiti, cui herbæ venenum inesse vel vnicus Quidij vetus arguit:

Fontes letales.

Lurida terribiles miscent aconita nouerca.

Atque hinc quidem videri potest fons hic virus trahere. Tales enim, ait Plinius, sunt aquæ, qualis terra, per quam fluunt, qualesq; herbarum, quas lauant, succi. Sed est re vera singularis huius fontis natura, vt qui & crescente luna augeri, & deficiente minui, atque ad eum in interlunio prorsus deficere dicitur tanto omnium consensu, vt mihi ne liberet quidem, an hæc aliter sese haberent, explorare.

Fontes acidi. Fontes acidos, & quas acidulas vocant, consulto prateretundos putabam, quod minimè rari sunt in Hungaria. Ne non tamen ex his quoque aliquid delibem, celebres sunt in primis, alter in Comitatu Zolienfi ad arcem eiusdem nominis, cui oppida, quæ dixi vocari montana, subiecta sunt, alter ad oppidum, cui mons regius nomen est, uterque spleneticis manifesto sensu mederi dicitur.

Aqua viridis. Ad oppidum Bistriciam, Germani Neufolan: vocant, vbi fodinx sunt æris opulentissimæ, quæ nunc appellantur regiar, quod in ijs impendio regis opera sunt, cuniculus quidam reddit aquam viridem, ex qua vbi subicit, chryfocollâ colligitur.

Species in hauri. Quia verò in Comitatum Zoliensem, dum aquas persequimur, ventum est, non possum praterire hiatum terræ iisdem in locis famosum ob pestilentes expirationes, quibus aues super volantes, & quæuis alia animantia extingui constat, manifesto eorum experimento, qui eius rei periculum facturi, gallum, gallinamue, aut selem, aut canem longo hastili alligatum supra eum hiatum, qui sepro ad arcendas inde animantes circumdatus est, protrudere & efferre consueverunt, quibus non aliter vita subitò eripitur, quam si strigularentur.

Acidula. Est item ad eum fontem, qui potus aues, vt dictum est, enecat, sub Sarmaticis fontibus acidula, quæ etiam eandem cum eo ipso fonte originem habere creditur, tamen plerisque, ita grata est, vt etiâ ægroti inde potum petant.

Acidula saporum mutans. Alia est non longè ab arce Leua in Comitatu Barfienfi, quæ nisi ab haurientibus pleno vase perferatur domum, saporem amittit. Itaque occurrantibus, vt fit, potum ex ea præbent, vel modicè exinanito vase, quod reliquum est, effundunt, & ad hauriendum denuò recurrunt. Addunt quidam aliud hoc prodigiosius, sed minus simile vero. Nempe, si pura sit, dum hauritur, & pura permaneat, donec offeratur ægrotis, qui eam mirificè appetere solent, quòd hoc certissimum ad salutem signum sit. Sin turbida reddatur, planè pro deplorato haberi ægrotum. Itaque eos, qui potum tantum infirmis, non omen petunt, antequàm hauriant aquam, turbare solere. Sed hoc superstitionum credulitati relinquamus.

Acidula & alia lapidescens. Ab hac quoque rursus acidula alia haud magnis distat spacijs, ad quam etiam propè est fons, qui ramuli in speciem affurgit, & subinde mutat fluxum lapidescente nimirum statim aqua, quam effundit, & ideo sic exrescente ex parte, qua aliquandiu manarit, vt sese aliam in partem, quæ humilior est, effundere cogatur, quòd quidem quasi circuitu quodam fit per omnem fontis oram.

Statuæ in lapideis. Ad arcem Fileg, quæ inde in Boream euntibus occurrit, in Comitatu Neograd, specus est, in quo superne dellillans aqua, continuò durefcit. Ibi vero videas seu statuas hominum consistere saxa ex hac destillatione concreta. Albus his color est, nec per se tantum sunt alba, sed etiam coloris albicantis vsum trita picioribus præbent.

Fontes salis. Sunt præterea ad fines Eperienfium fontes salis tantæ acrimonie & saluginis, vt inde sal excoquatur, qui ad omnis generis condituras, & in primis ad cocturam piscium cæteris vtilior esse existimatur. Habetq; locus nomen ab his fontibus. Hungaricè Sovvar, hoc est, Salisburgum dicitur. Nam & arx eius nominis supra eum locum fuit, meæ item præfecturæ subiecta, antequam dirueretur. Esse autem salis vim magnam in aliqua eorum montium parte, in quibus promontorii instar arx extat, vel hoc magno est argumento, quod in aduersa quoque eorum parte salis fontes sunt, qui item sua appellatione insigniunt locum. Sed quod in eo inquirendo aut eruendo minus elaboratum est, id non negligentia hominum, sed proculdubio Regum prouisione euenit, ne immodica copia saltem vilefcere contingeret.

Abundat

Abundat enim Hungaria sale nativo, qui lapidicinarum modo caditur in Maromarusio. Item in Transylvania, ubi etiam piscinæ salis stagnant, à quibus omne pecus arceri necesse est. Compertum est enim earum immodico haustu, qui salis igne incitatur, enecari. In sunt tamen in his alicubi piscinæ, quod minus mirum videri possit, cum ipsam quoque mare piscinam patrens salsum sit, nisi hic non in aqua falsa, sed in ipso penè sale viuere videretur. Sunt autem lapidissimi, carne duriuscula, & ita impatientes aquæ dulcis, ut in eam missi, exanimentur.

Quia verò in salis mentionem incidimus, etsi de eius, qui caditur, ortu diversæ sint sententiæ, alijs nimirum eum cum ipsa conditione rerum ab initio existisse, alijs postea natum esse affirmantibus: tamen ut vero propius sit, ex humore aut succo falso concretum esse, & adhuc concrefcere, ea potissimum ratione ostendi posse iudico, quòd in ipsis lapidicinis salis, ubi solidissimum fuit, inuenta sunt varia instrumenta ad humanos usus facta. Quodam etiam in loco Transylvaniae gallina incubans cum ipsis ouis incorrupta. Quin nunc quoque plerumque magna carbonum vis eruitur cum sale. In Densensi fodina, qua nulla est in Transylvania altior, paucis ante annis excisum est de medio sale ingens robur trabi simile, tanta duritie, ut ne ferro quidem facile cederet. Sed idem extra fodinam extractum sic computruit intra quatuor dies, ut primis digitis conserpi & conterri posset. Idem soler carbonibus dum exciduntur durissimis, simul atque sub dium prolati fuerint, euenire. Hæc verò vulgus in illa confusione rerum, quæ Noë temporibus in cataclysmo fuit, ibi oppressa, aut alio quopiam casu cò abrepra esse interpretatur.

Flos salis alibi copiosior, alibi rarò in reliquo sale reperitur: Gemmam vocant, quòd gemmarum quarundam in morem pelluceat. Faciunt autè hoc reperto iudicium salicidæ docti experientia, sale, qui sequetur, aut impurum salurnum, aut citò desiturnum, neque temerè ipsos in eo salii compertum est.

Abundat & vicina Polonia huius generis nativo sale saxeo, sed hic minus syncerus & solidus est Hungarico. Non enim fibris tantum, aut venis, sed etiam ingenti mole terræ plurimis in locis distinguitur, ac præterea longus abest à superficie terræ. At in Hungaria putei, in quibus caditur, minus alti sunt usque ad sale. Qui in Transylvania etiam copuli instar extat supra terram ad ripam Marisii fluminis, cuius item alueus sal est, non longè ab oppido Thorda salinis celebri. Fitque sæpenuerò, ut arantes etiam vomerem in sale impingant. Sed cum nemini cedere licet, ne quid vestigalium regis decedat. Liberum est tamen Siculis, qui ut dictum est, nonnullam Transylvaniae partem tenent, suo in solo quantum domesticis corum visibus satis est sumere. Sed hæc de salis obiter dixisse sufficiat.

Restant inter calidas, quibus quidem aliquod in Hungaria nomen est, vix prope VVaradinum, quæ vocantur diui Ladislai, siue quia hic diuus Ladislavus lauerit, siue quia ad eadem ei sacram, & sepulchro ipsius claram, ac vix ipsius, tum Sigismundi Imperatoris, qui hic quoque condi voluit, munificentià opulentam pertinet. His plerique inter oēs Hungariæ calidas primas tribuunt, in quo tamen amœnitatem potius earum, quàm salubritatem spectate videntur. Sunt enim calore pernicundo & temperato, præterea tam puræ & perspicuæ, ut speciem rerum; si quæ iniiciantur: ampliorum, quàm sunt ipsæ res, reddere videntur.

Sunt tamen præter calidas multæ aliæ salutares frigidæ in Hungaria, cuiusmodi dixi esse in Zepusio geminas, quæ lapidescunt. Sed hoc tempore maxime prædicatur, & à multis frequètur fons ad Missam, qui locus à Cassouia haud magno distat intervallo. Huius aqua lapidibus, qui prope fontem sunt,

Sal Duxen.

Piscinæ vini
in salis a-
quæ.Eretici de
medio sal-
linæ.

7100 Galis.

Sal Palsi-
con.Calida ad
VVaradinum.Frigidæ sa-
lutaris.

sunt, seruefactis calescit, & ita balneis idonea redditur. Non desunt tamen, qui vim medicam, quæ aquæ inesse creditur, ipsi potius lapidibus, quàm aquæ tribuendam esse censent, quòd ipsa per se pura sit, & bibentibus gratissima, & contrà, quàm solent aliæ salutare, nullam misuram respicit.

Verùm vnde medendi vis insit aquis, & cur aliæ alijs atq; alijs morbis, nec vna ratione eadem omnibus medentur, præterea vnde ipsi tot, tantq; in calore, sapore, odore differentia, denique cur aliæ conrescant, aliæ ferum rodant, id speculatoribus, & venatoribus naturæ physicis explicadum relinquo. Georgius Agricola, cuius in hoc genus rebus inquirendis, & excutiendis studium atque iudicium exquisitissimum esse libri ab eo doctissimè scripti arguunt, multa de his egregia prodidit eo in opere, quòd de natura eorum, quæ de terra effluunt, inscripsit, & idem plura se traditurum pollicetur in ijs libris, quos se de medicatis fontibus instituisse ait, ad quorù lectionem sese referent, qui de his volent plenius erudiri. Nam mihi hæc scripturo propositum non fuit, vt docerem quenquam, sed vt volutari tuz, Sigifmunde Baronum optime, quæ mihi semper imperij vice est, morè gererem.

Quantum aut num quoq; semper fuerit studium in his erudendis, quæ in cognitione naturæ rerù atq; locorù vel obscura sunt, vel aliquam admirationem habent, cum omnes, qui te norunt, sciunt, tum scripturà te, & nuper editus de Moschicis rebus liber abundè ostendit. Nam quid est in tota nobis ante paucos annos minus nota regione aut in moribus gentis Moschicæ, aut in eius religione, quod non scitissimè explicaris? Quid quod Hungaris nostris penè ignote essent origines suæ, nisi tu confirmasses Moschicis confinem esse, & ad imperiù eorum pertinere Iuhram, vel, vt alij dicere malunt, Iugariam, vnde & initio profecti sunt Hungari, & nomen traxerunt. Ex Scythia quidem venisse eos neminerat dubium, sed de nomine disceptabatur, cum alij ab Hunnis, & Anaris voce composita dictos esse assererent, alij aliud comminiscerentur. At verò propius est ab Iuhra manasse Hungarorum nomen, cum nunc quoque Slavonum lingua, quæ nulla per vniuersam Europam latius patet, Iuhri, vel prima syllaba non nihil, vt sit, Ienigara Vhri vocentur. Mitto, quod te quoq; confirmante credibilis visum est, montes, quos vocant Ripheos nò extrare his in locis, vnde tanto veterù scriptorum consensu Tanais decurrere dicitur. Sed hæc qui magis perspècta habere volent, ex commentarijs tuis, & his addita chorographia petent.

Mihi hic narrationem de aquis, quæ in Hungaria aliquo miraculo, aut nouitate quapiam insignes sunt, finire libet, vel relinquere potius. Nam si omnes, quæ aliquid admirationis habent, confectari velim, persequendù esset mihi quicquid est in Hungaria amnium, quorum quidem tantum est, vt non faciliè dare possis æqualem regionem, quæ pluribus & maioribus abundet, vt non immeritò veteres Hungari in regni sui insignibus quatuor ductus, totidem præcipuorum fluminum, Danubij, Sauri, Draui, & Tibisci imaginem repræsentantes, vsurparint. Sed ne nihil tamen de his dicam.

Est laus amnium præcipua esse nauibus ferendis idoneos, & piscifcos. Quo in laudis genere quorù quisque est extra Hungariam fluius, qui illis, quos dixi, quatuor conferri queat? vt ne quid commemorem de alijs Hungaricis amnibus, qui etiam magnitudine illis minimè pares sunt, tamen non minus ferè sunt admirandi. Nam præter hoc, quod optimorum & saluberrimorum piscium copia affluunt, feraces auri plerique habentur, in ea præsertim veteris Daciæ parte, quàm Hungariæ attribui & Transiluaniam vocari diximus, quorum etiam non nullis ab auro nomen est. Cuiusmodi sunt tres cognomines Chrysi dicti, & qui Hungaris vocatur Aranyas, hoc est, aurcus, ne quis Hungariam ea, quæ Thracia, Hispania, Lydia, India, amnibus gloriose est, carere existimet. Rapiunt autem iumenta tantùm auri perenni

Georgius Agricola.

Moschicis
Agimundis
Iohannibus
Hungaricis
Angaricis
Sauri & Draui.

Insignibus
quatuor
amnibus.

Amnibus
aureis.

enni cursu, sed etiam plerumque massulas, alias pisci, alia nucis anellanae, castaneae, aut iuglandis magnitudine, quoties videlicet inundant, imbribus, aut alia quapiam climae, aut arte inducta corruatione aucti ripas, & ea, per quae currunt loca, subruunt. Nec commentitium est ijs in locis effodi quandoque massas, alias puri auri, alias concreti saxi aliquid habentes, quae aliquot vncias vique ad sēlibram, & libram, & hoc amplius appendunt. *Masse non effodi.* Quin liceat mihi dicere, cuius certos autores notae fidei homines habeo, effossas esse, quae quingentorum, imò quae milles florenorum non modo pondus, sed etiam precium eleuarint.

Sed ut ad illos principes Hungariae fluvios redeam, Danubium, Drauum, Sauum norunt vicini Germani, Norici, Carni, apud quos eorum fontes sunt, & prima incrementa, quae etsi praecleara sint, nequaquam tamen tantū laudis addant omnibus, quantum hi, mox atque solum Hungaricum attingerint, consequuntur. Hic enim continuò & plenius & spaciosius fluunt, eoque navigationi magis habiles sunt, piscibusque & maioribus & melioribus magis abundant, ut omittam, quòd diuersi generis piscibus, quibus ferè prima est gloria, extra Hungariam carent. Quapropter de his, quorum origines magis nota & celebres sunt, plura referre super sedeo, dicamque de Tibisco tantum, quem Hungaria sola totum sibi vendicat.

Oritur in Maromarusio sub altissimis Carpati iugis, fonte quidem exiguo, sed tantis subito incrementis, ut intra tertium miliarium pro temporis tamen, quod incrementa moderatur, rarione patiens sit nauigiorum, quibus sales euehuntur. Est autem ferè iustum vnius nauigij onus, quater mille frausta salis, (vulgo lapides vocant) singula viginti plus minus pondus librarum. Fertur autem intra Maromarusium cursu citiore, ut inter montes, qui plurimos in eum torrentes & riuos effundunt, estque ibidem limpidissimus, solo glareoso, sed idem ex illis Maromarusij angustiis eluctatus, simul atque campestria attingit, incedit lentius, & sicut impurius, admisso praefertim amne Zamos, qui ex Transyluania ruens, viam praebet nauibus, quibus sales Transyluanici exportantur, videturque tū sanè profusus alius esse, non ob augmenti tantum, aut cursus sui modum, sed quod etiam piscium in eo ratio est diuersa. Nam intra Maromarusium non habet ferè alios, quā quos aqua puriores alunt, & eorum quidem omnis generis copiam ingentem: At foris quem facillè dabis piscem, cui quidem in profluente vita est, quem non suppeditet Tibiscus? quidque & sapore, & magnitudine non praefet sui generis piscibus, qui alijs in fluuijs capiuntur?

Porro de copia quid dicam? Habet quidem Hungaria multos amnes pisciosissimos, inter quos etiam eos numero, qui ex vicinis terris immittuntur. Sed neque inter hos, neque inter alios, quorum fontes apud Hungaros sunt, vilius prouentu piscium superat Tibiscum, ut eum, quod de Pado Italiae dixit Poeta, merito fluuiorum Regem in Hungaria dicere possis. Etsi verò idem contingit fluuijs, quod terrae, nempe quod ut haec fruges, sic & illi pisces, nunc vberius, nunc malignius producant, tamen nullum est tempus Tibisco, quo piscibus non magis, quàm ceteri amnes abundet. Quin, qui propius ad eius ripam in aestiuis praefertim caloribus accedunt, manifesto sensu experiantur eum pisculentiam quandam, ut sic dicam, redolere. Nec desunt vulgo, qui dicant duas eius partes aquam, tertiam pisces esse, non eo quidem sensu, quod ita seleses habeat, sed quod planè admirandam, penesque maiorem fide multitudinem piscium significatam volunt.

Vidimus ipsi autumno superiore, cum illustrem Comitem Nicolaum à Salmis exercituum regionum summum in Pannoniis imperatorem vltra Tibiscum sequeremur, apud arcem Thokaj, quo loco Bodrogus, idem vili de piscibus amnis, Tibiscum miscetur, milenos carpciones, quos nonnulli epyrinos dicere malunt, ceterosque electum tamen, sicut eos capi contigit, ve-

Masse non effodi.

Tibiscus.

Copia piscium in Tibisco.

nire centum numis Hungaricis, hoc est, floreno, ut vocant, vſitato, quem pro præſentis rei monetariæ illis in locis ratione aureus vnus ſuperat ſimilibus numis quinquaginta. Eadē eſt plarunq; luciorum vilitas ſub hœmis feri initium. Vtrorū autem lucij appellatione in deſignando piſce noſiſſimo, quem quidam lupum dicendum eſſe contendunt.

Sed quanto longius proſiuit Tibiſcus, quantoq; propius accedit ad Danubium, in quem ſeſe exonerat è regione Sirmij, hoc minus eſt præcij piſcibus, propter vim eorum inſinitam, præſertim cum exundat. Nam tum in plana effuſus, omnia latè loca non tam aquis, quàm piſcibus complet, & quædam quaſi ſtagna facit, quæ agreſtes antè, quàm decreſcit, & in aluicum redit, clauſtris quibusdam obſepiunt, ne reſluentibus aquis vnà recedant piſces. Hic itaque non aliter, atque in piſcinas concluſi tenentur, ne quæ tam rarò contingit, vt impetu factò, qualis eſt acie congregientiam, eſſractis ſeptis perſurrant, ſpemq; & laborem agreſtium fruſtrentur. Quo fit, vt hi pro magno negotio habeant, inuitare populares vicinos, vt piſces empenſi veniant. Sed quod proterbio dicitur, vt roneas putere merces, vix vnquàm magis quàm hic habet locum. Nam ſæpe aut nulli veniunt, aut ſi qui veniunt, tantillo licentur, vt nihil penè interſit, gratuito ne eis deſ, an vendas. Quin fit quandoque, vt negratis quidem dari, aut quaſi relictis ad prædam, auſentantur, ſed porcorum gregibus, qui ſubſidentibus aquis immitti ſolèt, lætam paſtionem, & quaſi piſcationem præbeant, ipſa tamen piſcium multitudine nihilominus ſic plarunq; ſuperant, vt magna eorum pars emoriatur, & computreſcat, vnde tam tetri naſcuntur halitus, vt qui iter faciunt, ea loca nõ aliter, quàm quæ peſte infecta ſunt, vitare conſueverint. Nec hoc forſitantium, ſed etiam in oppidis euenire ſolèt, dũ nimum ſcra viſ piſcium in forum curribus & equis inferunt, vt qui eos importarunt, deſtituti ab emptoribus ſeſe clanculum relictis piſcibus inde ſubducunt. Quo fit, vt plarunq; edicto cum poena propoſito, caueri ſoleat, ne quis illinc niſi ablatis vnà piſcibus, diſcedere audeat.

Sed longius quàm inſtitueram, progreſſus ſum, illuſtris Baro Sigiſmundus, non tam admiratione harum rerum, quæ mihi iam maxima vitæ mez parte in Hungaria exacta admirabiles eſſe deſierunt, quàm ſtudio efficiendi imperata tua incitatus. Non inficior tamen plaræq; à me minus explicatè raditate, neq; non multa præterita eſſe, quæ cum hac narratione congruebant. Verum id ceu data opera à me factum eſt, quod his & aprius & vberius explicandi locum alibi ſum habiturus.

Porro quod in epiſtola ad me tua duorum admirandæ naturæ fontium, alterius quidem ex Arriani, alterius verò ex Saxonis Grammatici hiſtoria mentionem facis, equidem dubitavi aliquamdiu, an non hoc conſilio à te factum eſſet, vt quæ de ſimilibus miraculis aliorum autorum ſcriptis prodita ſunt, ea mihi cum his noſtris coniungenda, ac componenda eſſe innueres. Eriſi verò huc inclinabat animus, tamen cum viderem mihi nihil relicti eſſe præter colligendi laborè, quem ſibi quiſq; legendis libris præſtare poteſt, fatiſ eſſe putavi, breuiter, vnde hæc potiſſimùm peti poſſint, indicare.

Miratur Plinius ab Homero non eſſe factam calidorum fontium mentionem, neq; hoc ſanè iniuria. Quem enim mihi facilè dabis autorem, qui nõ quæ accuratiſſimè in rerũ, locorumque deſcriptionibus recentere ſoleat, ſiquid fortè occurrat, quod viſitatũ naturæ curſum excedit, aut aliqua nouitate eſt inſigne. Imò quem dabis, in quo non aliquid eiuſmodi reperias?

Sed inter eos, qui cæteris diligentius, quaſiq; ex profeſſo de hiſ. Latine ſcripſerunt, primas obtinet Plinius, qui non contentus aquarum, fontium, & luminũ miracula capite elegantiffimo in ſecundo naturalis hiſtoriz ſuz libro complecti, rurſus iſdem aquis & aquatilibus deſcribendis etiam pec-

vltima piſc.
vltima.

ſingulari
aquarũ
vltima
vltima
vltima
vltima

culiarem dedit librum, qui eiusdem operis est tricesimus primus. Secundu[m] Plinium multa de his inuenias prodita à Seneca in naturalium quaestionu[m] libris. Nec pauciora penè à Vitruuo de architectura libro octauo. Quædam etiam à Strabone, Pomponio Mela, Solino referuntur, vt alios prætere[re] recentiores. Sed omnium instar haberi potest vnus Georgius Agricola, qui quæcunq[ue] eiusmodi sunt, vel in Græcis, Latinisq[ue] scriptoribus à se lecta, vel domi forisq[ue] obseruata, vel accurata indagatiõne comperta, non modò in illos, quos supra dixi, libros retulit, sed etiam causas eorum quàm scitissimè studet explicare, quanquam quotam quæsiõ hæc factura essent partem, si cætera quoq[ue] quæ adhuc ignota latent, proferrentur: quia in re nescio profecto, seordiane magis an ingratiudo hominum accusanda veniat, qui dũ ipsi pro neglectis habent, non satis ære[m] illius architecti Dei potentiam & magnitudinem admirari, & eius beneficia agnosce[re] videntur.

Memini te mihi aliquando de quodam in Carnis lacu, cui à pago vicino Lacus ad Zirknitz. Zirknitz nomen est, non minus penè miranda dicere, quàm à me de Hungariæ aquis sunt memorata, vt is videlicet quotannis ferè sub autumni finem, aquis de repente ex abdito venientibus, magnamq[ue] piscium copiam secum trahebentibus in undetur: apperente verò xstare aquis rursus abdita petentibus exarefcit, hac quasi perpetua vicissitudine, vt quo in loco paulò antè piscatus fueris, in eo messum & sementem facere, simulq[ue] si libeat venari, ac rursus vertente anno piscari possis.

Sed quid obstat, quo minus loci faciem, vt eam ab alijs delineatam accepisti, de tuo sermone describam. Claudi aciebas eũ circumquaq[ue] montibus, & quibus riuus quidam ignobilis suo quisq[ue] alio uolo procurrant, ab orientali quidem plaga tres, ab australi quatuor: singulos quo longius fluant, hoc minus scaterere aquis, terra nimirum ipsas combibente, donec postremò absorbentur scrobibus faxeis, ita natis, vt humano opere excisæ videri possint. Hic aquis ita redundantibus, vt recipi nõ possint, fieri, vt regurgitet scrobes, neq[ue] solum nihil aquæ admittant, sed etiã quicquid receperint, effundant tanta rapiditate, vt refluxus impetum accursum equiti quamuis expedito, & fugienti, agrè effugere liceat. Itaque quacunq[ue] pateat locus (patere autè eum ad sesquimilliarium minus laxa latitudine) diffundi aquas, & lacum efficerè, qui plerisq[ue] in locis decem & octo cubitos altus sit, & vbi minimum profundus est, æquet iustam humani corporis mensuram.

Hæc fortè minus mirabitur, cui constabit esse eadem in regione amnes, qui terras subeant, & vbi per longa spacia mearint, rursus effluant, quosdam etiam vbi semel sese abdiderint, amplius non comparere. Nam hinc occultis quibusdã canalibus illas in lacum manare aquas ratiocinabitur, præsertim si cognorit ibidem aliquot in locis esse caua montium amplissima, in quibus aquarum rumentium fremitus exaudiatur, & earum quali stagna sint, vnde illos venire riuos hoc minus dubium videri potest, quòd constat ipsæ anares viuas euchi, quas nemo nescit in locis subterraneis, in quæ aquæ aditus non sit, degere non posse. Sed quia pro comperto habetur illam aquarum accessionem non duci è montibus per riuos, aut alios occultos meatus, sed venire ab illa scrobium regurgitatione, & quasi vomitu, rursusq[ue] eodem rursus, & resorberi, idq[ue] statis temporibus fieri, quis hæc miraculo carere nequeat?

Auger verò hoc quoq[ue] rei nouitatem, quod ferè non minus celeriter redeunt aquæ, quam accesserunt, non per scrobes illas tantum, sed vniuersà penè terra eas non aliter recipiente, quàm si per cribrum diffunderetur. Quod cum fieri sentiunt accolæ, continuo grandiorib[us] eius meatibus, quoad neri p[er]est, obstruclis agminatim aduolant ad piscationem, quæ ipsis nõ modò iucunda, sed etiam perfructuosa est. Nam & piscium vis ingens facitè capitur,

pitur, aqua nimirum eos desitiente, & apud vicinos precium habent, ad quos conditi sale exportantur. Inuenias aut ibi plerūq; , quod iure mireris, lucios (nam his magis q̄ aliis piscibus abundat hic lacus) qui duos cubitos excedat, quæ res satis magno est argumento, eos intra illas voragine nasci, aut saltē augeri oportere, cum fieri non possit, vt dum foris stagnant aquæ, ad tantam magnitudinem perueniant.

Porro siccato lacu fit messis, qua parte solum constum, & idem rursus conticitur ante quam inundet. Solum ipsum firmum, lærum, & in primis ita ferax graminis, vt post vigesimum diem secari soleat. Non est tamen eadem vbique fecunditas. Nam magna eius pars præter iuncum nihil gignit.

Quò verò magis cognobilis fiat lacus, libet addere, quod tu ceu insignem notam adiecisti, nempe distare eum ad vnus milliaris spaciū ab arce Carni pariter & Italis dicta Postonia, quam Venetos aiebas Maximiliano Imperatori, dum percuteretur fœdus, quod inter eos postremum fuit, ademisse, & dum pæda conuenta præstari oporteret, reddidisse, in illustri eius loco tanquam pro prophæto relictis his versibus, quos ibi tum legeris,

*Postonia victar edens post omnia victor
Læiades affert pulchra trophæa domum.*

Quia verò id quod dictum est de aquarum ad statum tempus accessione, me quorundam fontium, quibus idem accidere dicitur, admonet, etsi mihi externa minime persequenda du xi, facere tamen non possum, quin de duobus dicam, vt tibi illud quasi pensum, quod ex Arriano & Saxone Grammatico de totidem fontibus annotasti.

Calidæ ad
Vincen.

Alter est calidarum laudatissimaru in alpstri Rhetia apud Fauarias inter rupes eminentissimas, qui cū ferè deficiat mensè Octobri, redit mensè Maio, sicq; rursus vsq; in autumnū exuberat, vt saluberrimis eius aquis mola frumentaria impelli possit.

Fons in Hel
uetiis.

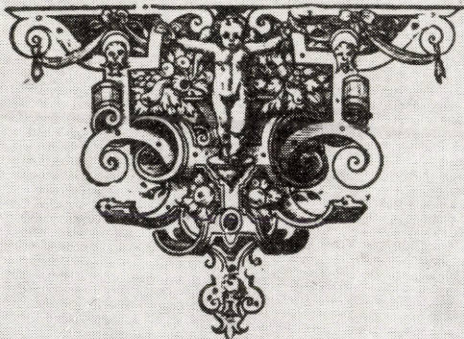
Alter hoc magis mirabilis est in Heluetiis, quem recens Helueticorum chronicorum scriptor tradit sicari mensè Augusto, quo tempore nouis ibi niuibus cadentibus pecus inde mitiora in loca depellatur, neque postea manare, nisi mensè Iunio, cum nudatus niuibus mons rursus pass. on. i pecoris patet. Manare autem eum è perra in fossam propinquam ad aquidum pecus comparatam, per interualla tamen, & bis tantum quotidie, manè videlicet & vesperi, rursusque toties occultari, & has quotannis retinere ac continuare vices, donec rursus, vt dictum est, Augusto mensè siccetur. Dicis aquationi pecoris singulari Dei munere in illa horrida solitudine datum hunc fontem esse, idq; bruta ipsa agnoscere, vt quæ eum ferè vitrò, quoad ibi in pascuis sunt, ad id tempus, quo fundit aqua, petere soleant. Quin additur experimento cognitum esse, quod idem fontem impatiens sit sordium, vt si quid impuri in eum missum, mersumque fuerit, per aliquot deinde dies nō compareat, nec aut manè aut vesperi aqua quæquam reddat. Montem, in quo is fons est, Heluetij sua lingua appellant Engstle, ea in regione, cui ab æmne Arula Arge v fecere nomen.

Prudenter Plinius ad confirmanda exempla potentia aquarum à se in illo præclaro opere prodita: Si quis, inquit, fide carere ex his aliqua arbitratur, discat in nulla parte naturæ maiora esse miracula. Hoc quamquam ipse quoque vsurpare aduersus eos possem, quibus fortè in hac mea de aquis ratione quædam fide maiora esse videbuntur, tamen monebo potius non temerè quicquam eorum, quæ de admirandis naturæ operibus Rurritur, pro incredibili haberi oportere, ne quid infinitæ autoris sapientia & potentia temerè derogetur.

Habes

Habes Pare clarissime, pro epistola libellum magis ieiunum quidem illum, quam vel ipse forte expectabas, vel materia, quam mihi tractandam dederas, exigebat. Sed cum non ignores me minime abundare ocio, tuae erit æquitatis, non tam quid assecutus sim, quam quid assequi voluerim, æstimare. Hoc vnum quidem certe, vt tibi gratum facerem, sedulo sum conatus.

FINIS.

MAGYARORSZÁG KÓRHÁZAI 1848-BAN

Írta: Dr. DADAY ANDRÁS (Budapest)

Kórházaink keletkezésére, küzdelmes életére, fejlődésére számtalan adatot találunk egykori kéziratainkban. Igaz, hogy ezek gyakran mindössze egy odavetett mondatból, máskor egyetlen évszámból állanak, de mégis olyan értékesek és fontosak, akár az oldalakra terjedő feljegyzések, mert mind jellemzőek és egy-egy kórház történetének adatait képezik. Sok adatot sorolnak fel ezenkívül megyei és városi monográfiáink és legkülönbözőbb tárgyú történelmi műveink.

Sajátságos, hogy a nagy adathalmaz ellenére oly ritkán fordult e tárgy felé az érdeklődés. Legelsőnek 1859-ben *Linzbauer Xavér Ferenc*, egészségügyünk múltjának fáradhatatlan kutatója sorolta fel nagy orvosi statisztikájában a „Statistik des Medicinal Standes”-ben hazai kórházainkat, megemlítve az alapítás idejét, az alapítók nevét, az alapítvány nagyságát és az ágyak számát. Tíz évvel később *Grósz Lipót* sorolja fel az azóta már közkórházzá alakult kórházaink nevét is, figyelembe véve a betegápolásügy keletkezését, fejlődését, különös tekintettel a betegápolási költségekre.

Az első magyar kórháztörténelem 1884-ig várat magára. Akkor jelenik meg *Bókai János* tollából a pesti Szegénygyermekkárház története. A következő évben *Blum* írta meg a magyarországi szent Erzsébetről elnevezett Duna-jobbparti Kórház történetét. 1886-ban *Grósz Emil* teszi közzé a nagyváradai Szemgyógyintézet 50 éves történetét. Két évvel később *Purjesz Ignác* közölt adatokat a szent Rókus Kórház alapításáról, 1898-ban pedig Jász Nagy Kun Szolnok megye közkórházaink története kerül nyomda alá. (Szerzője *Papp Gábor*.) Sorban követik azután egymást *Guszmann*, *Petz Aladár*, *Brüll Klára*

stb. Mindezen kívül meg kell emlékezni *Magyary-Kossa Gyula* igen értékes adatgyűjtéséről, amit életművében, a *Magyar Orvosi Emlékekben* tett közzé, azután *Győry Tibor* közléseiről, valamint a ma élő orvostörténeti írók idevonatkozó dolgozatairól, amelyek mind közelebb visznek kórházaink múltjának megismeréséhez.

Ertekezésem, mint címe is mutatja, nem egyetlen kórházzal foglalkozik, hanem a Magyarországon 1848-ban működött polgári kórházakról mond el egyet-mást. Azt, amit a szabadságharc első esztendejében az orvosok és az illetékes megyei tisztviselők feljegyzésre méltónak találtak. Ezek a feljegyzések tükörképei szerzőiknek. Megtudjuk belőlük, hogy ki fogta fel élethivatását kellő komolysággal, vagy kik voltak, akik hiányosan vagy pongyolán csak az utasításoknak tettek eleget. A feljegyzések, amelyeket az Országos Levéltár őriz, részben válaszok Klauzál Gábor miniszternek 1848 május 20-án kiadott utasítására, amelyben a megyéket többek között felszólítja a területükön működő kórházak ismertetésére, illetőleg annak közlésére, hogy milyen azok állapota, berendezése, mekkora a férőhelyük, mert ezek ismeretében fog intézkedni, ha a keletről közeledő kolera az ország határát átlépné.

A dolgozat megírása közben arra a minduntalan felbukkanó kérdésre is választ próbáltam keresni, hogy miért volt hazánkban még száz év előtt is oly kevés és kis ágyszámú kórház? Ez a kérdés napjainkban is igen időszerű, hisz a múlt megismerése, a jelenben való szemlélődésünk nyújt alapot a jövő megépítéséhez.

Előre kell bocsátanom, hogy a jelen egészségügyi törekvéseinek csíráját egyszerűbb formában már 1848-ban megtaláljuk, amikor az illetékesek szintén a közápolástól várták ezrek életének megmentését, egészségük helyreállítását, akiknek munkája különben kárbavesztett volna. Tehát az ápolás nem tisztán humanizmusból történt, hanem jól megfontolt érdekből is, mert csak így állt rendelkezésre a szükséges munkaerő és az államot megvédeni képes egészséges nemzeték. Ennek az elvnek érdekében rendeltetett el, hogy minden község és céh köteles szegény betegeinek ápolásáról gondoskodni. Ugyanezt az elvet szolgálták a kórházak létesítésének megkönnyebbítésére a különböző vagyonok és jövedelmek.

Száz év előtti kórházaink magvát – mint más országokban is – a xenodochiumok képezték, amelyeket elaggott jobbágyok, városi és

egyházi szegények részére létesítettek. Mivel az idők folyamán az öregséggel járó betegségek mind több gondozottat döntöttek ágyba, szükségessé vált elkülönítésük. Ezért a xenodochiumok betegszobákat rendeztek be. Ilyenformán egy fedél alá kerültek, elkülönítve egymástól, az elaggottak és betegek szobái. 1848-ban ennek az évszázados szokásnak nyomait helyenként még megtalálhatjuk, de már az a törekvés lép előtérbe, hogy a kórházakat és a xenodochiumokat teljesen függetlenítsék, külön épületekbe helyezték el. Ezek a kórházak a legváltozatosabb képeket mutatják, mivel legtöbbször ajándékozott vagy vásárolt épületekben létesültek, sokszor zsúfolt utcákba vagy más meg nem felelő helyre kerültek. Az épületek beosztása is erősen kifogásolható volt. Ha ellenben álltak anyagiak rendelkezésre, a kórházak szabad e térségen, egészséges helyen, legtöbbször a városon kívül épültek fel, megfelelő beosztással.

A kórházak a tulajdonosok szempontjából is igen változatos képet mutatnak. Országos kórházak ekkor még nincsenek, de vannak megyei, városi, urasági, egyházi, magán és iparosok által létesített és fenntartott intézmények. A tulajdonosok féltve őrizték jogaikat, s a kórházak az ő igazgatásuk mellett, teljesen önállóan, központi irányítás nélkül végezték hivatásukat. Így egységet sem az épületekben, sem a felszerelésben, az élelmezésben vagy gyógykezelésben itt hiába keresünk.

A kórházakat hivatás szempontjából is több csoportra oszthatjuk. Általánosságban sebészeti és belgyógyászati betegek gyógyítására rendezkedtek be, de találunk kizárólag syphilises, szembeteg, tébolyodottak, szülők részére létesített gyógyító intézeteket.

Mivel a kórházak alapítása szoros összefüggésben van a népességi, a nemzetiségi, valamint a birtok eloszlási viszonyokkal, nemkülönben az iparosodással, s nem utolsó helyen a művelődéssel, a jobb áttekintés és megértés céljából felhasználtam *Fényes Elek* 1836-ban megjelent nagy statisztikai munkájának adatait.

Az anyagot terebélyessége miatt legcélszerűbbnek látszik az ország négy kerülete szerint tárgyalni (Dunántúl, Duna melléki, Tiszántúl, Tisza melléki) Erdély abban az időben nem tartozott a nemzet térséhez. A Dráva–Száva köze pedig különállónak érezve magát, nem adott jelentést.

Az összegyűjtött anyagot azért tartom szükségesnek kerületenként.

megyéenként és kórházanként ismertetni, mert csak így nyerhetünk általános képet egyidőben az ország kórházainak viszonyairól, amelyeket jóformán nélkülöztünk. Hisz a figyelem eddig főként a főváros felé irányult. A főváros és vidék közötti különbség pedig az egyetem közvetlen hatása folytán szembeötlő. De fontosnak tartom ezt a felsorolást azért is, mert ennek alapján nyertek eddigi ismert kórházi adataink helyreigazítást vagy kibővítést.

Kórháztörténelmi szempontból érdekes megemlíteni, hogy a XIX. században a szabadságharcig félannyi kórház létesült, mint az eddigi századokban együttvéve (kb. 60), és ez a lázas munka még a szabadságharc évében sem csökkent. Ekkor nyert befejezést a nagykarolyi megyei kórház.

Az ország négy területe közül a dunántúli volt a legmagyarabb, mert tizenegy vármegyéjének magyar lakossága abszolút többségben volt. Utánuk számszerint a németek következtek, akikkel összekeveredve éltek. Ez a két körülmény adja magyarázatát annak, hogy ez a terület volt kórházakkal legjobban ellátva, hisz minden vármegyében legalább egy kórházat találunk. Oka ennek az a körülmény is, hogy a főurak és a papság Bécs hatása alatt inkább adakozott, létesítményre készségesebb volt és a magyarlakta területeken szívesebben áldozott a köznek.

A majdnem ugyanannyi magyar és német lakosságú Sopron vármegyének *Sándorffy János* megyei „physikus” szerint megyei kórháza nem volt. Sopron, a megye székhelye azonban mégsem maradt kórház nélkül, mert 1836-ban közadakozásból a város falain kívül, de a város keleti kapujához és egymáshoz közel, szabad, szőpfcékvésű téren városi ispotályt és városi betegházat létesített. Utóbbiban a városi szegény betegek és az idegen, utazó, ápolás nélküliek nyertek elhelyezést. A betegek részére öt helyiség állt rendelkezésre. A két nagyobbikban 18 férfi, a három kisebbben ugyanannyi nő részesült ápolásban. Az ágyak száma főleg a téli hónapokban kevésnek bizonyult. Növelte a bajt, hogy az ápoltak fele agg és gyógyíthatatlan volt, s így hosszú időn keresztül foglalták el az ágyakat. Két kis szoba az elmekórosok külön tartására szolgált. Ezekben kívül egy kis szobát kapott lakásul a házi szolga, hasonlóban helyezték el a fürdőkádat is. Az épületben lakott még a gondnok is.

A gyógykezelést a két városi tisztiorvos és egy sebész végezte két

ápolónővel és egy ápolóval. Szükség esetén azonban más alkalmas egyéneket is igénybe vettek erre a célra.

Az élelmezést az épületben lakó gondnok orvosi rendelés alapján biztosította. A szükséges gyógyszereket a négy gyógyszerházból évenkénti felváltással szerezték be.

A gyógyító ház kibővítésére a 12 500 lakosú város már régóta gondolt, de nem talált rá fedezetet, bár nyolc vagyonos község tulajdonosa volt. Sopronban mindössze kisebb cukorgyár, hamuzsírforró és 45 posztószék működött kisszámú munkással. A környéken azonban közel ezer, a szénbányákban csaknem háromszáz ember kereste kenyerét. Kereskedőinek, kézműiparosainak száma pedig tekintélyes volt. Ezek az iparosok, kereskedők, munkások összeállva a szegény messterlegények és szolgálók részére 1830-ban kórházat létesítettek, amelynek nagy termében tizennégy, három kis termében pedig tíz ágy volt elhelyezve. Az ápolónak külön szobája volt. A nagyszerű épületbe csak azokat vették fel, akiknek vagy céhe, vagy urasága, akinél dolgozott vagy szolgált, a beteggyesületnek tagja volt és az évi díjat kifizette. Évenként kb. háromszáz beteg fordult meg itt. A gyógykezelést a városi kórház orvosa és sebésze végezte két-három ápoló segítségével. Itt csak heveny és forró betegségben szenvedőket gyógyítottak.

A megyében ezeken kívül Kismartonban is találunk egy 50 ágyas kórházat, amelyet az irgalmasok még 1730-ban alapítottak. Erről azonban csak annyit tudunk: kár, hogy a megye szélén fekszik. Ebben a kórházban nyári időben a fedett folyosókon is állítottak fel szükségágyakat.

A kerület második vármegyéjében, Baranyában, ahol a magyarság abszolút többségben élt, s ahol ezernél többen élelmüket a márvány és kőszén bányákban, a papírmalmokban és az üveghutákban keresték és egész községek kőfaragással foglalkoztak, a papi és főúri birtokok egymást váltogatták: *Urai János* főorvos szerint a megyei kórház mégis csak egy szobából állott, hat felszerelt ágygal. A tizenkét és félezer lakosú Pécs város polgársága és vagyonos osztálya azonban segítségére sietett a város betegeinek és létrehozta az egyemeletes kórházat, amelynek tizenegy helyiségében ötvennél több beteget helyeztek el. Érdemes megemlíteni ennek a kórháznak beosztását és bútorzatát, nemkülönben beteganyagának elosztását. A földszinten az

első szobában hat ágy volt a „ronda női sínylők” számára, úgyszólván „ágyi ruha” nélkül. A második szobában hat ágy a „tisztá női sínylők” számára bútorral, „ágyi ruhával.” A harmadik szobában hét ágy közül egy a kórteremben lakó ápolónő részére volt fenntartva. A negyedik szoba cgyetlen ágyában egy „igen tisztátalan és undorító” beteget fektettek. Az ötödik nedves helyiségből az ágyakat kidobták és halottas kamrának használták fel. Az emeleten a hatodik meglehetősen bútorozott szobában két ágy volt. A hetedik szobában hat tiszta férfi beteget helyeztek el, akik „ágyi ruháról” maguk gondoskodtak. A nyolcadik és kilencedik szoba szintén férfiak befogadására szolgált. Utóbbinak hét ágya felszerelve. A tizedik hétágyas szobában voltak a betegápolási eszközök elhelyezve. A tizenegyedik hétágyas szoba rossz bútorral és igen nyomorúságos „ágyi ruhával” volt felszerelve és a „tisztátalan férfiak” elhelyezésére szolgált. Az emeleten találjuk még a nagy imádkozó helyiséget, amelyben szükség szerint tíz ágyat helyeztek el. Ebből a felsorolásból azt látjuk, hogy az úgynevezett tisztátalan és undorító betegek büntetésből, vagy a bútor, vagy az ágynemű kímélése miatt hátrányosabb helyzetbe kerültek. Ez a kórház már az 1800-as évek első felében szűknek bizonyult. Ezért a városi tanács engedélyt kért a bővítésre, de arra még választ sem kapott. Pécssett működött még az Irgalmasok által 1796-ban alapított tizenkét ágyas kórház is, amelyben évente átlag 300 beteg fordult meg.

Fehér vármegyéről, egyik legmagyarabb vármegyénkről *Fényes* méltán állapította meg, hogy mezei gazdálkodásban, iparban, pallérozódásban első az országban. A jeles tulajdonságok következményeképpen találunk Székesfehérváron, Csákváron, Seregélyesen és Mórton kórházakat. *Hanekker Ferenc* megyei főorvos feljegyzései szerint a kórházak nagyobb részét földesurak alapították, cselédek, rabjaik és néhai jobbágyaik ápolására.

A megyei kórház alapját megyebeli uraságok bőkezűsége vetette meg 1818-ban, a megyeház nyugati földszintes épületében. Az alapítvány folytonosan növekedve 1848-ban már 12 000 ezüst forintot tett ki és kamatra adatott ki. A kórház háztartására az alispán, az orvosi ügyekre a megyei főorvos vigyázott. A „mindennapi elbánással” a központi seborvost bízták meg, aki ezen fáradságáért rendes fizetésén kívül 100 ezüst forintot kapott díjazásul. A kórház két boltoza-

tos, téglapadozatú konyha által elválasztott férfi és női szobából, meg egy halottas kamrából állt. A férfi szobában 5, a női szobában 3 ágy volt szalmazsákkal és vánkossal ellátva. A kórházban rabokat gyógykezelttek, akiknek ételmezését, gyógyszerét a kórházi pénztár fizette ki. Világosságot vet a kor felfogására, hogy a megyei főorvos a kórház belügyeibe nem tekinthetett be, mert nem volt tisztviselő.

Az étkek mennyisége, minősége, mindennapi elrendezése az orvos belátásától függött, aki reggelente adta ki utasításait. A betegek gyámolításával egy „jobbviselőtű” rabot, vagy rabnőt bíztak meg. „Beteg rabjaink – írja a megyei főorvos – saját gúnyáikban fekszenek. Almukat szűrrel, ruhával takarván. Itten a tetveknek és mocsoknak telepeivé válnak. Mocskos ruháik a többi rabokéval megszappanoztatik minden héten s csak azután ölhetnek hetenként egyszer magukra tiszta fehérruhát, mely egy pár óra múlva a mocskos szalmazsákon bepiszkoltatik. Az ing, gatyá a meztelenekre takartatik. Ezen bürtönnél nyomorultabb belső szerkezetű, kórháznak gúnyolt intézetnek térbeli és minden krízisen aluli bütorzási viszonyai a mostani nyolc ágygal legfeljebb kettővel szaporítható. Azonban ez sem elegendő a mindennapi emelkedő, ezen pillanatban 152-ből álló rab mennyiségből kiváló betegek befogadására.” Több ízben mesélik, hogy két beteg nyomorog egy nyoszolyán. A könnyebb megbetegedéseket a tömlőben kezelték. A kórház bútorzatát, ruhaneműjét a kórház pánzalapjából fedezték. „Az első alapítóknak emberbaráti szándéka ezt a helyet a szenvedő emberiségnek enyhén nem pedig kínhelyül szánta”. *Hanekker* „physikus” mindjárt fel is említi a segítség lehetőségét. Kézpénzben vásznat kell venni és azt a rab asszonyokkal meg kell varratni. Megfelelő faanyagot kell a férfi rabok kezébe adni, akik abból célszerű ágyakat készítsenek. A kórház szűk terét a mellé ragasztott kocsiszín és imaház átalakításával lehet kibővíteni. Az ételmezést továbbra is a porkolábra bízna, aki pár krajcárért naponta levest és egy meszely főzeléket adna a raboknak.

Az elmondottakból láthatjuk, hogy a legjobb szándék mivé válik hozzá nem értő, vagy rosszakaratú egyének irányítása mellett. Ebből a nyomasztó légkörből elmenekülve megkönnyebülve olvassuk *Saji Ferenc* városi orvos jelentését a városi kórházról, amely a felső városban, a többi házaktól elkülönítve, térs kert közepén épült az or-

vosrendőri szabályoknak megfelelően. Van benne 54 betegágy, minden szükségessel felszerelve. A kórházban 1848-ban összesen 21 beteget ápoltak. A betegfelvételnél arra ügyeltek, hogy két üres ágy a sürgős esetek részére mindig üres maradjon.

Fehér vármegye vidéki kórházai közül elsőnek a csákvárit kell megemlíteni, amelyet 1831-ben uraságok alapítottak. A földszintes, cserépszindelyű intézet, a mezőváros főutcájának napkeleti házsorán állt, nagy udvar közepén, jó vizű kúttal ellátva. A négy szoba közül kettőben a fizetéses kórházi gondnok lakott. A másik két helyiség közül a nagyobbik fagerendás és fapadlós helyiségben, amely világos és száraz volt, négy férfi részére voltak az ágyak felszerelve. A megyei főorvos szerint ezen intézetben mindenütt a legnagyobb rend és tisztaság uralkodik. Az ágyak kétlábnyi távolságra álltak egymástól s közöttük fiókos, alemelvényes asztalka állt, amelyen felül az ivópohár és gyógyszer áll, alul pedig a köpcsésze és éjjeliedény volt elhelyezve. Minden ágy felett fejtábla van, feltüntetve rajta a kórisme és étadag. Minden ágyban friss szalmával tömött, pókróccal, lepedővel lefogatott szalmazsák, lószőr vánkos és takaró pokróc. Ebbe a szobába vezet egy, a betegápoló hálólhelyéül és előszobául szolgáló szoba, amelyből a közgyámoló minden pillanatban az egész helyiségen áttekinthet. A gondnok konyhájától balkézre nyílt a nők szobája, két jól felszerelt nyoszolyával. A kórház költsége uradalmi teher volt. Felügyel reá a helybeli tisztartó. Orvosi ellátást a seborvos nyújt, aki a betegeket szükség szerint naponta többször is megnézi. A betegek élelmét a mindennapi orvosi rendelet alapján a gondnok állította elő. A betegtől naponta legfeljebb hét ezüst krajcárt követhetett alku szerint. Az egész intézetre havonként az uradalom nyolc ezüst forintot fizetett zsír-pénzül. A mosást, tisztogatást, robotosok intézték.

A másik vidéki kórház Seregélyesen létesült, szintén földesúri alkalmazottak részére 14 ágygal. Kórházi jellegét azonban rövidesen elvesztette, mert inkább elszegényedett jobbágyok lakták. A gyógyítást irgalomból az uradalmi seborvos végezte.

A vármegye harmadik vidéki kórháza Mórón hasonlóképpen urasági cselédek és jobbágyok részére létesült. Az alapító ígérete szerint a kórházat minden idő és rendszerváltozás ellenére ezentül is ellátja élelemmel, gyógyszerrel és bútorral. Ez az épület a mező-

város északkeleti végső szélén feküdt, az urasági seborvossal egy udvaron. A földszintes, cseréppel fedett épületben egy konyhán kívül három szoba volt, amelyek közül kettő a férfiaké öt ágygal, a legnagyobb pedig a nőké négy ágygal felszerelve.

A csaknem 100 000 lelket számláló Győr vármegyében egyedül a 14 000 lakosú megyei székhelyen találunk kórházat, amelyet közadakozásból létesítettek 1773-ban. Ez a Rábca folyó mellett fekvő és a Rác utcára nyíló 36 szalma ágygal és 36 szalma székkal ellátott kórház udvartalan, fojtott helyen volt. A főorvos véleménye szerint az ágyak számát szaporítani lehetne, ha az udvari templomocskát lebontanák és az épületet kibővítenék. Erre szükség is volt, mert a magyar és német lakosságú városban 1848-ban már több mint 1100 mesterember, 33 nagykereskedő, 190 kalmár stb. kereste kenyerét.

Erőss László városi főorvos egykori jelentésében azt olvassuk, hogy az új városban a Rác utcában műtőkórházat létesítettek és azt két felszerelt ágygal el is látták. Tervbe vették annak továbbfejlesztését is. Ez a speciális hivatású kórház azonban *Petz Aladár* szerint sohasem nyílt meg.

A Duna által kettészelt magyar lakosságú Komárom vármegye felső felében kórházat nem találunk. Az alsó részben Tata városának 1834-ig volt kórháza, de az a tűzvész martaléka lett. Ezt vagyonosabb magánosok és a földesúr által tett alapítványból tartották fenn és az uradalmi tisztek felügyelete és kezelése alatt állt. Tűzvész után a kórház elárvult, az alapítványok kamataiból a szegények kaptak gyógyszert. Tóvároson is volt egy kisebb tőke, kamatai hasonló célt szolgáltak. Tatatóváros 1847-ben jótékony adakozásokból 700 forintot gyűjtött egy létesítendő új kórház első tőkéjéül, de ezt a minisztériumnak kölcsönként felajánlották. „Ilyen alapítványokból – írja *Schwarzel József* megyei főorvos – könnyű volt kórházat létesíteni, mert a város erélyesebb polgárai egy ilyen intézet után sóvárognak és annak céljaira tovább is adakoznának. Ezen kórházban minden tatai és tóvárosi háziápolást nélkülöző szegény ingyen, a vagyonosabbak és valóságos szolgálatban levő cselédek és mesterlegények bizonyos mérsékelt díjak mellett lennének befogadva, és így ezen jövedelmi forrás által az intézet fennállása biztosítva lenne.”

A 13 000 lakosú Komárom városában a hasonló nevű utcában volt a közönséges városi kórház, homlokkal keletnek, oldalával részint

keletnek, részint nyugatnak fordulva. A legnagyobb utcára néző helyiség a mesterlegények, a déli helyiség a szegényebb sorsú férfiak számára, a nyugati pedig a nők részére volt fenntartva. A tágas udvari helyiséget a lábadozók használták. A mesterlegények szobájában 14 jól felszerelt ágy volt. A butorzat is kifogástalan volt. A céhek látták el a betegeket gyógyszerrel, élelemmel. A szoba tágas, tiszta és száraz. Mellette volt a konyha, amelyben az ápoló felesége a szükséges ételeket főzte, amelyek nem voltak mindig kifogástalanok. Ezután következett a betegápolók szobája, ahol a fennjáró betegeknek rendelt az orvos. A négy szellőztető lyukkal ellátott, gerendás férfiszobában tíz ágyat helyeztek el, mellettük kis asztal és bádóg edény a köpet elrejtésére. Az ágy feje felett tábla lógott, rajta a beteg neve, kora, betegsége és étele volt feljegyezve. A nők szobájába egy előszobán keresztül lehetett jutni. Az öt ablakos helyiségben 15 felszerelt ágyat találunk. Az udvaron salétromtartalmú kút volt, ezért italul a Duna vizét használták. Egy kis helyiséget a tébolyodottak, vagy veszttségben szenvedőknek rendeztek be. A halottas kamrában végezték a szükséges boncolásokat is. Külön férfi és női árnyékszék zárja be a helyiségek sorát. Az étkezés vasárnap, csütörtökön és ünnepnap húsvétszomból, a lábadozóknak egy negyed font húsból, a többi napokon köleskásából, szemes eledelből, vagy burgonyából állt.

A betegek orvosi látogatása és gyógyszerrel való ellátása reggel 7-8 óráig történt. A kórházban orvosi lakás nem volt. A felügyeletet egy tanácsnok és hatóság alá vont gondnok végezte. Utóbbi gondoskodott a tápszerek, bútorok, ruhaneműek beszerzéséről, amennyiben az alaptőke engedte. A tőke 8000 Fr volt, amihez az újévi tisztelet megváltása és apróbb jövedelmek járultak. A hatósági rabokat is itt orvosolták. A költségeket a házipénztár fedezte. A rendelő orvos a fizetett városi főorvos és sebész volt. Ezenkívül volt egy tiszteletbeli főorvos és sebész, akik ha a betegek többen voltak, segítségül siettek. 1847-ben a betegek száma 500 volt. Ezek közül meghalt 101, holtan hozták be 176-ot. A betegszállítást a város végzi a gazdaságban alkalmazott lovaival, kocsijával, a városi hajdúk segítségével. A ragályos betegségek a kórházban tovább terjedtek, mert a betegek válogatás nélkül, zsúfoltan feküdtek a szobában.

Mosony vármegyében, ahol a magyar és horvát lakosság számát a németek többszörösen felülmúlták s egyedül Károly főhercegnek 24

helyséből álló uradalma volt, mindössze egy 20 ágyas kórháznak és szegényháznak használt intézményt találunk.

Somogy vármegyében Kaposváron *Csorba József* megyei „physikus” szerint egy kórház volt, mint írja „az sem az épület nagyságához és tágasságához képes”. Ti. a megye adakozásából később elkészült az egyemeletes, erős anyagból épült, 27 szobát magában foglaló épület, amely azonban csak 18 ágyra volt bebútorozva. Az ágyak vasból készültek, a tisztaság kedvéért megfestve, ellátva ágyneművel, fehér ruhával, evő-ivó eszközökkel. Elfért volna itt negyven ágy is, de először csak négy földesuraság fizeti kétágyanként a 180 Fr. aranypengőt, utódaikat is erre kötelezve. A többi ágyalapítás a kormány intézkedésére volt bízva. Az alapítók alkalmazottaikon kívül minden beteget felvettek a megye által megállapított 30 krajcár ércpénzért, amelyért orvossággal, étellel, szolgálattal látták el őket. Az orvos, a házfelügyelő, a férfi és a nőápoló a kórházban lakott.

A közismerten gazdag Tolna megye lakosága kétszobás házakban lakott, s így legszívesebben otthon ápolta betegeit. A kórházba csak a rokon nélküli és más ügyefogyott egyének mentek. Ezt bizonyítja az 1847-i beteglétszám is. A 422 orvosolt beteg közül mindössze 140 volt Tolna megyei. A tehetősebbek közül csak a nagyon súlyos betegek kerestek menedéket a kórházban. A vármegye egyetlen kórházat, a szekszárdi Ferenc Kórházat a város déli részén, emelkedett helyen találjuk. A szabadon álló, emeletes épület homlokzatával a legkisebb szülőhegy felé nézett. A kórházzal össze volt kötve az orvos csinos lakása. A tökéletesen felszerelt tágas termekben 60 beteget tudtak elhelyezni, nem számítva ide a tébolyodottak számos szobáját. Utóbbiakban 1847-ben kilenc Tolna megyei beteget kezeltek.

A magyar, német, horvát és vend lakosságú Vas megyében két kórházat találunk. Egyet Szombathelyen, egyet Kőszegen, ezek azonban oly szűkek voltak, hogy a mindennapi betegek befogadására sem voltak elégségesek.

Veszprém vármegyében a 21 nagy uradalom tulajdonosai vagyonos polgárokkal közösen létesítettek Veszprémben városi kórházat. Az épületnek mindössze nyolc apró szobája volt berendezve tíz beteg részére, nyoszolyával, ágybelivel és minden megkívánható eszközzel. A hatalmas termet magtárnak használták. Pápán az Irgalmasrend alapított kórházat, még 1757-ben 27 beteg befogadására. Az „asszo-

nyi kórházban” ugyancsak Pápán 12 ágyat találunk. A tíz ágyas megyei tébolyda is Pápán talált hajlékot szegényes bútorzattal, csupán nyoszolyák, székek, asztalok voltak benne. *Cseresznyés Sándor* szerint még egy negyedik kórház is volt Pápán a Szt. István nevezetű, amelyet 1848-ban árendások laktak.

A Zala vármegyei „physikus”, *Schmalkovics Mihály* mindössze annyit örökített meg az utókor számára, hogy Nagykanizsán és Keszthelyen van kórház. A többi, kórháznak nevezett épület mind csak magánosok által ajándékozott szegénylaktanya. Szinte érthetetlen ez az alacsony ágyszám a 270 000 lakost számláló megyében, ahol 23 hatalmas uradalom terpeszkedett, közöttük gróf Feszeticsé, amelynek egyedül csaknem 68 000 lakosa volt.

A dunántúli kerülethez keleten és északon kapcsolódó 13 Duna melléki vármegye két és fél millió lakosságából csak 850 000 a magyar, a népszerűség zömét a szlávok képezi 1 172 000 emberrel, harmadik helyen számszerűleg a szerbek következnek 185 000 lakossal, majd a németek. Ebben a Duna melléki kerületben a magyarok mindössze három vármegyében vannak többségben, tíz vármegyében a szlávok dominálnak, egyben pedig a szerbek.

A legnagyobb területű és abszolút magyar többségű Pest-Pilis-Solt Kis-Kun vármegyében jóformán csak Pesten és Budán találunk kórházakat. Budán a kórházak oly szűkek voltak, hogy ha a betegágyak célszerűen és nem zsúfoltan lettek volna elhelyezve, akkor a kis-számú betegeket sem tudták volna ellátni. Rendes elhelyezéssel az Irgalmas barátok férfiakra berendezett 101 ágya helyett 81 ágy, a női kórházban 130 helyett 90 ágy állt volna rendelkezésre. Így Budán 40 ágyas férfi kórházra lett volna szükség. Pesten a férőhelyek száma a fiók-kórházakkal együtt 600 volt, ebből 1848-ban 500 ágy volt elfoglalva.

A másik abszolút magyar többségű Nógrád vármegyéről csak annyit tudunk, hogy Balassagyarmaton 18 ágyas megyei, Losoncon pedig tízágvas községi kórház működött.

A szintén magyar lakosságú Esztergom vármegye közönségét az előljáráóság több alkalommal felszólította, hogy adakozzon kórház-építésre, de semmi lelkesedés és áldozatkészség nem mutatkozott, pedig már előzőleg két ágy-alapítvány tétellett 2000 Ft értékben. A rászorultak azonban így sem nélkülözték a kórház szerény áldását, mert

Esztergom városában a szegények intézete felerészét – egy fedél alatt – a kórház foglalta el. Ebben a betegek részére két nagy helyiség állt férfiak és nők befogadására, tágas konyha által elkülönítve. Az egyik terem 22 nyoszolyával nyolc év óta bebútorozva várta a betegeket. (A nyoszolyában egy párna, két lepedő, egy paplan, két pokróc.) A másik terem ugyanazon idő óta bútorozatlanul áll és iskolának használták. Mivel a kórháznak fundációja nem volt, s a céhek-től csekély bevételre számított, a betegek a szegények konyhájáról tápláltattak. A betegeket a városi főorvos és városi fősebész gyógykezelte. Előbbinek a kórházi és egyéb szolgálataiért 150, utóbbinak 50 P forint volt az évi fizetése.

A Duna-Tisza közötti Bács-Bodrog vármegye szerb községeiben négy kórházat találunk. Az elsőt Szabadkán két nagy teremmel és két kisebb szobával 20 beteg részére berendezve. A második kórház Zomborban *Maximovic Bazil* városi főorvos szerint igen tökéletlen és a célnak meg nem felelő állapotban volt. A város közönsége ugyan igénykezett egy jobbal felcsérélni, de nem sikerült. 1826-ban a kórház a tűz martaléka lett. Ekkor a közönség ötszobás parasztházat vásárolt és ez szolgált kórházzal. A szobák aprók és alacsonyak, alig lehetett bennük az ágyakat elhelyezni. Az ablakok is aprók, szellőztetni a szobákat nem lehetett és így a gyógyítás sem volt sikeres. A főorvos szerint: – bár e városban többnyire olyan nép lakik, amely a kórházi gyógyítást nem kedveli – mégis úgy elszaporodnak néha, hogy őket a kórházban elhelyezni nem lehet, mert abban csak három szoba a betegeké, egy a nőké, egy a férfiaké, egy az elaggottaké. A negyedik szoba boncoló és halotti helyiség, az ötödik szoba az ápolóé, aki egyszerűen mind a megkívánt ételeket is elkészíti. Ilyen viszonyok között az utóbbi félévben csak 167 beteget részesíthettek ápolásban. A harmadik kórházat Újvidéken találjuk, amely *Dimus Sándor* főorvos szerint 40 beteg részére volt berendezve.

Az alább felsorolt kilenc vármegyében már mindenütt a szlovákokat találjuk többségben. Hont vármegyében mindössze Ipolyságon találunk kórházat, amelyben a jövedelem csekélyisége és bizonytalansága miatt csak három beteget ápoltak, noha az hat személyt is befogadhatott volna.

Bars vármegyében a számtalan uradalom dacára kórházat nem találtunk.

Nyitra vármegyében *Nagy József* megyei főorvos szerint Nyitrán volt egy megyei kórház 56 „bujasenyves” és örült számára, Szokolca városában pedig a Misericiórdianusoknak 14 ágys kórháza volt.

Az ország aranykertjének nevezett Pozsony vármegye kórházainak száma vetekedett Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegyével. Dörner Lajos megyei főorvos szerint a megye székhelyén megyei kórház működött, amely a városon kívül a Trnava folyó partján kis ligetben épült. Az izléses épület emeletén a kápolnán kívül volt két kórterem 26 és nyolc kisebb helyiség 34 ággyal. Ezenkívül az épületben talált helyet egy irodahelyiség, egy lakó, egy főző és mosókonyha, két fürdőkamra hat káddal és egy gőzkészülékkel, egy éléskamra és egy föld alatti pince. A liget szélén volt a halottaskamra. A kórház személyzete egy igazgató főorvos, egy kórházi sebész, a kórházban lakó gondnok, három férfi ápoló és három nőcseléd. A felügyelet a járási szolgabíró kötelessége volt, akinek utalványozására a megyeiek valláskülönbőség nélkül ingyen vétettek fel. A beteganyag „az idült ragályos nyavalyá-sokból, dühös állatoktól megharapottakból, sebzetekből, műtétet követelő, vagy törvényes orvosi véleményezést követelő, továbbá buja-kóros és rühös esetekből” tevődött össze. Ezekkel együtt részesültek gyógyításban a megye rabjai is.

A pozsonyi zsidó hitközségnek Pozsonyváralján volt kórháza, udvarral, kerttel körülvelt egyemeletes épületben. A négy tágas kórteremben 25 ággy volt felszerelve, amelyek számát szükség szerint szaporították, öt lakó, egy fürdőszoba, egy halottaskamra volt ezenkívül az épületben. A személyzet egy orvosból, egy sebészből, egy felügyelőből, két férfi, egy nő ápolóból, főzőnőből, házmesterből állt. Az igazgatás és gazdasági felügyelet három előljáróra volt bízva. *Gellai* városi orvos szerint ezeken a kórházakon kívül Pozsony városában még a következő kórházak működtek: Irgalmasok Kórháza 62 ággyal, külön ház a lábadozók részére. Erzsébet apácák kórháza 32 ággyal. Evangélikusok kórháza 22 ággyal. Városi kórház 280 ággyal. Vasúti munkások kórháza 140 ággyal és a Gröstling külvárosi kórház 15 ággyal. A vidéki kórházak közül a baziniról csak annyit tudunk, hogy betegeit egy egyesület látta el élelemmel. A Modor városában említett kórház csak „ügyefogyottak menedéke” volt, amelyben két ággy betegek részére volt fenntartva. A 9000 lakósú Nagyszombatban két kórházat találunk. Az igen célszerűen épített és bútorozott 46

ágyas kórház a belvárosban volt. Ebben nyáron 15–20, télen 25–30 beteg feküdt. A lazarett a városon kívül 80 ágygal volt felszerelve.

Liptó vármegyében *Mihalik Viktor* főorvos szerint olyan intézet, amelyet messziről is kórháznak lehetne nevezni, nincs. Vannak ugyan szanaszét épültek, amelyeket kórháznak neveznek, de ezek düledező, 1–2 szobás romok, amelyekben egyházi szolgák, csöszök laktak.

A túlnyomóan szlovák lakta Túróc vármegyében kórházat hiába keresünk.

Zólyom vármegyében Besztercebányán 1829-ben épített a város kórházat arra a célra, „hogy a szegény polgár férfiak, nemkülönbben itt kebelezett és mindentől elfosztott beteg lakosok menedéket találjanak”. Az intézet részint a polgárok és céhek, részint önkéntes vagy rendelt adakozásokból, hagyományokból és a tőkéből befolyt kamatokból létesült. Termei 20 beteget fogadtak be egyszerre. Évenként átlag 300 beteget láttak itt el mindenféle szükséglettel. Ez az ágyszám *Baer* főorvos szerint az 5000 lakosú városnak túl nagy volt.

Trencsén vármegyében *Verebélyi József* megyei orvos szerint egy ideiglenes kórház működött 45 ágygal. Az épület egykor katonai épület volt, s a város tulajdona. A kórházban a megyei bujakórosokat és elmebetegeket ápoltak. Némelykor idült betegeket is felvettek. 1847-ben az inség következtében nem egyszer félholt koldusokat is hoztak be az utcáról. Ezt az ideiglenes kórházat a megyei házipénztárból tartották fenn a legegyszerűbb módon. *Verebélyi* felhívására és ösztönzésére a volt „karok és rendek szabadfelajánlással egy igen tágas intézetet építettek, melynek neve közkórház és melyben az alapítók szándoka szerint 70 idült bajokban szenvedő egyén és 20 elmebeteg” talált volna helyet. Az épület és a melléképületek 1848 végére elkészültek, de „a felajánlott pénzek elfogytak és semmi kilátás nem volt a berendezéshez új tőkét gyűjteni”. *Verebélyi* szerint „hol az egyenlőség uralkodik, kívánni nem lehet, hogy mások másokért nagy áldozatokat tegyenek, kikkel már oly szoros összeköttetésben nincsenek, mint annak előtte. Ily körülállások között tartozik a kormány ily közintézetet pártfogása alá venni és azon forrásokról gondoskodni, melyek szükségesek arra, hogy az parlagon ne heverjen. A megyének a kórházra feltétlenül szüksége van, hogy az idült bajokban szenvedők, kiket odahaza hosszabb ideig gyógyítani szegénységük miatt nem lehet, oly menedéket találjanak, hol ha némelykor

segíteni nem lehetne, legalább az ott-tartózkodás által nem veszedelmesek a többi családnak. Más részről sok idült baj a köznépnél odahaza gyógyíthatatlan, mert nincs meg a szükséges ápolás, ide számíthat a bujakór, elmebetegség, görvély, vízkór, olyan bajok, melyek nagyobbára sebészi műtéteket kívánnak.”

Arva vármegyében bár 87 000 lakósa közül 80 000 uradalmakban lakott, kórházat mégsem találunk.

Az ország harmadik kerületében, a Tisza mellékiben tíz vármegyét találunk 1 700 000 lakossal. Ennek fele magyar, a többi szlovák, orosz és német. A kerület öt vármegyéjében magyar, háromban tót, kettőben orosz többséget találunk. Abaúj vármegyében egyedül a megyeszékhelyen, Kassán volt egy 50 ágyas kórház, amelyet 1830-ban létesítettek. Indító oka valószínűleg az volt, hogy a vármegyében közel 400 bányász, számos vashámori, porcelángyári és üveghutai munkás kereste kenyerét. Heves-Külső Szolnok vármegyében is több helyen találunk kórházat, ha a szolnokit nem is tartjuk annak, mert *Feurer Ferenc* főorvos szerint „nem egyéb, mint aggház, a török-szentmiklóssival együtt, amelyekben elnyomorodott, előregedett szegény helybeli lakosok ápoltatnak”. *Keszlerfy József* szerint Egerben az Irgalmasoknak van szabad téren kórházuk 28 ágygal. Ebből azonban csak 15 ágy volt felszerelve. Gyöngyösön is volt kórház nagyszerű épületben 12 egyén részére. Ezek közül hat ágy alapítványi volt, a többi, fizető betegeknek tartatik fenn”. A kórtermek oly nagy méretűek voltak, hogy még 18 ágyat kényelmesen el lehetett helyezni. Ha az egész épületet betöltik, 100 beteg is elfért volna. Ez a kórház a külvárosban szabad téren, tágas utcában, kertektől körülveve épült, tehát a legegészségesebb és legcsendesebb helyen. Egyik oldala északra, másik délre nyílik, udvara tágas, fákkal beültetett volt. A tiszai járásban Tiszafüreden találunk kórházat, amelyet az országos szemorvos létesített 20 szembeteg részére. A 92⁰/₀-ig magyar Borsod vármegyében, ahol a kamaráknak, kegyes alapítványoknak, főpapoknak, mágnásoknak és nemeseknek voltak kiterjedt uradalmaik és birtokaik, *Katona Mihály* főorvos szerint kórházat nem találunk. Hasonló sors érte a szintén 90⁰/₀-ig magyar Torna megyét is. A magyar többségű Zemplén megyében egyetlen kórházat találunk Sátoraljaújhelyen, amelyet 1833-ban közadakozásból létesítettek és 15 ágygal szereltek fel. A szlovák többségű Sáros megye *Barcs Edward* fő-

orvos szerint több kórházzal dicsekedhetett, nem számítva ide a megyei kórházat, amelynek új épületei már elkészültek, de bebútorozva még nem voltak. Ha a szükségleteket közkölségen megszerzik, 120 beteg nyerhet ott elhelyezést. Eperjesen működött *Cirbusz István* városi főorvos vezetésével az ajándékozott kórház, amely egészséges helyen, a legszebb kertek között 27 beteg részére volt berendezve. Űresen állt még négy helyisége 50 ágy számára. Míg mágnásaink sokszor, és sok helyen elzárkóztak ily irányú szociális adakozástól, ezt a szép kórházat éppen ők ajándékozták Eperjes városának. Az ugyancsak szlovák lakosságú Szepes vármegyében Szepesváralján és Késmárkon találunk kórházat. Az előbbiben főként „kebelen kívüliek ápolottak, mert a helybeliek családi körüket nem hagyták el”. A késmárki kórházat helybeli polgárok adományaiából létesítették, „ügyefogyott, hibás testalkatú személyek részére”. Ilyenformán ez az intézet hivatását tekintve kórházból és menedékházból állott. A város tulajdonát képező kórház egészséges, északi szclektől mentes helyen, a külvárosban feküdt, szabad, tágas udvaron, amit a lábadozók szívesen használtak. A tulajdonképpeni kórház tágas, száraz, hat ágyval ellátott tereméből állt. Szükség esetén a szomszédos üres termet is felszerelheték ágyakkal. A hat ágy az uralkodó hagymáz ellenére is elégnek bizonyult. A kórházba a helybeli születésűek és a polgároknaál szolgálatban levő beteg egyének nyertek felvételt. A felvétel történhetett éjjel és nappal, minden vallás, nem és korkülönbség nélkül. Az ápolás csak akkor volt ingyen, ha a betegek szegénységük miatt az élelmiszereket nem bírták kifizetni. Az orvosi ügyeket a városi orvos végezte díjazás nélkül. Az ápolás egy gondozónőre volt bízva. A gazdasági kormányzást és igazgatást – a pénzalapra tekintettel – egy gondok végezte, a felügyeletet pedig a városkapitány, akinek kötelessége volt naponta megjelenni a kórházban, tudomást szerezni minden előfordult esetről és a tapasztaltakról a legközelebbi közgyűlésen a városi közönségnek beszámolni. Az intézet egyszerűen, de célszerűen volt berendezve a takarékoság és a tisztaság szem előtt tartásával. Az adományok korántsem voltak elegendők a sokféle ágazó szükségletek, hiányok és fogyatékoságok pótlására, azért a betegek szűk, mindazonáltal jó minőségű ételmezést kaptak. Az intézet felszerelése tíz ágy, tíz éjjeli asztalka, tíz szalmazsák, tíz párna és pokróc, három vászon ing. Ezenkívül nyolc köpöladá, hét űrszék és egy

fürdőkád. A fehér ruha és sebészi eszközök beszerzésére lehetőség nem volt. A betegeket étellel megegyezés szerint a gondozónő látta el. A betegek kórházba vitele szállítóággal történt. A szomszédos 100 000 főből álló Poprád völgyében kórház nem volt. Erre a célra a város szívesen átengedte volna a Tököli várat vagy akár a régi sóházat. Természetesen ezeknek kórházzá alakítása, elrendezése, bútorozása csak államköltségen vagy adakozással lett volna lehetséges. A szintén szlovák lakosságú Gömör-Kishont megyében, amelynek ipara Fényes szerint a legelső volt az országban, s azonkívül 14 nagy uradalmat számlált, kórház nem volt. A határmenti abszolút ruszin lakosságú Ung vármegye, amelynek csaknem fele területét a magyar kamara birtokolta, szintén nem jutott kórházhoz. A másik ugyancsak határmenti ruszin többségű Bereg vármegyét hasonló sors érte.

Az ország négy kerületéből a tiszántúli a legnagyobb, 12 vármegyét foglalt magába. Magyaroknak nevezhető vármegye hét, románakta három, ruszin és szerb többségű egy-egy. A magyar lakosságú Békés vármegyében *Tormási Lajos* „physikus” mindössze Gyulán említ közadakozásból létesített 14 ágyas kórházat. Az épület egy nagyobb terme és négy kisebb helyisége üresen állt, mert nem volt rá szükség. Bihar vármegyében Nagyváradon és Debrecenben találunk kórházakat, Nagyváradon négyet, az utóbbi helyen egyet. A Nagyváradon a közadakozásból épített kórház egyemeletes épület volt. Az emeleten tíz szoba 31 beteg részére berendezve és felszerelve. Ugyanott volt a tágas kápolna, levéltár, konyha, éléstár. A földszinten kapott helyet egy nagy konyha, cselédszoba, a kétszobás gondnoki és háromszobás orvosi lakás. Két nagy helyiséget fásszinnnek és kamrának használtak. A nagy udvar hátsó felében még négy nagyobb helyiséget találunk, amelyekben nyaranta „tébolyodottakat” tartottak. Ezek közelében található a sebészi lak. Az udvar elején állt a 20 apró szobából álló „tébolyodottak részére épített” intézet, amely azonban 1841-ben belsőleg még nem készült el. *Revický* kórházgondnok feljegyzéseiből még hozzáfűzhetjük, hogy a magánházból alakított kórház már 40 éve működött Váradolaszin városi telken, s hogy a bolondok részére készült egyemeletes épület egyedül Tagen János prépost alapításának köszönhette létezését. Ugyancsak Nagyváradon működött az Irgalmasok 16 ágyas, a városi mestercmberek és legények gyógyítására 18 ágyas, az izraelita hitközség hatágyas kórháza, s az úgynevezett

Dudek-féle magánkórház a szülönök részére négy ágygal felszerelve. Ugyancsak Nagyváradon működött a *Grósz* által létesített szemkórház 18 ágygal. Debrecenről *Tegze Imre* tisztiorvos mindössze azt jelentette, hogy itt náluk mindeztideig jól elrendezett kórház nincs. A magyarlakta Csanád vármegyében kórházat nem találunk, bár földesurai között a leggazdagabb a kamara volt. Az ugyancsak magyar Csongrád vármegyében mindössze Szegeden találunk közadakozásból létesült emeletes városi kórházat 95 ágygal. A 45 ágyas földszint nagyon nedves volt s alig használható. Különben a kórház szabad területen feküdt, helyiségei világosak voltak. Szabolcs vármegyében mindössze Nyíregyházán találunk egy 15 ágyas kórházat. Szatmár vármegyében *Láner Antal* megyei főorvos szerint mindössze Nagykarolyban működött két kis kórház, „keresztény és héber”. Az előbbit Károlyi György és felesége létesítette 1845-ben, megvásárolva 1600 forintot egy kórházi célra alkalmas épületet. Károlyi két ágyalapítványt is tett 1000–1000 forinttal vállalva a két ágyra szükséges gyógyszer árának megtérítését is. 1000 forintos ágyalapítványt tett Katona György esperes és Károlyváros lakossága, amit „táncvigalmakból, színelőadásokból, büntetéspénzekből rakosgattak össze”. Az alapító a gyógyintézet költségeit csaknem egészében maga viselte, s annak tőkéje 1847-ben 6 442 forintra szaporodott. Az épületben három nagyobb, három kisebb szobát és egy konyhát találunk. Gyógycélokra két kisebb és két nagyobb szobát fordítottak. Ezekben volt hat festetlen ágy szalmazsákokkal két-két pokróccal, párnával, lepedővel felszerelve. A leltárban szerepel négy ing, két gatyva, négy ágy melletti asztalka, egy nagy asztal, négy szék, egy ruhaszekrény, evőeszközök, falióra, boncasztal és sebészi műszerek. Halottbontásra, nagyobb műtétekhez az uradalmi műszereket használták.

Miután az úrbéri viszonyok 1848-ban megszűntek, az eddigi patriarális kapocs tágult, az alapító csak a 2000 forint után járó 120 forint kamatot fizette; ez időtől kezdve a kórházba csak két beteget vehettek fel. Betegápolóul egy „lábbfájós asszonyt” alkalmaztak, aki a kiadási rovathoz mint beteg szerepelt. A betegek napi ellátására az uradalom személyenként fél font húst és egy font kenyert szolgáltatott ki. A betegeket az uradalmi főorvos gyógykezelte. A felügyeletet az uradalmi tiszttal gyakorolta, aki a viszonyok változásával lemondott.

a kórház épületét pedig az alapítvány fenntartásával a megye rendelkezésére bocsátotta.

A nagykarolyi héber kórház négy szobából állt. Kettőt a szolga használt, egy nagy szoba üresen maradt, a kisebbik helyiségben két felszerelt ágyat helyeztek el. Bár sok szegény zsidó lakott Nagykárolyban, a kórházat mégsem keresték fel, csak héba-hóba a keresztülutazó ügyefogyottak vették igénybe. A gyógyítás költségeit a hit-sorsosok egymás között kivetették. A kórházi orvos évi 80 forint fizetést kapott.

A szatmárnémeti főorvos jelentéséből az tűnik ki, hogy ott két kórház volt. A szegények és az Irgalmasok intézete, amelyekben összesen 50 beteget ápoltak.

A magyar többségű Ugocsa megyében kórházat hiába keresünk.

Máramarosban, a rutén többségű határszéli vármegyében szintén nincsen kórház. A kilenc féle nemzetiségből álló Temes vármegyében a megyeszékhelyen, Temesváron volt az Irgalmasoknak egy 14 személyre berendezett kórháza. Az ugyancsak román többségű Krassó vármegyében Lugoson találunk két kórházat. Az egyiket bérelt házban rendezték be 36 bujakóros beteg részére. A felmerülő költségeket részben a házipénztár, részben a kincstár fedezte. A gyógykezelést egy rendszeren fizetett sebész és ápoló végezte. Főfelügyelettel a megyei főorvos volt megbízva. Ugyancsak Lugoson találunk egy igen szűk és csak hat beteg befogadására való egy szobából álló kórházat, amit önkéntes adakozásból tartottak fenn. A betegek a kifizetett költséget visszatérítették. Ennek a kórháznak fizetett orvosa nem volt.

Az ugyancsak román többségű Arad vármegyében Aradon a belváros végén szép téres helyen találjuk a 36 ágyas megyei kórházat, amelyben szükséges esetén 100 ágyat is el lehet helyezni. Itt a városi betegek napi 20 pengőkrajcárért részesültek kezelésben. Meg kell emlékeznem Zaránd vármegyéről, amelynek székhelyén, Körösbányán volt egy kórház, amely *Deutsch Ferenc* orvos feljegyzése szerint „puszta épület, minden bútortól nélkül”.

Nem feledkezhetünk meg a Jászkerületről sem, amelynek főorvosa Linzbauer Xaver Ferenc volt. Köztudomású, hogy a Jászság minden községe jómódú volt, de kezdeményezés hiányában kórház létesítésére nem gondolt senki. Végre Linzbauer hosszas rábicszélésre 1847-ben hozzákezdtek egy kórház építéséhez, de az 1848 nyaráig sem készült

el. Nagy hiba volt, hogy nem kérték ki szakember tanácsát, így a filagóriás épület négy helyisége közül kettő a pince leszakadása miatt használhatatlanná vált. Az ablakokat is olyan céltalanul helyezték el, hogy az egész épületben mindössze 25 ágycső volt.

A Hajdú kerületben *Kazinczi Ferenc* főorvos megállapítása szerint kórház nem volt.

Kórházaink sorát a Kraszna vármegye székhelyén Szilágysomlyón létesített kórházzal zárjuk le. Ez *Józsa Dániel* megyei főorvos szerint a város legmesszibb pontján feküdt, „romladozó kerítés között, dudvák és bokrok lepten”. Az épület fából készült, két szakaszban venyigével, szalmával nyomorúságosan fedve. Az épületből összesen négy szobát lehetett használni. Ebből három szobában hat-hat ágynak volt helye, 18 beteg részére. A negyedik szobában az ápoló lakott. A szobák csak a legszükségesebb kellékekkel voltak felszerelve, ami abban leli magyarázatát, hogy itt bujakóros betegeket ápoltak, akiknek hálóhelyeül megfelelt a földre szórt szalma is. *Józsa* szerint a négy szoba teljes kiigazításra szorult. Ablakai, ajtai, kemencéi összevissza voltak omladozva. Kijavítást igényelt a „padló, a fedélzet és a kidülő oldalak” is. Eddig a betegeket azok a helyiségek látták el ágyneművel, étellel, tűzifával, ahová való voltak, s csak orvosárgukat és ápolási költségüket fedezte a pénztár. „Szükség esetén helyre lehetne állítani az épület összedőlt felét is, ahol ismét 18 beteg részére jutna hely” – szölte a megállapítás.

A szerb többségű Torontál vármegyében, ahol 13 nyelvet beszél a lakosság, Becksereken és Zsombolyán találunk kórházat. Az előbbit közadakozásból létesítette a város 16 beteg részére, az utóbbit a földcsúrá építette cselédei részére. *Tóth Béla* főorvos, sebész és szülész-mester szerint minden járási székhelyen szándékoztak kórházat létesíteni s erre már gyűlt is össze pénz. Szerinte minden járási kórházban szülőosztályt is kell létesíteni, hogy „az erkölcsileg eltévedett anyáknak és mindinkább a születendő honfíknak menhelyük legyen és így sok anyáknak és gyermekeknek életük biztosítható”. *Bobor Károly* megyei főorvos szerint 1820-ban már házat is vásároltak kórház céljára Nagyszentmiklóson, de azt később könnyelműen eladták, pedig ebben a városban 500 iparos sok segéddel dolgozott.

Ennyit tartottam szükségesnek közölni ahhoz, hogy a hazánkban 1848 második felében működő kórházakról általános képet nyerhes-

sünk. A változatos korkép teljesebb megismerése céljából azonban még néhány megjegyzést kell tennem. Valószínűleg feltűnt, hogy a szabadságharc eseményei kórházaink létét alig veszélyeztették, azok jóformán zavartalanul élhették szűk keretek között mozgó életüket. Ennek oka az, hogy Kossuth és egészségügyi munkatársai respektálták az egészségügyi intézményeinket, s önálló katonai kórházakat létesítettek a beteg vagy sebesült honvédek részére.

Ha magunk elé képzeljük az 1848-i Magyarország térképét, akkor az elmondottak alapján azt látjuk, hogy a Duna és Tisza felső vonala alatt levő vármegyék – a magyar többségű Csanád vármegyét kivéve – kórházzal mind el voltak látva, sőt nagyobb részében több kórház is működött. Viszont a Duna és Tisza vonal felett, vagyis a Duna melléki kerület felső felében és a Tisza melléki kerületben tíz vármegye nélkülözte a kórház áldásait. Más számítás szerint ez azt jelenti, hogy a Duna mellék 13 megyéje közül négynek, a Tisza mellék tíz megyéje közül szintén négynek, s a Tiszántúl 13 megyéje közül kettőnek nem volt kórháza. Ez végeredményben az ország 46 vármegyéjét számítva 25%-ot tesz ki. Kórház nélkül maradt névszerint: Árva, Bács, Liptó, Túróc, Bereg, Borsod, Gömör, Ung, Máramaros és Ugocsa megye. A nagy kórházhiány okát keresve önként merül fel a vármegyék nemzetiségi kérdése. Ez Árva, Túróc, Liptó, Máramaros és Bereg megyére el is fogadható, mert ezek lakói távol minden nagyobb várostól és műveltebb vidéktől, iskola nélkül, elmaradt földművelést és kezdetleges ipart folytattak. Ezekről mondotta *Fényes Elek* olyan találóan, hogy „sűrű sötétségben bolyonganak”. A rossz, járhatatlan és főleg csak lóháton járható összekötő utak miatt kereskedelmet nem folytathattak. Az elmaradottság legjellemzőbb példája, hogy Árva vármegyében posta nem járt, csak egy gyalog posta Alsókubinba. Ezekben az elhanyagolt és elhagyatott vármegyékben megdöbbentő igazság, hogy éppen a magyar kamara birtokolta a legnagyobb uradalmakat, de érthetetlen módon semmit sem tett arra, hogy a népet a csaknem állati sorból kiemelje. Lehet, hogy erre azért nem került sor, mert Bereg megyében az egyik földesúr (Schönborn) megkísérelte a műveltség terjesztését, s e miatt német falvakat létesített, de a köznép megmaradt továbbra is régi, babonás együgyűségében. Ha mindezt valónak vesszük, akkor is kárhoztatnunk kell a magyar kamarát, hogy példaadásával nem lendítette

kultúrcelekedetekre az uradalmak tulajdonosait, s nemtörődömségével szinte kihangsúlyozta, hogy nem érdemesek ezek a nemzetiségek az áldozathozatalra.

Ezt az elgondolást nem fogadhatjuk el a kórház nélkül maradt magyar többségű Borsodra, Ugocsára, Csanádra, a jelentékeny magyar lakosságú Gömör és Bars megyékre. Ezekben már a megyei „physikusokat” érheti a vád, hogy nem állva hivatásuk magaslatán, szociális érzék hiányában vagy meg sem kísérelték kórház létesítését vagy első sikertelen lépés után félreállottak. Pedig ezekben a megyékben, ahol fejlettebb iparral, kereskedelemmel, kultúrával találkozunk, a polgárság áldozatkészsége magával ragadta volna a földesúri osztályt is, amint hasonlókról az elmondottakból is meggyőződhattünk.

Ezek után a negatívumok után forduljunk a pozitívumok felé. Kórházaink, az egyházi és főúri alapításoktól eltekintve, sok áldozatot, lemondást kívántak a polgárságtól. A polgárság megszenvedett azért, hogy testi szenvedései a kórházban enyhülést találjanak. A jobbágy és földműves kórház létesítésére csak ritkán áldozott, mert csak kivételesen vette igénybe, idegenkedett tőle. Erre tanulságos példákat őriznek az egykori iratok. A vegyes lakosságú Pozsony vármegyéről *Dörner* „physikus” azt jegyzi fel, hogy: tapasztalásunk szerint a falusi népnél mindenkor oly nagy ellenszenv mutatkozott a kórházak ellen, hogy lehetetlen volt a legszegényebb zsellért is, annál kevésbé a tehetősebb gazdát rábeszélni a kórházra. De mindjárt el is árulja az idegenkedés okát: „az uraságok cselédek számára orvosokat tartanak és azokat tulajdon rovájukra orvosoltatják béres lakásukban.” A birtokos nemesek maguk erszényeiből orvosoltatják cselédjeiket, sőt még a falusi gazdák is, „ha cselédek megbetegednek, házaikból őket ki nem tiltják és tehetségük szerint elbánnak velük. Ezeknél fogva a kórházakban csak a vándorok, koldusok, csavargók keresnek menedékhelyet.” A kórháztól való idegenkedés okát más megvilágításba helyezi *Mesko János* Csanád megyei főorvos, amikor azt jegyzi fel, hogy: „mi tagadás benne, nagyobb része népünknek ellenszenvvel viseltetik a kórház iránt s azt hiszi, hogy a kórházba hurcoltatott betegnek meg kell halni, mert azokon az orvosok csak kísérleteket tesznek. Készebb a legnyomorultabb is, tulajdon gunyhójában magát orvosoltatni, mint bármely kényelemmel ellátott kórházban orvosoltatás végett ma-

gát alávetni.” Krassó alispánja a román lakosságú vármegye érzelmvilágában keresi a baj okát, amikor úgy nyilatkozik: „az itteni nép előítélet és babonáság hatalmának befolyása alatt lévén a kuzruszláshoz ragaszkodásánál, vallásos nézeténél és szokásainál fogva, soha meg nem engedi, hogy kórházba vitessék, sőt az orvosi segílyt is legtöbbször visszautasítja, gyógyszert az orvos kezéből csak ritkán fogad el.” A továbbiakban azt olvassuk, hogy a szatmári nép a kórházi gyógyításra nem hajlandó, a zombori szerb a kórházi gyógyítást nem kedveli, a hevesi magyar meg pláne irtózik tőle.

A megyei, városi és iparosok által létesített kórházaknak nemcsak a létrehozása volt nehéz, hanem a fenntartása is sok akadályba ütközött, mert a kezdeti kiadások legtöbbször felemésztették az önkéntes adományokat és így csak újabb adakozásokkal lehetett a kórház üzembehelyezésére gondolni. Az adakozók erszénye azonban másodszor már nehezebben nyílt ki. Állandó és biztos bevételek hiányában a kórházak fenntartása igen nagy körültekintést és takarékossgot igényelt. Csak dicséret és elismerés illetheti a régi kórházi gondnokokat, pénztárosokat és felügyelőket, hogy a kevéssel is jól sáfárcodtak. Voltak intézmények, amelyeknek egyetlen bevétele az alapítványi ágyak után fizetett kamat volt, ezért csak anynyi beteget ápolhattak, ahánynak ápolása a kamatból kitelt. Így történt ez Nagykárolyban, ahol a négyszobás kórházban időlegesen csak két beteget vehettek fel, akik közül az egyik az ápolói teendőket is elvégezte. Más kórházaknak egész jövője büntetéspénzekre, táncvígalmak bevételeire, az újévi jókívánságok megváltási összegére és pár fizető beteg ápolási költségéből fennmaradt haszonra volt felépítve. Ezért ápolta a Hont megyei kórház mindössze három beteget. A báznai kórház olyan anyagi gondokkal küzdött, hogy betegeit egy jótékony egyesület élmezte. Zaránd vármegye kórháza pénz hiányában bútorzat nélkül üresen állt. Ezzel szemben a pozsonyi kórház olyan alapokkal rendelkezett, hogy a megyei betegektől gyógykezelési díjat még vagyonság esetében sem szedett. Némely felvilágosodott megyénkben, városunkban spontán jelentkezik a kórházalapítási vágy, vagy a meglévőnek jobbra való kicserélése. Másutt a lakosság ridegen elzárkózik a kórház gondolatától. (Esztergom).

A pénztelenség már a kórházépület külsején is megmutatta ma-

gát. Nem feledhetjük el a szilágysomlyói bujakóros kórház kidőlt, omladozó falait, szalmával és venyigével fedett tetőzetét, s mentoként merednek felénk évek múlva is a tűzvész pusztította tatai kórház falai.

Részint a pénztelenségnek, másrészt az idegenkedésnek tudható be, hogy a hatalmas veszprémi kórháznak mindössze nyolc kis szobája volt berendezve, a hatalmas termet magtárnak használták, a többi helyiség pedig üresen állt.

A kórházi helyiségekben leginkább négy-hat, helyenként 12 ágyat látunk, a szobák nagyságához és az ablakok elhelyezéséhez igazodva, festetlen vagy festett állapotban. A kaposvári kórházban tűnnek fel az első vaságyak. Az ágyak feletti fejtáblák is ebben az időben lelhetők fel. A betegek elhelyezése nem a betegség természete szerint történt, hanem az üresen állott ágyaknak megfelelően, így ebből következett, hogy fertőzések jöttek létre. Az elkülönítést egyedül az elmebetegeknél alkalmazták, hogy másban kárt ne tegyenek. A kórházak sebészeti műszerekkel való ellátásáról semmit sem tudunk. Csupán egy helyen és csak annyi van feljegyezve, hogy a nagykárolyi kórházban az uradalom műszereit vették igénybe. Az ápoló személyzet illetményeiről sem emlékeznek meg a feljegyzések, de azt sikerült megállapítani, hogy egy ápoló legfeljebb 20 beteg ellátására volt kötelezve. A kórházak életével kapcsolatban pár kezdeményezésre ismét fel kell hívnom a figyelmet. Egyik kórház két üres ágyat tartott fenn sürgősen felveendő betegek részére, Győr város létesíti az első sebészeti kórházat két ágygal, a komáromi kórházban megtaláljuk az ambuláns rendelés első nyomait, ugyancsak itt látjuk a mesterséges szellőztetés primitív megoldásait és Pozsony mutathatja fel az országban a lábadozók részére készült első kórházat.

Az elmondottakból azt állapíthatjuk meg, hogy a kórházak létesítésénél és fenntartásánál az egyesek jótekonysága egyesül a hatóságok tevékenységével, de az állam segítsége hiányzik. *Verebélyi* veti fel annak a gondolatát, hogy az állam vállalja az eddigi alapítók és fenntartók kötelességét. Az állam azonban rendezetlen pénzügyi viszonyai miatt erre nem vállalkozhatott, s így létesültek a már meglévő kórházakból a közkórházak, amelyeket az állam segélyben részesített. Ez a támogatás azonban a beszédhetetlen kór-

házi költségek megtérítéséből állt. A kórházak önkormányzati joga továbbra is fennmaradt, az állam mindössze felügyeleti jogot gyakorolt, de viszont előírta, hogy a kórház, bárkinek tulajdona, köteles minden jelentkező beteget akár idegen illetőségű, magyar vagy külföldi, ápolás és gyógyítás végett befogadni ha üres ágy áll rendelkezésére. Ennek az intézkedésnek következtében szabadulnak meg 100 év előtti kórházaink a nyomasztó terhektől és tehetik meg az első lépést a biztos továbbfejlődés útján. A kórházak orvosait pedig arra kötelezi, hogy gyógyításukhoz a tudomány legújabb vívmányát használják fel a szenvedő emberiség javára.

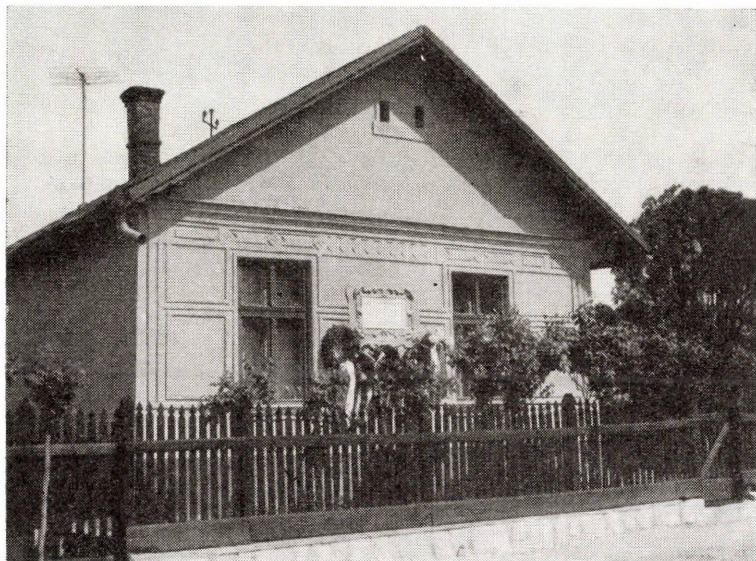
KORÁNYI FRIGYES ÉS KORA

Írta: Dr. HAJÓS KÁROLY (Budapest)

Emlékszem gyermekkoromból mikor nagyapámmal, apámmal is sokszor mentünk át Nyíregyházáról szülővárosukba a szomszédos Nagykállóba. Nagykálló régi híres város, egykori megyeszékhely, sokáig volt a szabolcsi élet központja. Megnéztük az ottani emléket és így jutottunk a nagyhírű belgyógyász professzor szülőházához is. Az akkor még jeltelen kisvárosi földszintes házból indult el *Korányi Frigyes*, hogy nagyszerű képességeivel a magyar közegészségügy egyik legkiválóbb képviselőjévé küzdje fel magát. Tényleg küzdelem volt életének első periódusa, melyet azonban nagy tehetségének megfelelő folytatás és sok siker koronázott.

Ifjúkori emlékeim közé tartozik, milyen sokszor emlegették Szabolcsban a nagy magyar orvost, aki pályafutását ott kezdte el és orvos atyja nyomdokaiba lépve a szabolcsi szegényemberek gyógyításával, kezdetleges viszonyok között a súlyos közegészségügyi problémák felismerésével és kiterjedt magányakorlatával alapozta meg országos hírért. Sokat hallottam nagykállói működéséről, kortársai, családtagjai, szabolcsi környezete ajkáról. Már akkor is alkalmam volt megérteni a falusi orvos nehéz helyzetét és csodálni, hogy egyes nagy elmék még a legnehezebb körülmények között is megállták helyüket, kiemelkedtek, és megtalálták az utat a teljes kifejlődéshez. Az orvostudomány történetében több vezető helyre jutott nagyságot ismerünk, akik az egyszerű falusi orvosi keretből emelkedtek az élre és kivétel nélkül hasznosnak, serkentőnek és irányítónak tartották a vidéki orvosi működés nehézségeinek leküzdésre fordított küzdelmes idejüket. – És később, mikor mint medikusnak néhányszor alkalmam volt *Korányi Frigyest* a klinikán

látni, sőt betegvizit közben hallani is, vagy amikor abba a szerencsés helyzetbe jutottam, hogy hosszú éveken át fiának és utódjának *Korányi Sándornak* asszisztense lehettem, sokszor visszatértek gyermekkori benyomásaim a Szabolcsban hallott nehéz orvosegységügyi viszonyokról, az ottani maláriáról, cholerajárványokról, a

tuberkulózisról, melyek leküzdésében *Korányi Frigyesnek*, először mint a falusi nép orvosának, később mint pesti egyetemi tanárnak, és mint az ország vezető egészségügyi szervezőjének olyan nagy szerep jutott. Patriarchalis életkor jutott osztályrészül és csodálatosképpen még életének utolsó éveiben is aktívan, irányítóan vett részt számos közegészségügyi kérdés megoldásában.

Korányi Frigyes 1828. dec. 20-án Nagykállóban, Szabolcs megyében született. Atyja *Korányi Sebald* nagy praxisú orvos volt, ki a betegek ellátásán kívül közéleti tevékenységet is kifejtett, és módot talált nagy elfoglaltsága mellett tudományos cikkek írására és

továbbképzésre is. *Korányi Frigyes* középiskolai tanulmányait Miskolcon, Egerben és Szatmáron végezte. Gyermekkorában Szabolcs megyének még csak algimnáziumai voltak, s így Nagykállóban, Nyíregyházán nem is volt módja az alaptanulmányok befejezésére. Vidéki kultúrközpontok még alig léteztek, Pestet megközelíteni abban az időben még nagy vállalkozások közé tartozott. A fennmaradt emlékek azt mutatják, hogy *Korányi Frigyes* otthonról hozta magával azt a sok kiváló tulajdonságot, amely későbbi tudományos, szervező munkásságában olyan nagy segítségére volt. Mindez nyomot hagyott *Korányi Frigyes* pályafutásában, bár mégis azt kell mondanunk, hogy teljesen önerejéből küzdötte fel magát arra a polcra, ahonnan a fejlődő Magyarország orvostudományát, közegészségügyét megalapozni, felépíteni sikerült neki.

1846-ban került Pestre medikusnak és mint az saját feljegyzéseiből is kitűnik, ott bizony elég kezdetleges viszonyokat talált. Az akkori pesti fakultáson nem nagyon magas színvonalú latin és németnyelvű előadások folytak. Önálló magyar orvosi iskoláról, tudományos kutatásokról még szó sem volt. A magyar nyelvű belgyógyászatot *Bene* és *Gebhardt* könyvei képviselték, sokszor ugyanazon tanár adta elő a szülészetet, a kórtant, a gyógyszerteret és az orvosi alapismereteket. Ami tudományos színezetű megfigyelő, vagy kutató munkának minősíthető az inkább németnyelvű volt és a „Zeitschrift für rationelle Medizin” hasábjain látott napvilágot. A magyar nyelvű „Orvosi Tár” meglegedett köresetek leírásával vagy némely közegészségügyi tárgyú közlemény ismertetésével.

Korányi Frigyes a közügyek iránti érdeklődését szabolcsi hazájából és középiskolai éveiből hozta magával, Egerben a megyegyűlésekre jártak, Szabolcsban atyja kapcsolatai révén összekötetésbe került sok közéletben szereplő családdal és szónoki képességei már diákkorában is megnyilvánultak. A mostoha kulturális egyetemi környezetben is hamarosan kitűnt és vezető szerepet nyert az egyetemi ifjúság végrehajtó bizottságában. Így jelent meg első cikke 19 éves korában az „Orvosi Tár”-ban, „Szózat az orvoskar javaslatkésztítő választmányához”, melyben tolmácsolja az akkori haladó ifjúság álláspontját a különálló sebészi tanfolyam eltörlésének kérdésében.

1847-ben első medikus éveiben történt, hogy *Balassa János*, kora

egyik kiváló haladószellemű sebésze, hazatért Bécsből és elfoglalta a pesti egyetemen a sebészeti tanszéket. *Balassa* lett *Korányi Frigyes* jó csillaga, a feltörő ifjú eszményképe és szellemi vezére, később legbensőbb barátja. *Balassa* akkori asszisztensével, *Markusovszky Lajossal* együtt tagja lett annak a triásznak, amely a modern magyar orvostudomány, a közegészségügy és az újonnan kialakuló orvosi rend alapjait lerakta. Az életrajzíró nem tudja jobban lefesteni azt a jelenetet, amely *Korányit* nagy barátjával és modern szellemű környezetével megismertette, mintha neki magának adja át a szót, ahogyan azt emlékezéseiben később leírta.

„1847. év egy napján az orvostanhallgatók között elterjedt a hír, hogy *Balassa* előadást fog tartani egy új epochalis felfedezésről: egynehány hallgatótársammal mi is bementünk az előadóterembe. Az Újvilág utcai alacsony és elég szűk tanterem pódiumán ült *Balassa János*, könnyű nádszövetű karosszékén, a szék mögött állt a bécsi műintézetből hazakerült *Markusovszky* – aki ott *Rokitansky*, *Hebra*, *Schuh*, *Semmelweis* baráti körében élt –, mint asszisztens. kettőjük körül egy csoportban *Kovács Sebestyén Endre*, *Arányi Wagner János*, *Lumniczer Sándor*, *Bókay János*, *Sass István*, *Ozorenszky Károly*, *Pethe Zsigmond*, megannyian a talentum stigmájával felruházott választékos megjelenésű szimpatikus ifjú alakok. kik feszült figyelemmel kísérték a sajátságosan igézetes hanglejtésű *Balassa* szavát. *Balassa* lelkesült hévvel fejtegette az orvosi tudomány nagy új felfedezését, a pár hónappal előbb a Massachusetts-Hospitalban, *Warren* által sebészi műtétnél először használt éter-narkozist. Bámulatos hatásának bemutatására nem sokkal ezután egy kömetszés vittetett végbe, azzal a precízióval, amely *Balassát*, az akkor élő európai műtevő sebészek legelsőjévé, vagy legalább a legelsők egyikévé tette, azzal a tökéletes szabatoságú segédkezéssel, amelyet *Markusovszky* nyújtott”.

Már kora ifjúságában kifejlődött általános enciklopédikus érdeklődése minden iránt, ami az emberiség kulturális emelkedését, szociális javulását szolgálta, pl. medikus korában (1846) mintegy huszan társulatot alakítottak, amelyben az orvostudományon kívül szépirodalmi, történelmi, politikai tudásukat fejlesztették. Tanulmányait megzavarta az 1848. évi francia forradalom, a Bécsre is átterjedő forradalmi mozgalmak után 1848. márc. 15-én a pesti Új-

világ utcai orvosegyetemen megjelentek – a költő Petőfi és a nagy regényíró Jókai vezetésével – a haladó gondolkozású egyetemi ifjak is. Az ifjúság lelkesedése közben ismertették az első cenzura nélküli nyomtatványt, a „nemzet követelményei” című 12 pontot, megszűnt a tanítás, és a mozgalomba bekapcsolódott az ifjúság nagy része. A vezetők között ott volt első helyen *Korányi Frigyes* orvostanhallgató is.

A politikai küzdelmekben aktívan részt vett *Balassa János* sebészprofesszor is és még közelebb került az ifjú *Korányi Frigyes*-hez. Gyors ütemben rohantak az események, amint maga írja „Az 1848-as szabadságharc fiatalságnak nagy, egész életemre kiható eseménye volt... sokat olvastunk a francia forradalom, s az azt megelőző idő philosophusait, történetíróinak és politikusainak műveit”. – Magam is gyermekkoromban még átéltem ezen szellemi forrongásoknak későbbi hatásait a mindennapi politikai életben és sok sok gondolat, vágy mozgott a részben megvalósítást nem nyert márciusi eszmék körül, míg újabb világzengések még újabb, még fejlettebb gondolatoknak nem adtak helyet.

Korányi Frigyes résztvett a hadműveleteket megelőző szellemi mozgalmak kialakulásában, szenttanúja és részese volt az ifjúság minden megmozdulásának, küldöttségekben, összejöveteleken szónoki készségével a vezetők közé került, írja: „Az akkori idők szelleméhez tartozott, hogy az embereket egyetlen érzés, egyetlen gondolat töltötte el, elszakadás Béctől, önálló alkotmányos Magyarország, unio Erdéllyel”. *Korányi* szerint nézeteltérés, ellenállás nyoma sem látszott felszínesen tekintve, ez a látszólagos egyetértés is optimizmussal töltötte el a fiatalságot, a tapasztaltabb emberek pedig tartózkodtak e hangulat zavarásától. Végeredményben az egyetemi fiatalság egynek érezte magát az új függetlenség politikai vezetőivel.

Korányi Frigyes résztvett a kolozsvári deputációban, amely az Erdélyi Uniót üdvözölte, mire azonban Pestre visszajöttek, már tornyosultak a bécsi ellenállás sötét felhői.

A hadműveletekben, mint egy Szabolcs megyei önkéntes csapat orvosa vett részt. Színes leírásaiban sok részlettel járult hozzá a harc események nem konbattans jellegű lefolyásának megismeréséhez. Így sokat tudtunk meg a hírszerzési, a szállítási, az egészség-

ügyi, a betegellátási vonatkozásokról. Később Nyíregyházára került és az ottani katonakórházban már értékesíthette sebészeti képességeit, amelyeket *Balassától* és *Markusovszkytól* volt alkalma elsajátítani. Orvosi önállóságának, határozott elképzeléseinek és lelki vívódásainak már itt is hangot adott, akkor amikor a nyíregyházi kórház sebész-főorvosának rendelkezéseivel került szembe. „Nézetei és eljárásai sokszor nagyon különböztek azoktól, – írja – amelyekkel az egyetemen ismerkedtem meg, és mégis az ő rendelkezései szerint kellett eljárnom, sokszor meggyőződésem ellenére is, amint láttam betegeinek a kárára”. A helyzetet nyomasztónak érezte és elhatározta, hogy nyíregyházi állását elhagyja.

1849-ben visszatért a pesti egyetemre, hol *Balassa* asszisztenseként működött. 1851. tanévben orvosdoktorrá avatták és a sebészet felé vonzódva 1852-ig a bécsi *Schub* mellett műtönövendék lett. 1852 áprilisában politikai okokból szülővárosába Nagykállóba internálták, hol több mint egy évtizedet töltött nehéz viszonyok között a tudományos és a kulturális centrumoktól távol. Korányi nem hagyta el hazáját mint sok honfitársa tette, itthon maradt és tudását sikerült annak ellenére is bővíteni, hogy Pest és Bécs el voltak előle zárva. Így ment először Prágába, hol Jaksch belgyógyászati előadásait hallgatta, számos utazása során egyéb tudományos központokat is felkeresett: egyetemeket, fürdőhelyeket, képtárakat, kiállításokat tekintett meg. 1855-ben került Párisba, hol *Cl. Bernard*, *Nelaton* és főleg *Trousseau* előadásai kötötték le, később szorosabb kapcsolatba került a magyar származású *Gruby Dávid*dal is. Párisban felismerte a francia orvosi iskola lényegesen eltérő vonásait, amelyekben a kóresetek tárgyalása tartalmilag is különbözött attól, amit Pesten, Bécsben és Prágában hallott. A kétféle irány szerencsés keverékéből születtek *Korányi Frigyes* egyénileg, retorikailag szép klinikai előadásai, melyekről tanítványai, de más orvosgenerációk évtizedeken át feledhetetlen emlékeket vittek magukkal orvosi működésükbe.

Közben folytatta orvosi gyakorlatát Nagykállóban, amely szülőhazája határait messze meghaladva egész Felső-Magyarországra, Erdélyig is kiterjedt és számos nagy magyar családdal, kiváló közéleti egyénnel hozta szoros kapcsolatba.

Az „Orvosi Hetilap” 1. száma 1857. július 14-én jelent meg,

melyben *Markusovszky* egy új kor megindulását jelzi. Ennek a folyóiratnak első évfolyamában a vidéki gyakorló orvos már alapvető klinikai tanulmányokkal szerepel, pl. „Adatok a lép helyzetváltoztatásai tanához” címen, meglátszik rajta a kitűnő megfigyelő diagnosztikai és differenciál-diagnosztikai készsége: az adatokat a szabolcsmegyei súlyos malária esetek kritikai tanulmányozása szolgálhatta.

Hamarosan megragadták a közegészségügy aktuális, de még fel nem ismert nagy problémái, írja: „orvosi gyakorlatom megkezdése idejében megütközéssel láttam, hogyan halnak meg Szabolcs megyében a gyermekek... statisztikai források hiányában a nálam nagyszámban megforduló paraszt asszonyokat kérdeztem ki, így néhány év alatt elég nagy anyagot állítottam össze és az Orvosi Hetilapban – Eszmék az ország közegészségügyének rendezése – cím alatt közöltem”.

Vidéki működése korában még számos tanulmányutat tett: 1857-ben került először Angliába, szűkebb hazájának egyik angol származású nagybirtokosnőjének ajánlólevelével az angol vezető társadalom ajtói is megnyíltak számára, és úglátszik, ez a környezet is befolyásolta későbbi világszemléletét anélkül, hogy alapcélkitűzései változtak volna. Az utazásokban nyert benyomások igen nagy mértékben csökkentették a kényszer exilium egyébként nyomasztó korlátozottságát. Amint említettem, a párizsi orvosi iskola tapasztalatait összehangba hozta számos németországi, bécsi, prágai egyetemen látottakkal és sikeresen egyesítette a kétféle szemléletet későbbi tanításai folyamán, bár tudományos működése és iskoláinak közleményei végül mégis elsősorban a német orvostudománnyal kapcsolódtak össze.

Csodálatos, hogy vidéki internáltságában milyen szoros összekötetésbe került külföldi orvosi centrumokkal, állandóan felszínen maradt az orvostudomány minden ágával foglalkozva. A legtökéletesebb általános orvosi gyakorlatot folytatva megvetette alapjait széleskörű ismereteinek, amelyekkel később olyan mesterien és oly nagy biztonsággal vezette a legfelsőbb magyar egészségügyi fórumokat, a közegészségügyi, majd az igazságügyi orvosi tanácsot. *Korányi Sándor* „Elmúlt idők emlékeiből” cím alatt közölte *Korányi Frigyes* emlékiratait, amelyben a pesti egyetem sorvadt tehetetlen-

ségének láttán fájdalmasan emlékszik vissza prágai, bécsi, párizsi és berlini tapasztalataira és azokra a nagy orvosokra, akikkel ott került érintkezésbe. Ott írja, hogy az orvosi fejlődésében a 13 éves nagykallói tartózkodás nagy hiányokat okozott, ezért mindjárt pesti működése elején Berlinbe ment tanulmányainak kiegészítésére.

Korányi Frigyes életének tanulmányozásában rám legnagyobb hatást ez az első periódus tette – végigkövettem emlékezőseiben és egykorú írásokban a küzdő, új eszmékre ébredő orvostanhallgatónak, de a filozófiai, politikai kérdésekkel egyaránt foglalkozó csirázó tehetségének fejlődését. Ívelő pályafutásának hirtelen megszakadása, a vidéki internálás nem törte le, nem bénította meg tudományos fejlődését. Nagykallóban felismerte az ország legsúlyosabb egészségügyi problémáit, mint említettem, kutatta a gyermekhalandóság okát, foglalkozott a falusi nép táplálkozási kérdéseivel és különösen a népet ritkító tüdőtuberkulózis leküzdése ébresztette fel érdeklődését. Mint falusi orvos többet utazott, jobb tudományos kapcsolatokat létesített, mint bármely akkori pesti professzor. Írt klinikai eseteket, útleírásokat. A magyar orvostörténelemben páratlan úttörő munkássága és számos közleménye, a később megindult Orvosi Hetilapban is a falusi orvos megfigyeléseiből virult ki. Az internálás megerősítette, megedzette, és révbe jutva minden energiáját a már ifjúságában megtervezett célok kiépítésére fordíthatta.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy már mint vidéki orvosnak is az 1857-ben megindult Orvosi Hetilapban majdnem 30 közleménye jelent meg még a Pestre költözése előtt. Különösen érdekes olvasmány az „Úti töredékek” című sorozata, és gondolkodóba ejt, hogy a Nagykallóban tevékenykedő vidéki orvos milyen széles látókörrrel, milyen átfogó kritikai meglátással közli a külföldi egyetemen látottakat, az itthoni viszonyok ismertetése pedig magában foglalja a későbbi évtizedek orvosi problémáinak csiráját.

Az utókor szemével tekintve a vidéki orvosi működéséből épp olyan sokat merített és az ottan tapasztaltak épp olyan üdvösek voltak orvosi kutatásainak fejlődésére, mint azt akár Kussmaul vagy Wenkebach vidéki praxisából kiinduló klinikai munkásságában látjuk. Nem is szólva *Robert Koch*ról, aki először Wollstein községben volt „Kreisphysikus” és falusi működése alatt saját kis laboratóriumában indította el világhírű bakteriológiai kutatásait.

Tudományos díjakat nyert, az első egészségügyi szervezési kérdések közül kimagasló cikke az Orvosi Hetilapban „Eszmék a haza egészségügyének szervezése körül” (1860. 51. és 1861. 2-8. szám). Átmenetileg Szabolcs megye főorvosa is volt, kórházi osztályt is vezetett egész 1861-ig, mikor egy szerencsés véletlen összehozta gr. Majláth Antal volt magyar kancellárral, kinek sikerült kieszközölni az exilium feloldását és *Korányi Frigyes* 1861-ben családjával Pestre költözhetett, ezzel kezdődött életének új szakasza.

Korányi Frigyes munkásságának kihatása igen nagy volt, mert a magyar belgyógyászat majdnem háromnegyed évszázadnyi fejlődésére rányomta irányító, serkentő befolyását. Mint érdekességet megemlítem, hogy tudományos munkássága első évtizedeiben számos ideggyógyászati közleménye jelent meg, ami lehetővé tette, hogy vidéki orvosi kutatásaira támaszkodva, pesti tartózkodása kezdetén, bár saját akarata ellenére, 1864-ben ideggyógyászatból szerezze meg a magántanári habilitációt. Az ideggyógyászat tanulmányozása iskolájában még többször került vezető helyre. Kiváló utódai, *Korányi Sándor*, *Bálint Rezső* is, először ideggyógyászatból habilitáltak, és csak azután tértek át a tulajdonképpeni úttörő speciális munkakörük művelésére. *Korányi Frigyes* klinikáján állították fel az első laboratóriumot, és itt lett a laboratóriumi kutatás a belgyógyászat művelésének integráns része. Még a bakteriológiai – klinikai kutatások megszervezésében is úttörő volt – az európai hírű bakteriológus *V. Babes* a későbbi bukaresti professzor több alapvető munkáját *Korányi Frigyes*nél kezdte el.

Egyetemi pályafutásának első lépései is akadályokba ütköztek, első habilitációs kérelme az akkori orvostudományi karban sok ellenzésre talált, bár *Balassa János* a régi elismerő és támogató barát, a művelt nyugati szellem képviselőjében igyekezett segítségére lenni és *Korányi Frigyes* képességeivel a fakultás haladó irányzatát erősíteni. Mikor belgyógyászati magántanári képesítését megakadályozták, ideggyógyászatból habilitáltak, próbaelőadását a choreáról tartotta, a bíráló *Wagner* igen nagy elismeréssel nyilatkozott a „teljes szakképzettségéről és a remek előadásáról”.

1864-ben fertőző osztályt, 1865-ben a Rókus Kórház idegosztályát vezette. Az 1865. évi kolerajárvány alatt a Ludoviceumban elhelyezett egyik kolera-osztály főorvosa volt.

1865-ben mikor *Wagner* lett az orvostanhallgatók belgyógyász professzora, megüresedett a sebészek számára szolgáló belgyógyászati tanszék és megindult a kor konzervatív és haladó csoportjának küzdelme a tanszékért. *Balassa* különvéleményében a pályázó *Korányi Frigyes*t jelölte legalkalmasabbnak. Elég hosszas huza-vona után végre 1866 nyarán a 38 éves *Korányi Frigyes* nevezték ki, így a változatos és küzdelmes ifjúság után végre révbe jutott, megkezdte igazi áldásos és eredményes egyetemi munkásságát. Közben családjával együtt hosszabb ideig Berlinben tartózkodott tanulmányainak kiegészítése céljából. Berlinből állandó kapcsolatot tartott fenn pesti tanártársaival, az orvosi kérdések fejlődésével, különösen azokkal, melyek az ország alkotmányos életének megindulásával napi problémákká váltak. *Korányi Frigyes*t legközelebről a közegészségügy érdekelte, ennek terén a munkát *Balassa*, *Markusovszky*, *Lummitzer*, *Tban*, *Hirschler*, *Jendrassik* vették kezükbe és hazatérésekor rögtön bevonták *Korányi Frigyes*t is.

Egyetemi tanári működésének évtizedeiben tükröződik nemcsak a modern belgyógyászat kifejlődése, hanem a magyar közegészségügy felépítése és a tuberkulózis leküzdése érdekében folytatott küzdelem is.

Több mint négy évtizedes tanári pályafutása alatt iskolát fejlesztett, klinikai, experimentalis megállapítások tömegével maga és munkatársai is világhírré tettek szert. Továbbra is szoros kapcsolatot tartott fenn a nyugati orvosi iskolákkal, munkája elismerésképpen külföldön számos ízben mint referens, mint kongresszusi elnök aktívan vett részt a modern belorvostan kialakításában, sok gondolattal, számos új megállapítással megelőzte korát és került akaratlanul prioritási vitákba.

Korányi Frigyes megfigyelésén nyugszik a tüdőtuberkulózis első aktív, sebészi kezelésének módja, a beteg tüdő összenyomása. Ezt a korszakalkotó megfigyelést *Korányi Sándor* 1928-ban „Egy vallo-más” címmel ismertette. Orvostörténelmi jelentősége miatt néhány adatát eredetiben közöljük:

„E sorokat atyámnak a Bókay, Kétly, Korányi szerkesztésében megjelent „Belgyógyászat kézikönyve” IV. kötetének 841. lapjáról idézem. Egy esetet már régebben az Eulenburg-féle Realencyklopediában 1879-ben a tüdő tuberkulózisáról írott fejezetben is közölt.

Belőle azt a következtetést vonta le, hogy a pneumothorax nem mindig olyan végzetes szövődménye a tüdő tuberkulózisának, mint hiszik. Az elért bámulatos javulást a tüdő zsugorodásának és a légzésből történt kizárásának tulajdonította és úgy sejtette, hogy e hatás a gümős ízületek rögzítésének gyógyító hatásával állhatna rokonságban. Annak, hogy ilyen műtétet valaki végrehajtott volna, az irodalomban nincs nyoma és a régi ajánlatok feledésbe mentek. 1882-ben Forlanini olaszul megjelent közleményben ismét foglalkozik vele és igyekszik a gondolat jogosultságát elméletileg bizonyítani. Közleménye oly kevés figyelemben részesült, hogy annak híre Olaszország határán túl nem hatolt. Atyám, – mondja Korányi Sándor – ezen előzményeket nem ismerte. Arra gondolt, hogy a pneumothoraxot metszéssel kellene megcsinálni. Ma már nehéz elképzelni, milyen merész gondolatnak látszhatott annak mesterséges előidézése. A sebész a műtét végrehajtására nem vállalkozott és aggodalmait elvették hátorságomat a kísérlettől. Végre atyám kettőnk aggodalmának hatása alatt, tervéről lemondott. Így történt, hogy a tüdőcollapsus therapiára az első kísérletet nem magyar klinika tette meg. 1894-ben Forlanini a római orvoskongresszuson beszámolt az első esetről, amelyben 1892-ben injectio s tüvel először csinált mesterséges pneumothoraxot”.

Magam ezt a nagyjelentőségű ismertetést *Korányi Sándor* szájából egyik összefoglaló előadásában, 1911-ben hallottam.

A nagykállói idejében szerzett számos külföldi kapcsolat további kiépítése egyetemi tanári kinevezése után természetesen könnyebben folytatódott.

Résztevt 1867-ben a weimari koleraértekezleten, ahol korának kiválóságai *Wunderlich*, *Pettenkoffer* még a kolera talajvízelméletén vitatkoztak. A kórokozó vibríót még nem ismerték.

Mikor 1868-ban fél évre Berlinbe költözött a nagy physiologus, Du Bois Raymond intézetében dolgozott. Hazájába visszatérve a belgyógyászat fejlesztésén kívül az orvosi ügyek rendezésére memorandumot dolgozott ki, javasolta, hogy az egyetem a közegészségügynek méltó képviselője legyen, ezért az egészségtan népszerű előadását az ország összes iskoláiban és a nép között is hatályosan vigyék keresztül.

A tuberkulózis elleni küzdelemben az általa kezdeményezett ha-

zai mozgalom bekapcsolódott a külföld hasonló hivatalos működésébe, és e külföldi mozgalmak vezetőihez *Leydenhez* és *Schröterhez* őszinte barátság fűzte. *Korányi* később kapcsolatba került *Robert Koch*bal is, mint az orvosegyesület tuberculint tanulmányozó bizottságának elnöke.

Különösen a német nyelvű orvosi irodalommal mélyültek ki kapcsolatai. Maga is, tanítványai is majdnem minden fontosabb megállapításaikat, klinikai és kísérleti megfigyeléseiket németül is közzölték. Majdnem egyedülálló volt, hogy magyar vidéki orvost bízzanak meg különböző idegennyelvű gyűjtőmunka egyes fejezeteinek megírásával; így még nagykallói idjében résztvett a Pitha – Billroth-féle Stuttgartban kiadott „Handbuch der allgemeinen Chirurgie” belgyógyászati fejezeteinek megírásában. Később fejezeteket írt Nothnagel „Spezielle Pathologie und Therapie” c. kézikönyvében, az Eulenburg-féle Realencyklopedia több kiadásában monográfiákat írt a nem tbcés tüdőbetegségekről stb., nem is szólva a magyar nyelvű „Belgyógyászat kézikönyve” szerkesztéséről, amelyben *Kétly Károly* és *Bókay Árpád* voltak szerzőtársai.

Német nyelven jelent meg a paravertebralis háromszög első leírásáról *Grocco*val folytatott vitája, melyben a prioritás *Korányi*t illette meg.

Sokat foglalkozott német nyelvű közleményeiben a klimatológia, balneoterapia kérdéseivel és 1897-ben önálló német munkában a fertőzőbetegségekkel foglalkozott: „Milzbrand, Rotz, Aktinomykosis, Maul und Klauenseuche” cím alatt.

1905-ben 77 éves korában a belorvostan legújabb haladásáról tartott *Markusovszky* emlékelőadásai mutatták mennyire átértézte az új eszméket, a legnehezebb, hosszas és gondos előtanulmányokat feltételező ismereteket teljesen átvette és nagy dialektikai képességével megvilágította, és végül mint utolsó úttörő klinikai tanulmánya a gerincoszlop kopogtatásáról 1906-ban a *Zeitschrift für klin. Medizin*ben látott napvilágot.

Mi már beleszülettünk az orvostudomány fejlődésének egy bizonyos magas fokába és a tudományos megállapítások óriási tömegét medikus éveinkben is készen kaptuk. Bár az utolsó 50 év fantasztikus eredményeket mutatott fel, mégis azt lehet mondani, hogy ezen tudományos tények megalapozása *Korányi Frigyes* működésének

idejében történt. A higiéné első lépései, a bakteriológia, serológia, biokémia úttörő módszereinek felismerése *Korányi* idejére esik. Ha elolvassuk egy 100 év előtti *Korányi Frigyes* cikket az Orvosi Hetilapban, még ma is csodálattal adózunk éles klinikai meglátásának és felnézünk a klinikai physikalis diagnosztika alapelemei mesteri művelésének eredményességére, és még nagyobb csodálattal látjuk, hogy majdnem 80 éves korában is milyen frissességgel, szinte látnoki módon értékeli az orvostudomány haladását, érzi a jövő évtizedek kutatási programjának módszereit.

Korányi Frigyes életében elnyerte mindazt a tudományos és közéleti elismerést, amely csak igen kevés kiválasztottnak jutott csztályrészül. A fakultás dékánja, az egyetem rektora volt, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagnak választotta. Az ország uralkodója és kormányzata nemességet, főrendi házi tagságot, báróságot és számos magas rendjelet adományozott kiváló munkásságának elismerésképpen.

Halála után, 1913. május 24-én tartotta a Budapesti Orvosegyesület emlékülését, befejezőül idézünk az elnöklő *Grosz Emil* szavaiából: „*Korányi Frigyes* tudós volt, a nyugati nagy kultúrállamok mértékével mérve; tanár volt a pedagógia legszigorúbb kritériuma szerint; szónok volt azok sorából, kik a magasan szárnyaló eszmei tartalomnak művészi formát adnak; államférfiú volt, mert a legfontosabb államfentartó tényező, a közegészségügy fáradhatatlan apostola volt, de leginkább orvos volt, ki nagy tudásával, önfeláldozó ápolásával életet mentett, egészséget adott vissza, ki gyógyíthatatlan betegeknek vigaszt, a gyógyíthatóknak segítséget nyújtott.”

Korányi Frigyes születésének 100. évében 1928-ban ünnepelték az általa alapított Budapesti Tüdőbetegszanatórium Egyesület fenállásának 25. évfordulóját, ugyanakkor leplezték le a Ligeti Miklós készítette márványszobrát, amely a budai Jánoshegy tövében a budakeszi erdőben, eredetileg az Erzsébet királynőről elnevezett, most *Korányi Frigyes* tüdőbetegszanatórium parkjában hirdeti embermentő áldásos működését. A szobor leleplezésén képviselve volt az egész ország, hogy nagy fia emlékének áldozzék.

A fehér márvány szobornál csak *Korányi Frigyes* életműve és hatása a magyar orvostudományra, a magyar orvosi rendre maradandóbb, mely hálával és kegyelettel őrzi emlékét.

A magyar közegészségügy megteremtésével, az első magyar belgyógyászati iskola megalapításával olyan érdemeket szerzett, amelyekre igazán alkalmazhatók Horatius szavai:
„Exegi monumentum aere perennius”.

AZ EGÉSZSÉGÜGY HELYZETE TINNYÉN A XVIII. SZÁZADBAN ADATOK A BUDA KÖRNYÉK RÉGEBBI EGÉSZSÉGÜGYÉHEZ

Írta: Dr. KISS ÁKOS (Budapest)

A Buda környékhez szorosan csatlakozó táj régebbi egészségügyének képéhez már szolgáltatunk adatokat (1), most a tinnyei vidék főként barokk kori medicinális helyzetéről kísérrelünk meg képet nyújtani. A vidék a török korban az ország fővárosának néhez sorsában osztozott. Itt a XVIII. századi újjáépítés eléggé vontatottan indult meg, a betelepítés nagyobb üteme csak a Rákóczi szabadságharc után következett el. Ennek megfelelően az élet mindennapi képéről inkább csak a század harmincas éveitől vannak olyan adataink, amelyek az egészségügy akkori helyzetébe is betekintést engednek. Az élet késői megindulása ellenére is a vidék, az ország fővárosának közelébe esve, a különböző korokban egyéb tájaknál kiemelkedőbb szerepet játszhatott. Tinnyén a XVIII. századtól kezdve nagylétszámú nemesi közbirtokosság alakult, amely az élet képét itt nagymértékben befolyásolta.

A XVIII. század első harmadáról még hallgatnak a források, ez a szélesebben vett tájra, a nagyjából Zsámbék – Vörösvár közötti területre is áll. De magábanvéve ez a negatívum is bizonyos jelentőséggel bír. Adataink a harmincas évekkel indulnak, bizonyosra vehetjük tehát, hogy a nép gyógyításának ügye ezt megelőzően teljességében a népi gyógyításmódok keretében, bizonyos fokig az egyház ellenőrzése mellett folyt. Az egyházak szerepéről azonban

a későbbi időszakban is van tudomásunk. A feudális időszaknak ebben a későbbi korában, a barokkban, előbb az egészségügy, később fokozatosan az oktatás is némileg eltávolodott az egyházi keretektől, azonban annak felsőbbbségét a kor végéig érezzük.

A legrégebb egészségügyi intézmény itt is a temető. Ennek alakulását Tinnyén több, mint évezredig figyelemmel kísérhetjük. Itt a legrégebb temető, amely más, a XIX. század elején nyílt társaival együtt ma is használatban van, honfoglalás kori sírfeltárások közvetlen közelében fekszik, így valósággal a X. századi temetkezési hely folytatása, a temetkezési kontinuitása tehát tizenegy évszázadon keresztül figyelhető meg (2).

Első írásos egészségügyi adataink a szülésznek működésére vonatkoznak. Ezek teljes egészében egyházaik felügyelete mellett, azok bizalmát élvezve üzhették foglalkozásukat. Tevékenységüket, úgy mondhatjuk, a XVIII. század nagyobb részében az egyház keretei között fejtették ki. Ennek megfelelően a rájuk vonatkozó adatok is az egyházak irataiban maradtak fenn (3).

A török idők utáni kor más, aránylag korai egészségügyi adatai a környék chirurgusaira vonatkoznak. A seborvosok hálózata meglehetősen korán kiépült Buda környékén. Budajenőn 1731-ben *Paur János* működött, Zsámbékon 1749-ben *Pailler József* a chirurgus, ő még 1764-ben is itt tevékenykedett, de a mezőváros jellegű községben ekkor már egy *Vorndorf* nevű kollégája is dolgozott. Soly máron 1741-ben *Bachelperger Simon* a chirurgus (4). Ezek a seborvosok, akiknek képzettsége igen kétes, társadalmi helyzetüket illetően az iparossághoz állottak közel, a legtöbb nyomot adóztatásuk ad. Ez az úgynevezett taxalisták között ment végbe az iparosok, a kereskedők és a birtok nélküli nemesek között. Csabán (Piliscsaba) 1780-ban van már chirurgus, ez látta el Tinnye nagyszámú nemességét, a közbirtokosokat családtagjaikkal, házanépükkel együtt, továbbá a felduzzadt kereskedőréteget és az iparosokat is.

Ebből az időből már látteletről is van adatunk; a XVIII. században is előfordult, hogy az asszonya által alaposan megvert szolgáló a csabai chirurgustól kért bizonyítványt sérüléseiről. Miskey Istvánné tinnyei közbirtokosasszony esete ez, akivel szemben a testi fenytés korában is fel mert lépni cselédje.

A birtokosok nem mindig fizették meg a sebésznek járó díjat, er-

ről ugyancsak vannak adataink a XVIII. század második feléből. Ugyancsak Miskey Istvánt a megye intette meg a csabai chirurgusnál fennállott tartozása kiegyenlítésére (5).

Az egészségügy azokban a falvakban, ahol seborvos sem működött, az egyház jóváhagyása mellett tevékenykedő, azoktól ellenőrzött bábákra maradt. A tinnyei református egyháznak a bábák működésére vonatkozó esküszövege mélyen visszanyúlik a századba. Ennek szövegéből: „A melly viselős asszony el akarná tagadni vagy vesztetni a nála lévő gyermeket, az affélének segítségül nem leszek. Sőt inkább az ekklézsia előljáróinak jó előre beadom, hogy én is, mások is reá vigyázzanak” (6).

A bábák a falu életéből sok bizalmas értesüléshez jutottak, gyakran kerültek híreszteléseknek, rágalmaknak középpontjába. Így a szomszédos falvak bábái is valóságos háborúságokat viseltek egymás ellen. A zsámbéki és a perbáli bábák küzdelmébe 1794-ben a megyének kellett beleszólnia (7). Az első tinnyei bába, akit névszerint ismerünk, egy Marinka nevű özvegyasszony (8). Özvegyek ekkor is szívesen választották ezt a foglalkozást. Marinka asszony a katolikusok bábája volt. A megye, helytartótanácsi ösztönzésre is, a század utolsó negyedében maga is elkezdett foglalkozni a szülésznői hivatás ellenőrzésével, a megürülő helyek betöltésével.

József császár reformtörekvései az egészségügyet sem hagyták érintetlenül, éppen ezeknek a kérdéseknek egy szűkebb tájon való vizsgálata mutatja meg az akkor végbement fejlődés útjait. Ettől kezdve a vármegye beleszólt a falvak egészségügyének részletesebb kérdéseibe is. Ezentúl például a szülésznőválasztás, a jelölés, kiküldött szolgabíró, vagy megyei esküdtek jelenlétében folyt le. A községet természetesen továbbra is jelentősen foglalkoztatta a választásra kerülő bába személye. A parasztok, a „rusticorum communitas” erőteljesen nyilvánította kívánságait ezekben az esetekben. 1787-ben ebből Tinnyén valóságos háborúság keletkezett. A megyei hatóság szembe helyezkedett a helyi kívánságokkal, nem véve figyelembe, hogy a „kösség iteletibül” a népnek már van általa óhajtott jelöltje. A szolgabíró a nép kívánsága ellenére feleskette bábaasszonynak Kotsis Istvánt, „holott ha az Helység által proiectált alkalmas szemelleket is az Vármegye Bábaasszonya által megvizsgáltattak volna, ezek közzül értelmesebbeket is talált volna, melly vállasztást mindnyájan

közönségesen ellenzettük, sőt nekünk és asszonyainknak tetszések ellen lenni meg is vallottuk”. „Honnét származott asszonyoknak és gyermekeknek a bába asszony tudatlansága végett történt halálok. A többi asszonyoknak szülésben értetlensége által történt, veszedelmes eseteknek számairól nem is emlékezünk. Elég legyen Tökös István hitvessének, gyermekének, Bottyán István leányának s gyermekének, a szülésben Bába asszony tudatlanságának tulajdonítható halálok” (9).

A község jobbágy-zsellérnépe határozott fellépését a megyei intézkedés ellen igazában csak akkor érthetjük meg, ha tekintetbe vesszük, hogy a török hódoltság ekkor még csupán száz évvel marad mögöttünk, amikor a magára hagyott maradék nép megszokta saját ügyei, dolgai intézését. Ezenfelül a reformátusság, amely ekkor még a falunak mintegy a felét tette ki, a köztársasági szellemű genfi kálvinizmus keretei között a XVIII. század folyamán is önmaga igazgatta gyülekezeti életét, amely erős összenövéseket mutat az adózók, a nép községe, a „rustica communitas” szervezetével. A helyi földesúr, a Miskey család, majd annak szétterebélyesedésével a közbirtokosság, de a megye is alig szóllottak bele ebbe a népi önkormányzatfélébe. Így a század utolsó évtizedeiben újféle igénnyel jelentkező közigazgatási szellem, a jozefinizmus ilyen irányban is erőteljesen hatott. Az állam egyre több feladatát, kötelezettségét ismerte fel, azonban az egyébként teljesen hűbéri engedelmességre szoktatott adózó néppel éppen ebben az egészségügyi kérdésben szembetalálta magát.

A földesúr, a közbirtokos nemes komolyabb megbetegedés esetén Budáról, Esztergomból hozatott orvost. Ez akkor meglehetősen költséges kezeltetési mód volt. 1764-ben setétkuti Setéth Farkas családjában egy kis fiúnak, Józsefnek a gyógyítása egy holland aranyba, négy forint és 12¹/₂ krajcárba került (10). Ilyen körülmények között természetesen a nép gyógykezeltetése magasabb szinten nem volt lehetséges, de a birtokos nemességnek is csak a tehetősebb tagjai részesülhettek benne.

A járványok a kor természetes velejárói. Az egyes elnevezések azonban nem mindig fedik magát a valóságos betegséget. A Buda környéki tájra 1783 december havában érkezett az akkor nagy területeket érintett kolerának nevezett járvány, amely már Tinnyén ebben a hónapban hét áldozatot követelt. A következő év januárjában

13, februárban 22 volt a halottak száma. Márciusban már csak négyen pusztultak el ebben a kórban. Az anyakönyvekből megállapíthatóan a valamivel 1000 lélekszám alatti Tinnyén mintegy 60 halottja volt a járválynak.

A falu, de a táj egészségügyi helyzetére is igen jellemzőek a megyei összeírásokból, de különösen az egyházak anyakönyveiből összeállítható adatok. A József császár féle összeírások szerint a Buda környék egészének lakossága a következőképpen alakult: Tinnye 1067, Perbál 919, Tök 1164, Csaba 1073, Zsámbék 2377 és Vörösvár 1191 lakossal. Mindez azért figyelemreméltó, mert világosan megmutatja, hogy Tinnyén és Tökön, tehát a két tisztán magyar faluban a lakosság száma 180 év alatt mindössze 30–40%-os emelkedést mutat, ugyanezen idő alatt Piliscsaba több mint kétszeresére, Vörösvár szinte a háromszorosára emelkedett, főként német nyelvű lakosságával. De Zsámbék növekedése is 50% feletti, bár ennek XVIII. századi nagyszámú zsidósága innen már a XIX. század közepétáján elhúzódott. Tinnyén az 1067 lélekből 158 volt a 12 éven aluli gyermek, 52 személy 13–17 év közötti; 516 volt a nők és 551 a férfiak száma, ilyen korcsoportokkal szerepel a Józsefi összeírás. 1789-ben 8 esküvőt, 36 születést és 50 halálesetet jegyeztek fel (11).

A református anyakönyveket 1738 óta, a katolikusokét 1747-től kezdve vezették. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy az igen erős gyermekhalandóság ellenére általában családonként 3–6 gyermek volt, de ennél egyes esetekben jóval több, 10 feletti gyermekáldással is találkozunk. Az átlagos életkor 1778-ban 23,6 év, az 1770-es, 1780-as évek átlagában 20 év volt. Ez az egész népességre vonatkozik, de nem sokkal jobb az arányok a közbirtokosság tagjainak elkülönített vizsgálataiban sem. A közbirtokosság középponti nemzetsége az igen kiterjedt Miskey család 1784 és 1935 évek között feltalálható 71 tagjából 26 nem érte el a 18 életévet. A születések száma a XVIII. században még igen magas, a magyarságnál zsellérnél, jobbágnál, nemes közbirtokosnál egyaránt. A közbirtokosoknál a leszármazási táblázatokból jobban megállapítható a gyermekáldás, mint az azonos nevre hallgató jobbágycsaládoknál. Előbbieknél családonként öt gyermek az általános, de mint Setéth Károlynál látjuk, 10 gyermek is előfordul, nem ritka ennél több születés sem családonként.

A XIX. század elejétől kezdve azonban ez a gyermekáldás hirtelen

alábbhagy a magyar Tinnyén. Ez a napóleoni idők utáni életfelfogás erős és hirtelen megváltozásával függ össze. Ettől kezdve különösen a lakásigényekben látunk nagy változást. Összefügg a birtokos réteg lakáskultúrájában beállott hirtelen változásával, valamint azzal, hogy a vidéki köznemes építkezési módja a századfordulótól kezdve erős eltérést mutat. A megelőző században, a rokokó, a XVI. Lajos stílus és életforma keretei között alig találkozunk még formásan épített, terjedelmesebb kúriákkal. A birtokos réteg akkor még, dacára a birtoktestek kisebb mértékű felaprózódásának, igen egyszerű körülmények között lakott, holott akkor még sokkal jobb anyagi helyzetben volt, legalábbis nagyobb terjedelmű birtokokon gazdálkodott. A változás mögött, amely magasabb igényeket szült, anyagi tényezőket kell keressünk: a napóleoni háborúkkal járó terményértékesítési lehetőségeket. Így érthetjük meg, hogy éppen a nagy háborúk évétől kezdve jelennek meg az empire, a klasszicizáló stílus külsőségeibe öltöztetett, de egészében is igényesebb, nagyobb terjedelmű, egészségügyi szempontból is nagy fejlődést jelentő kúriák. Érdekes paradoxonként, amit azonban a nagy háborúk piaclehetőségeivel magyarázhatunk, éppen a birtokok felaprózódása korától kezdve tűnnek elő itt is a táblabíró stílusban épített jellegzetes kúriák. Ez az igényesség a lakáskultúrában nem gyermekszaporaságot, hanem éppen annak alábbhagyását eredményezte.

A nép lakáskultúrájában ez a változás így nem mérhető le, építkezésében ilyen fejlődési fokozat nem észlelhető. Azonban a nép élete bizonyos vetületként tükrözve az urakét, ettől az időtől kezdve ott is kevesebb a születések száma.

Érdekes módon jelentkezik a nép ösztönös védekezése az egymás közötti házasodás káros következményeitől. Különösen a református jobbágnéesség kevésszámú családi neve mutatja, hogy eredetileg néhány család szétterjedéséből származnak. A vallási tényező igen lényeges, mert a vegyes vallású falvakban az élet legtöbb vonatkozásában teljes volt a felekezetek szerinti elkülönülés. Az egymásba házasodás veszélyének káros következményei nagyban fennállottak. A mozgékonyabb, szegényebb, zsellérsorsú, inkább katolikus néprészeknél ez nem jelentett veszélyt, lévén ez a réteg jóval cserélődőbb. A református jobbágnép, a jobbmódú telkesgazdák világa növekedésben inkább megálló, mozdulatlan életformája ellenére érdekes

egészséges ösztönnel védekezett az egymásbaházasodás ellen. A református telkesjobbágyok előszeretettel hoztak feleséget a közeli néhány magyar falu természetesen református népességéből. Az anyakönyvek-ből kitűnik, hogy 1773-ban 7 református házasságból 5 esetben hoztak más faluból asszonyt (1 gyermelyit, 1 unyit, 1 óbudaít, 2 nagysápit), 1774-ben 6 református házasságkötésből ugyancsak öt esetben való más faluból az asszony. 1776-ban 8 új házasságból újból öt szomszéd falubeli asszonyt találunk. De a XIX. század elejétől majd kevésbé ilyen a helyzet a párválasztásoknál, ettől kezdve szinte kizárólagosan helyből nőülnek. A kevesebb idegenből házasodás bizonyosfokú szé-gyennel is jár, a máshonnan származó asszonyt többé-kevésbé gúnyol-ják (12).

A XIX. század elején, a napóleoni háborúk lezáródásával 1816-ban Buda környékéről egy eddig kevésbé ismeretes pusztító járványról tesz-nek említést az adatok (13). A megyei írásos feljegyzések szerint most már észrevehető az orvosi szakszerűség behatolása, egyre több olyan megnyilvánulásra találunk forrásokat, amelyek arra mutatnak, hogy a kor szintjén álló egészségügy vívmányai egyre inkább elérték Buda környékét is. Amikor például Csefalvay Márton tinnyei közbir-tokos 1801-ben gyanús körülmények között elhunyt, a megyei fizikus, Retteggh Ferenc szállott ki és exhumálta a halottat, azonban az erős feloszlás miatt semmit sem tudott megállapítani. Csefalvay Márton hirtelen, gyanús körülmények között, anyagi viszályok közepette halt meg (14). Az egyre aprózódó birtokú közbirtokosság számos, végte-lenbe húzódó pereket folytatott, különösen az örökösödéseket kísérték erős figyelemmel. Tinnyén még ekkor sem volt chirurgus, de ismerjük a csabait, *Fejér Pált*, aki 1801-ben hunyt el (15).

A köbirtokos nemességnél az igen nagyfokú egybeházasodás erős biológiai hanyatlást idézett elő, amely a XIX. század elején már meg-figyelhető. Gyakorikak az unokatestvér-házasságok, a közbirtokosok együttese 6-8 családból áll, egy-egy egyénnek nyolc dédszülője közül három is Miskey névre hallgat. Az elmebaj is főként a birtokos ne-messég között gyakori. Az elmebetegekkel a XVIII. században még kegyetlenül bántak, Koltay Apollóniát láncon tartotta családja az udvarban. A Setétheek családjában megőrült Setéth Máriát férje, Börtsy Imre Győr megyei alszolgabíró hazaküldte családjához Tiny-nyére; ettől fogva a szerencsétlen beteg kis leányával anyjánál tengő-

dött, családja nagyon is nem titkolt terheként. Édesanyja halála után testvérei egyszerűen elkergették a háztól, ott húzta meg magát, ahol tudta. Ezzel az üggyel azonban már a megye is foglalkozott (16).

A kor nagy egészségügyi vívmánya volt a tchénhímlővel való oltás. 1804-ben olvashatjuk a vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben, hogy a beoltás akkor már néhány esztendeje folyt a környéken (17). Az országos „protomedicus” az oltás széleskörűvé tételéről egységes tervezetet dolgozott ki, ezt a helytartótanács útján a megyék megkapták és itt a helyszínen találkozunk a végrehajtás mikéntjével is. Az anyagot a budai deponitoriumban tárolták. A helybeliek kérték, hogy az oltás ráérő időben történjék. A beoltás elindítása a káptalan, az alispán, táblabírák gyűlekezete előtt folyt, és a hatóság, a vármegye kívánsága, hogy „az alsóbbrendű polgárok sikeresen indíttassanak az oltásra”. Egyelőre csupán részleges eredményeket ért el. A katolikus egyházközség 1817. évi canonica visitatiója szerint „az oltás az urak gyermekeinél sikerrel halad”. Az egyház hatásköre összezsugorodott ekkorra már az egészségügy terén, egyelőre mégis ott segédkezik a közegészség ez újabb fejlődési állomásánál is. Az oltások például a templomban folytak, az egészségügyi előírások, hatósági kihirdetések betartására a templomokban buzdították a népet.

Jelentős fejlődést mutat 1821-ben a vármegye azon rendelkezése, amely a borbélyokat eltiltotta az orvoslástól, csak hajvágásra „barbitonsurára” szorítkozhattak ezentúl (18).

Az 1820-as évektől a tinnyeai anyakönyvek gyakran a halálesetek okait is feltüntették. Ebben az időben, 12 évet véve a kutatás alapjául, 33 év az átlagos életkor Tinnyén. Az elhalalozások okaként vízi betegséget (65 éves), hideglelést (41 éves), szélütést (40 éves), nehézséget (67 éves), gyermekágyat (35 éves), veres paticsot (28 éves), ezenkívül még sárgaságot (38 éves) és nyavalyát találunk. 1833-ban 17 haláleset közül hat csecsemő színlődésben halt meg. A többiek: „szegzésben” ketten, patétsban ketten, hecticában egy, dagadásban egy, sárgaságban egy, belső nehézségben két csecsemő, gutaütésben egy, (ez 38 éves), gyengeségben egy személy halt meg. Ez utóbbi 69 évével az egyetlen volt a 17 halott között, aki magasabb kort ért el.

Több év halálozási adatait egybevetve szélütés, nehéz kór, száraz betegség, vízi betegség a leggyakoribb halálncmek 150–200 évvel ez előtt a Buda környéki faluban. A hatvanadik életévet csak kevés

ember lépte túl, amint azt az eddigiekből is láttuk. Az 1810. év 22 halottja közül csupán kettő élte meg ezt a kort. A kis számú adatok következtében az átlagos életkor tekintetében – évenként összesítve – erős ingadozásokot találunk, különösen a nagymérvű csecsemőhalálozás következtében, ez Tinnyén az 1800–1830-as évek átlagában 16–35 év között mozog.

Ezeket az adatokat kívántuk ezúttal közrebocsátani a Buda vidék régebbi egészségügyéből, amely különösen a megyei közigazgatási intézkedések tükrében még számos ismeretlen vonás feltárásának lehetőségét rejti.

J E G Y Z E T E K

1. *Dr. Kiss Ákos*: Adatok egy dunántúli falu egészségügyéhez a reformkorban. Dr. Jakab, Kossuth Lajos tinnyi háziorvosa. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*. Budapest, 1961. (21–22) 359–369.
2. *Vásárhelyi Géza*: Újabb régiségi leletekről Pest megye Tinnye község területén. . . . *Archcol. Ért.* 1909. 256–258.
3. Tinnyi református egyház irataiból.
4. Pestmegyei Levéltár, taxalis összeírások.
5. L. e. j. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1780. 114., 164. sz.
6. Tinnyi református egyház irataiból.
7. Pestmegyei levéltár, Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1794. 752. sz.
8. Pestmegyei levéltár, Összeírások, CC. I. 18.
9. L. e. j. Peres iratok, 1788.
10. L. e. j. 1766. III. 15. Miskey Éva és Setéth Farkas perc.
11. A tinnyi katolikus és református anyakönyvekből.
12. A tinnyi református egyház XVIII. századi anyakönyveiből.
13. Pestmegyei levéltár, vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1816. szentgyörgyhavi 4. jegyzőkönyv.
14. Pestmegyei levéltár, 1801. 1020. sz.
15. L. e. j. Összeírások, 1801.
16. L. e. j. Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1817. 28. sz.
17. L. e. j. 1804. VIII. 30.
18. L. e. j. 1821. 761. sz.
19. Tinnyi református egyház anyakönyveiből

RAISZ GEDEON MUNKÁSSÁGÁRÓL (1840 – 1908)

Írta: Dr. KATONA IBOLYA (Budapest)

Raisz Gedeont az eddigi orvostörténeti munkák, mint a híres sárospataki Kollégium neves orvosát és tanárát említik meg. Hiba volna őt egyszerűen ilyenformán kategorizálni, egyoldalúan tudomásul vennünk értékes iskolaorvosi működését.

Ha kibontjuk számottevő orvosi munkásságát, akkor eszmélünk csak rá, hogy korának társadalmi fejlődését, korának kultúrpolitikáját szolgáló eszmék fáklyahordozóinak sorába tartozott.

Munkásságának kezdete a múlt század második felére esik. A szabadságharc bukását követő kiegyezéssel kezdődő alkotmányos Habsburg-monarchia idején, mint minden elnyomáson alapuló társadalmi rendszerben a népoktatás, a népegészségügy, vajudó kérdés; hiszen a polgárosodás lassú folyamatában is tovább él a feudalizmus.

Raisz Gedeon 1862-ben szerzi meg Pesten orvosdoktori oklevelét, majd Bécsben továbbképzzi magát, időközben szülésmesterré avatják és 1863-ban visszatér hazájába.

Életpályája több működési területet ölel fel. Kezdetben 1863–69-ig mint a Sárospataki Főiskola iskolaorvosa, 1869–94-ig Nagymihály járási orvosa, majd 1894-ben a Belügyminisztérium VI/a alosztályának vezetője.

Életének csak első állomására, a sárospataki főiskolai orvosi tevékenységére utal *Elekes György dr.*: A sárospataki főiskola orvosai és egészségügye, valamint *Takács Béla*: A Sárospataki Főiskola Betegsegélyző Egylet története c. munkájában.

Köztudomású, hogy a hazai főiskolákon „az orvoshiány és a magas

orvosi taxa miatt” gyakran alkalmaztak orvosi diplomával rendelkező tanárokat.

Mit tett *Raisz Gedeon*, hogyan javította elődei nyomdokában a Sárospataki Kollégium diákjainak egészségügyi ellátását?

Raisz iskolaorvosi működésének idejére esik, a már *Soltész János* által tervbevett és megtervezett iskolakórház létesítése, az iskolai kórház első közismert tervezete alapján. *Gortvai János* igazgató jelentése rámutat arra, hogy azért nem lehetett létrehozni a kórházat hamarabb, mert „a beteg, szegény tanulók ápolására megkezdett kegyes alapítvány arra a célra, hogy a célbavett kórház létrehozassék, nagyon kevés és elégtelen” volt. A kórház 6 ágyas szobából állott, melyben a tanuló ifjúság végezte a betegápolói teendőket is. *Raisz* alapította meg az intézet „ifjúsági betegsegélyző egyesület”-ét. Ezzel azt a célt akarta elérni, hogy intézményes gondoskodás történjék a tanulók gyógyköltségeiről és ételmezéséről. Mindezideig a tanulók maguk élelmeztek magukat, vagy a város jótékonykodó, nagylelkű polgárainak adományából éltek, mert az emberről való gondoskodás akkor ilyesféle, a lelkiismeretet megnyugtató „jótékonykodásba” merült ki.

Nemcsak gyógyított *Raisz*, hanem irodalmi tevékenységet is fejtett ki. A gyógyító orvos hivatástudata, a külföldi és hazai orvosi irodalomban való jártassága nyilatkozik meg orvosi munkásságát dokumentáló kasuistikai cikkeiben. A tudományos cikkek szokványos felépítésétől annyiban térnek el közleményei, hogy legtöbb cikkében kihangsúlyozza, hogy azért adja közre tapasztalatait, azért írja le a gyógycljárást, a felhasznált gyógyszerösszetételt és az orvosi eszközöket, a módszert, hogy a sikeres gyógyítás lehetsége elterjedjen, hogy mások is alkalmazhassák munkájuk során.

A korszerű gyógyításért folyó vitában épp úgy résztvesz, mint a hazai közegészségügyi rendezéséért, a népiskoláztatás bevezetéséért folyó küzdelemben. Mint tanár és orvos világosan látja az ifjúság nevelésében megmutatkozó hiányosságokat. Az ifjúság egészségvédelme érdekében követeli a köznevelés terén az orvos tanácsainak figyelembevételét. Úgy vélte, az idő kedvez, reménykedett, hogy szavai nem hangzanak el hiába! Eötvös, mint a dualizmus korának első kulturális minisztere éppen azon munkálkodik, hogy a népoktatás érdekében megfelelő közvéleményt teremtsen. Még a népoktatási törvény megjelenése előtt széleskörű társadalmi tevékenységet kívánt kialakítani.

Eötvös nézete szerint a nép anyagi helyzetének felemelkedése, politikai szabadsága teljes mértékben kulturális színvonalának függvénye, mert mélységes hittel bízik abban, hogy a „népnevelés – végre is az egész nemzet közös érdeke, közös ügye, mely iránt minden egyes polgár jogosítva van, sőt kötelezve érdeklődni.” 1867. július 3-án felhívást tesz közzé a Néptanítók Lapjában (1. sz.) a népnevelési egyletek megalakítására. Az egylet fő feladatának jelölte meg a lakosság-
nak a népoktatás iránti érdeklődését felélesztetni, az iskoláztatás szükségességéről és hasznosságáról a szülőket meggyőzni. Ezen kívül az egyházi, vagy polgári közösségek által eléggé nem díjazott szegény és szorgalmas tanulók anyagi segélyezését tűzte ki célul. Az egyletnek kell létrehozni a hiányzó tanintézeteket, a hiányzó felszerelési tárgyakról gondoskodni, könyvtárakat felállítani a diákok számára.

Jórészt karitatív feladatok is vártak az egyletre: a rászoruló tanulóknak ruha, cipő juttatása, az iskolai mulasztások csökkentése érdekében. Az egyletek létrehozásában az egyházzal való együttműködésre is törekedett. *Raisz Gedeon* a népnevelési egyletek megalakítását szükségesnek tartja. Teljes egészében egyetért és támogatja Eötvös népnevelési programját és hirdeti, hogy „minden polgár szívügye és kötelessége állása, hivatása szerint a nevelésügyet előmozdítani”. Felhívja az orvosokat, hogy a népnevelési egyletek munkájában vegyenek részt, mert csak így érhető el, hogy „a közegészségügyi közszellem”, az orvos befolyása az iskolára, érvényesüljön. Ezek a szavai nemcsak orvosi morális habitusát, de világnézeti politikai elkötelezettségének pontos irányát is mutatják. Sajnálattal állapítja meg, hogy az egymás után alakuló népnevelési egyletekről szóló tudósításokban „schol sem találtam, hogy orvos szót emelt volna a köznevelésügy orvosi dolgaiban, mint ha hazai orvosi rendünket a dolog nem is érdekelné!” Valójában az orvosok nem igyekeztek az egyletek munkáját támogatni, de népnevelési egylet alig negyven (40) alakult meg országosan, mert a felhívás sikerét a klerikális reakció meggátolta. Az egyház az oktatásügyre vonatkozó közvélemény kialakításának szükségét nemcsak hogy nem kívánta, hanem nyíltan ellenezte!

A Magyar Királyi Orvos-Egyesületben 1867. május 30-án tartja, mint levelező tag székfoglaló értekezését. (Az értekezésen résztvettek *Lumnitzer, Kéthly, Niedermann, Verebély, Patrubányi, Hermann, Poór stb.*) Az értekezés címe „Az orvos a köznevelés ügyében”. Orvos

részéről nem is lehetett volna aktuálisabb köznevelési tárgyú értekezést elképzelni! Székfoglaló előadásában kihangsúlyozza, hogy az orvosnak három irányban kell a köznevelésügy területén közreműködni: a tanulóifjúság testi nevelésében, az iskolák jó közegészségügyi helyzetének megteremtésében és az egészségügyi ismeretek népszerűsítésében. Előadásában az iskoláskorú gyermekek egészségártalmairól beszélve kiemeli, „hogy a népiskolák mostoha berendezésükben az ifjú nemzedék testi kifejlődésének nagy kárára eddigelé nem voltak, annak okát ott leljük, hogy nem nagyon használtattak.”

Az értekezést, közérdekűsége miatt, szaklapban ajánlják megjelentetni. *Dr. Poór* javaslatára „bizottmányt” küldenek ki, melynek feladata olyan javaslat kidolgozása, „miként lehetne tanodáinkban országszerte a szellemi nevelést a fizikaiéval akként egyesíteni, hogy a test párvonalban fejlesztesse a szellemmel, hogy népünknek fogalma legyen, nemcsak a valláserkölcsei elvekről, hanem egyszer s mind a testi nevelésről, egészsége fenntartásának módjáról”. Ennek a célnak az elérésére a javaslat meg kell, hogy jelölje az állam, a helyhatóságok, a községek, a papok, az orvosok, a tanítók és a közigazgatás hatáskörét, jogait, s kötelességeit. Határozatot hoztak, hogy a javaslatot a törvényhozó testület elé viszik.

Sok vitával eltelt egy esztendő! A „kiküldött bizottmány” a nem mindennapi kérdésben küzdött „... a hagyományos téves eszmékkel, a megrögzött szokásokkal, nem különben azon körökkel, melyek mindeddig a köznevelésügyet – mintegy egyedárussági cikként tekintik.” A bizottmánynak el kellett volna készíteni a „kérelmi feliratot”, „a gyűlésező ország képviselő testület elé”, mely figyelmeztetnie volna „az eddigi fentálló köznevelésügy körüli téves nézetekre és még kivívóbb gyakorlati hiányokra, azon óhajással, hogy az újonnan alkotandó köz- vagy népnevelési törvény alkalmával, az orvosok illetékes befolyása a népnevelésügyre *törvényszerűleg* biztosíttassék”.

A M. Kir. Orvosegyesület 1867. május 3-i ülése leszögezte nézeteit és megállapította, majd kiemelte *Raisz* székfoglalójából a leglényegesebbeket:

„1. a szellemi nevelést össze kell kötni a testi neveléssel – az orvosi tapasztalatok figyelembevétele alapján,

2. célszerűtlének, vagy hiányosak a nevelési rendszerek és módok.

A tanulás nincs tekintettel a szellemi élet folyamatainak is meghatározott szükségleteire.

3. Nem veszik tekintetbe a tanításnál a tanítási helyiség milyenségét, a gyermekek levegő-, világosság- és mozgásszükségletét

4. A szellemi fejlődést a tanítás módjai nem segítik, mert csak az emlékezőképességét fejlesztik és némileg a hallásszervet a memoriterek.

5. A neveléssel foglalkozók szakképzettsége ugyan magas, de élet- és egészségtani ismeretekkel nem bírnak.

6. Végül is „sem testileg, sem szellemileg egészséges nemzet így nem nevelhető.”

A bizottmány elvben a felirat szerkesztését elfogadta, intézkedni is próbált. De a felmerülő sok nehézség s különösen az orvosi körök érdektelensége, legfőképpen pedig az időközben szentesített népoktatási törvény megelőzte a felirat elkészítését. A meghíúsult elgondolást új formába öltöztették és „emlékirat”-ot akartak készíteni. Úgy vélték, hogy ezt fogják az ülésező törvényhozó testület elé terjeszteni. Végül is még az emlékirat felterjesztéséről is lemondtak. A M. Kir. Orvosegyesület az iskolaegészségüggyel való foglalkozástól igyekezett megszabadulni és az egész ügyet áttették az időközben (1868) létrehozott Országos Közegészségügyi Tanácshoz, mivel „annak feladata az indítványok, a törvényjavaslatok kormány elé való terjesztése.”

A népiskolai közoktatás tárgyában kiadott 1868-as XXXVIII tc. 2. § 3. § és 27. § intézkedik a testileg v. szellemileg gyenge, elmebeteg vagy ragályos beteg tanulók időleges v. végleges tankötelezettség alóli felmentéséről, valamint az új iskola épületek néhány általános közegészségügyi követelményéről. Ez a haladó szellemű, nagy jelentőségű népoktatási törvény – nem vitte előre, mert nem vihette előre az elmaradott iskolaegészségügyet.

Raisz Gedeon világosan látta, hogy a népnevelésben az iskolaegészségügyi követelményeknek megfelelő teret kell biztosítani, hogy ott van a helye a népoktatási törvényben. Kellő időpontban a törvény előkészítése, kimunkálása idején emelte fel szavát, még sem ért el célt, mert nemcsak az orvosok többsége, de a köznevelés „döntő körei” sem voltak meggyőződve arról, hogy az iskolában az orvos közreműködése szükséges. Ez a nagy horderejű javaslat a M. Kir. Orvosegyesület kezében elsekélyesedett. Elhatározták, „hogy a min-

dennapi sajtó” számára „politikai és nem politikai lapnak” az iskolaegészségügyről magyar és német nyelvű cikkeket iratnak. A napi sajtótól azt várták, hogy az majd az orvos szerepét a társadalomban „a döntő körök”-kel elismerteti, hogy az orvosok maguk is ösztönzést kapnak a népnevelés ügyével foglalkozni. A M. Kir. Orvosegyesület megalkudott, nem vállalta az oktatásügyet bíráló szerepet, elődázta a javaslatnak időben való továbbítását! T.i. „ilyen eljárás mellett a t. egylet nem mint egy tolakodó vádló, hanem inkább jót akaró tanácsadó szólalna fel.” Raisz Gedeon javaslatát így a törvény nem vehette figyelembe, de az iskolaegészségügy hibái önmagukat leplezték le! Raisz Gedeon nem adja fel a harcot! A következő esztendőben, 1869-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága Fiumében tartott vándorgyűlésén, a „Közegészségügyi teendőik iskoláink körében” címmel előadást tart azzal a céllal, hogy ismét az iskolák áldatlan helyzetére terelje a figyelmet. Kemény szavakkal bírálja a kormányt, hogy „az iskolák építésénél amióta magyar földön iskolák vannak, nem történt tüzetes intézkedés azok közegészségi állapotára vonatkozólag”. Nem nélkülözheti az orvost az iskola, mert szerinte „az a néhány főiskola, amely orvost tart, csak szegény tanulókat betegségi esetében, gyógyítás nyújtásának égető szüksége vitte rá – nem pedig azon magasabb szempont, hogy szakavatott közegészségügyi tanácsadóval is bírjanak”. Keserűen jegyzi meg, nem elég, hogy még a legújabb népnevelésügyi törvény sem foglalkozik az iskola és a növendékek egészségügyével, de még a képviselőházban, a törvénytervezet vitája bár „sokoldalúan folyt, de egyetlen szó sem hangzott el az iskolai közegészségügyről!”

Az 1868-as népnevelési törvény végrehajtása során megyei és városi tanácsok alakultak, melyek az iskolák felügyeletét látták el. De ezekben közegészségügyi tanácsadóként orvost nem választottak! Ezekben az években pedig már folyt a harc azért is, hogy az iskolák közegészségügyi ellenőrzését is hatósági orvosokra bizzák. Elítéli az Orsz. Közegészségügyi Tanácsot, mivel mindezüdig nem foglalkozott iskolaegészségüggyel, gúnyosan jegyzi meg, „valószínűleg még nem volt ideje!” Felhívja a figyelmet arra, hogy a rossz iskolai közegészségügyi körülmények milyen súlyos egészségügyi ártalmakat okoznak (pl. rossz konstrukciójú padok gerincferdülést, rövidlátást stb.)

Rámutat arra a helytelen családi és társadalmi elgondolásra, hogy

az iskoláztatás megkezdésével bevégezteknek vélik a fizikai, testi nevelést, holott éppen az iskoláztatás teljes ideje alatt – a testi fejlődés korában – az iskolától meg kell követelni, hogy céljának tekintse a testi fejlődés elősegítését is. Követésre ajánlja több külföldi országban az óráközti szüneteknek – Schréber által már bevezetett – testgyakorlással való kitöltését.

A hazai iskolaegészségügyet összehasonlítva Franciaországgal, Oroszországgal, Svájjal, Dániával, Angliával, igen elmaradottnak ítéli meg.

Az iskolákban uralkodó tarthatatlan közegészségügyi állapotok megjavítását az iskolaegészségügy előfutárjai számos értekezésen, vándorgyűlésen követelték. *Raisz* azt a javaslatot terjeszti a vándorgyűlés elé, hogy keressék meg az Országos Közegészségügyi Tanácsot és a kidolgozás alatt levő „közegészségügyi és orvosügyi javaslat”-ba... a tisztiorvosok teendői közé, a tanintézetek körüli orvosrendőri felügyeleti és ellenőrzési teendőket is iktassák be!”

A következő esztendőben, 1869-ben, *Raisz* megváltik iskolaorvosi állásától (ennek okát kiderítenem nem sikerült!), Nagymihályra költözik. Nagymihály járási székhely, és ennek orvosa lesz. Nagymihály különböző nemzetiségű (magyar, szlovák, német, lengyel) lakosságú nagyközség, mely járási szolgabírói székhely, királyi közjegyzőséggel, takarékpénztárral, két bankkal, sör- és malátagyárral, villamosművekkel, fiú- és leány polgári iskolával rendelkezik. Mint a Sztáray grófok uradalma, posta és vasútállomást is „kiérdemelt”. Ilyen milieu-ben folytatja orvosi praxisát, ebben a körben küzdöklik az ország közegészségügyi helyzetének elmaradottságából adódó nehézségekkel. Mint járási orvos a betegségek leküzdéséhez, a nép egészségügyi felvilágosítását elsődrendű fontosságúnak tartja. A napilapok hasábjain szól a nagyközönséghez. Eredeti cikkein kívül, külföldi szerzők népszerűsítő cikkeit is ismerteti. Így került sor 1883-ban a Pesti Hírlapnak a *Revue des deux Mondes*-ből átvett Claude Bernard „Népszerű idegkórtani értekezés” c. cikke közlésére.

Egészségügyi felvilágosító előadásokat tart a nemibetegségekről, az alkoholizmusról, a tbc és egyéb járványos megbetegedésekről. Sátoraljújhelyen „Az iszákosság és az ellene való védekezésről” c. előadásában (1899) számol be az Angliában és Skandináviában szerzett ta-

pasztalatairól, tudományos érveket és adatokat sorol fel az alkohol-fogyasztás ellen, s az absztinenciát hirdeti.

A Zemplén megyei Orvos-Gyógyszerészegyesület estéit is felhasználja népszerű egészségügyi felvilágosító előadások megtartására. Az egyszerű nép becsüli, a polgárság kedveli és tiszteli tudós orvosát.

A nagyközség polgársága kegyes adományokból és alapítványokból 1873-ban abban az esztendőben, amikor már várossá nyilvánították „nagy Mihály járási kórház” cím alatt gyógyintézetet állított fel.

A gyógyintézetet a helyi jómódú polgárságból választott 15 tagú vezetőség irányítja, melynek „állandó, rendes üléssel és szavazattal bíró tagja az orvos”. A gyógyintézet szabályzata kimondja, „hogy kórházi orvos – csak tudor lehet –”. Az orvos tiszteletdíját a választmány szabja meg. Az orvosi ügyek teljesjogú intézője az orvos (kórházi ágyszámot nem tüntet fel az anyag). Az 1873-ban létesített gyógyintézetet 1877-ben közkórházzá nyilvánítják, amikor is a kórházigazgatói tisztséget *Raisz Gedeon*ra bizzák. Összekapcsolják a járási főorvosi ügykört és a kórházigazgatói teendőket. Ez az intézkedés *Raisz* személye megbecsülésének szól, korántsem az egészségügyi ellátás megjavítását célozza.

1872–73-ban fékezhetetlen kolerajárvány pusztít, amely erősen megtizedeli az ország lakosságát, nem kímélve a gazdagokat, a szegényeket, a papokat, a főurakat sem. A fentmaradt feljegyzéseink szerint az 1872–73. évi kolerajárvány hasonló volt a korábbi 1831–32. évihez, amikor is több mint fél millió ember betegedett meg és közel negyed millió halt meg. *Raisz* az 1872–73-ban dühöngő hazai kolerajárvány leküzdésében végzett munkájáért arany érdemkereszt kitüntetést kapott.

14 évi járási orvosi munkássága szakadatlanul szolgálja az egészségügy fejlődésének előbbrevívő útját.

1894-ben megválik járási orvosi állásától, kinevezik kir. közeg. felügyelővé és a Belügyminisztérium VI/a alosztályának vezetőjévé. Ez az osztály a gyógyintézetekkel és a higiénével foglalkozott.

Az 1892–94. évi kolerajárvány idején Szatmár, Máramaros, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Bodrog és Torontál vármegyék miniszteri biztosaként dolgozik. Amikor is „külön előterjesztés”-ben másokkal együtt (dr. *Gebhardt Lajos* főorvos, dr. *Hirkó László* Pest megyei

főorvos, dr. *Petrik Ottó* egy. rk. tanár) kitüntetésre javasolják (levéltári adat).

Ebben az esztendőben, 1894-ben a belügyminiszter (96 290. sz. min. rendelet alapján) Németországba küldi tanulmányútra. A tanulmányút tárgya: a tengeri és folyami hajózás körében való koleravédekezés. Ez időszzerű kérdés nálunk is, hiszen még a kolerától mentes államokat is a behurcolás veszélye fenyegeti, ha határai a kolerával fertőzött államokkal érintkeznek, vagy azért, mert a tengeri hajók fogadásával, a behurcolás veszélye fennáll.

Németországban az 1893-ban lezajlott kolerajárványt tanulmányozta. A kolera járványszerű terjedésére *Koch Róbert* contaginostikus fel-fogását és magyarázatát fogadták el. Ez az elmélet „a kolera járványszerű elterjedésének leghatásosabb eszközei a vízfolyások” – tételezi fel, s erre építi a járvány elleni védekezés megszervezését. Javaslatát az 1893. XII. hó 18-án kiadott 87 234. sz. osztrák csász. kir. belügyminiszteri rendletre építi, mivel „a folyóink közül néhány, a monarchia másik felének területéről érkezik”, ezért a határállomásokon egyértelmű intézkedéseket kell tenni.

A hajóvizsgálatokat az alábbi irányelvek szerint javasolja szervezni:

1. Bizzanak meg kormánybiztosokat a vizsgálló állomások felügyeletével.

2. A hajóvizsgálatnak ki kell terjednie a kikötő helyeken horgonyon álló mindenféle vízijárműre. Az útban lévőket a hajókikötő helyeken, a felállításra kerülő hajóvizsgáló állomások ellenőrizték.

3. A kiszállító állomásokat olyan helyeken kell szervezni, ahol külön kikötő biztosítható a hajók részére és a beteg, vagy gyanús utasok számára szükség kórházakat kell berendezni.

4. A kiszállított utasok megfigyelése, a betegek elhelyezése, személyi tárgyainak fertőtlenítése, a hullák eltakarítása és a partmenti lakosság egészségének megvédése a helyi hatóságok kötelessége.

5. Katonaorvosokat ajánl a szakfőnöki állásokra. Minden állomáson két orvos, két csendőr, két állandó munkás foglalkoztatását tartja szükségesnek. Az állomások berendezésére és felszerelésére külön szabályzatot kell készíttetni.

6. Azt javasolja, hogy a szervezést úgy kell elvégezni, hogy

szükség esetén az egész apparátus gombnyomásra munkához tudjon kezdeni.

7. A személyzet megválasztásánál, határmenti állomásokon, a nyelvtudást is figyelembe kell venni. Elengedhetetlenek tartja az orvosok bakteriológiai jártasságát.

8. Külön szabályozni kell a tutajosok és a tutajok egészségrendőri ellenőrzését. A végállomásokon kell fertőtleníteni, esetleg megfigyelni és vizsgálati igazolvánnyal ellátni őket.

9. A kolera elleni védekezés szempontjából életbeléptető hajóvizsgálat rendszerét szabályozó kormányrendeletet az oszt-rák belügyminiszteri szabályrendelet mintájára ajánlja összeállítani.

Berlinben, Hamburgban, Lipcsében, Drezdában és a fenti kérdéseken kívül egyéb fontos közegészségügyi kérdéseket is tanulmányozott.

A század végén indul meg a szérumterápia korszaka. *Pasteur*, *Roux* és *Yersi*, *Chancemesse* és *Widal*, valamint *Bebring* kísérletei és elért eredményei lázba hozzák a világot. A fertőző megbetegedésekkel való küzdelemben új győzelmet jelent az orvostudomány, mert eljutott a szérumterápiához. A szérumterápia már nemcsak a betegség megelőzését jelenti, hanem a betegek megmentését is. Orvosi körökben nagy visszhangra talált *Wright* megállapítása, hogy „a jövő orvosa immunizátor lesz”. Erre az időszakra esik az 1894-ben Budapesten tartott internacionalis közegészségügyi kongresszus. Élénk érdeklődést és lelkesedést keltett orvosaink között *Bebring* és *Roux* a diftéria leküzdéséért végzett tudományos munkásságának ismertetése. A század végén ugyanis, a gyermekkori megbetegedések közül a diftéria volt a legveszedelmesebb. (A diftériaahalandóság százezer lakosra 1892–95 években 210 volt.) A kongresszuson beszámoltak arról, hogy ha az immunizált lovak szérumát injekció formájában beadják a diftériában szenvedő betegnek, akkor az meggyógyul, vagyis, hogy a szérumot a beteg szervezetébe már kész antitestként kell bevinni. A diftériában megbetegedett lakosság számának állandó növekedése, a közönség ostroma a szérumért, az orvosok egy részének bizalma az új szerben, a hírlapok szenzációt keltő hírverése – kényszerítette a Belügyminisztériumot, hogy a hazai szérumgyártás kérdésével foglalkozzék. A kormány nem tudta a polgárság gyógyszerigényét a külföldön gyártott

gyógyszerből kielégíteni, másrészt a gyógyszer rendkívül drága is volt. Ezért még az évben (1894) *Raisz Gedeont*, *Frank Ödönnel* és *Preisz Hugóval* Párizsba és Höchstbe tanulmányútra küldik, a szérum előállításának, gyártásának és forgalombahozatalának tanulmányozására. Az útról visszatérve jelentést készítettek, amelynek alapján *Raisz Gedeon* törvényjavaslatot dolgozott ki. A törvényjavaslat tervezetét, melynek címe: „törvényjavaslat diftéria ellenes gyógyszer előállítására szolgáló telepnek, Budapest fő és székváros területén való létesítéséről”, a Belügyminisztérium az Országos Közegészségügyi Tanácsnak tanulmányozásra és véleményezésre megküldötte. A Közegészségügyi Tanács 1895 III. hó 21-i ülésén a tervezetet ismertette és megtárgyalta.

Raisz tervezete olyan gyógyszertermelő telep létesítését ajánlja, amely 25 ló befogadására, később pedig 60 loállományra bővíthető. Az építkezés (istálló, loápolási lakás és laboratórium) 70 000 Ft., a felszerelés és fenntartási költség pedig 18 526 Ft. A főváros a Hajcsár út melletti 4 kat. holdnyi területet köteles erre a célra átengedni.

A tervezet szerint az épület egy 24 és egy 10 ló számára és egy kísérleti állatok számára berendezett istállóból, egy lakóházból a loápoló számára és 4 szobás laboratóriumból állna. Személyzete: 1 igazgató, mellette 1 szaksegéd, 1 laboráns, 1 telepfelügyelő, 3 szolga, 1 loápoló. Egyelőre 12 immunizált ló adna szérumot, melyeket 20 naponta csapolnának és egy-egy lóra 4 liter vér, illetve 2 liter savó, havonként 36 cm³ savót, azaz 30 cm³ adagokra osztva 1200, 12 hó alatt 14 400 adag szérumot termelne.

Ezt a tervezetet a Közegészségügyi Tanács visszautasítja azzal, hogy a kérdés a tudomány és a gyakorlat jelen állása szerint „részben nem érett meg, részben pedig túlhaladott arra, hogy ezidőszereint életbeléptessék”.

Raisz tervezetével szemben a tanács nem szérumtelepet, hanem a Budapesti Kórtan Intézettel kapcsolatos Pasteur Intézet kiépítését ajánlja, ahol a szérum hatásáról a gyermekek diftériájának orvoslásáról és a diftériás megbetegedések megelőzéséről kontroll kísérleteket végezhetnek és saját önálló tapasztalatokat szerezhetnek.

Állásfoglalásukat az a tapasztalat támasztja alá, hogy a kül-

föld egyetlen állama sem hozott létre szérumtermelő telepet, hanem a párizsi Pasteur Intézet vagy a Londoni British Institut for prevention of diseaseases, vagy a berlini Koch Intézet mintájára kell berendezkedni szérumtermelő részleggel. A Budapesti Egyetem Orvoskara *Korányi, Fodor, Kétybly, Hőgyes* és *Petrik* tanárok már előzetesen a VKM-hez felterjesztettek egy olyan javaslatot, mely egy „széles alapon álló, a fertőző betegségek tudományos és gyakorlati vizsgálatára szolgáló kellő szervezettel, felszereléssel bíró intézet” létesítését kéri. A Közegészségügyi Tanács nagyobb stílusú intézet felállításáért küzd, amely a hasonló külföldi intézetekkel versenyképes volna. A javaslatukat már pártolólág a VKM a Belügyhöz át is tette. Ily módon *Raisz* által készített törvényjavaslatot a Közegészségügyi Tanács elveti és a már előzetesen benyújtott javaslatának pártfogását kéri.

Mint hivatásának élő orvos, de hivatali beosztásánál fogva sem nem maradhatott el a hazai közegészségügy rendezéséért küzdő haladó orvosok soraiból. Számos vándorgyűlésen hangzanak el követelések és javaslatok a haladásért küzdő orvosoktól (*Flór Ferenc*-től, *Markusovszky Lajostól*, *Thán Károlytól*, *Korányi Frigyes*től, *Poór Imrétől*) a hazai közegészségügyi és orvosi viszonyok rendezése érdekében.

Raisz Gedeon a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága szabadkai vándorgyűlésén, 1897-ben előadást tart „A közegészségügy fejlesztésének rövid irányáról és várható eredményeiről”. Az orvosi közvélemény egybhangzó e kérdésben, mert „nem az egészségügyi igazgatás javításáról, hanem az alapjában való újjáalakításáról van szó.” Valamennyi orvos egyetért abban, hogy „állami feladat lévén az egészségügyi igazgatás, annak intézése is, államilag alkalmazott közegekre bízandók.” Megállapítja, hogy a társadalom a közegészségügy államosítása alatt ezt érti. Bár ettől a helyzet gyors javulása ugyan nem várható, de várható, hogy az egészségügyi tisztviselők helyzete kedvezőbb, és az egészségügyi rendeletek végrehajtása gondosabb lesz. Nagy eredményekre, ha államosított is az egészségügy, nem számít, mert a nép kultúrája alacsony. Kimerítően foglalkozik a népiélet és a kultúra összefüggésével.

„A közegészségügyi állapot mibenléte elválaszthatatlan a népcik

művelődésének mindenkori színvonalától; magasfokú kultúra nem lehetséges jó közegészségügyi viszonyok nélkül. Az általános kultúra alacsony fokán pedig nem lehetnek jók a közegészségügyi állapotok, bármilyen tökéletesen és szabatosan is működjék az igazgatási gépezet.”

Hibáztatja azokat, akik az előbbi tényből azt a következtetést vonják le, hogy tétlenül várakozni kell, míg a közművelődés emelkedik, hogy a közegészségügyi viszonyokat megjavíthassuk. Cselekvésre szólítja fel a társadalmat, mert a közegészségügy „nem kizárólag orvosi közigazgatási feladat és kötelesség, hanem mindenki feladata, aki a nemzet az emberiség földi jólétének” növelését elő akarja segíteni. Azért kell harcolni, hogy ez menjen át a köztudatba! Az igaz, hogy a nép egészségügye és a nép általános műveltsége egymásnak függvénye, de mindkettő csak mint felépítménye a társadalmi gazdasági viszonyoknak, mint alapnak a függvénye. Raisznak ez az idealista felfogása, mely ugyan abban az időben haladó volt, elsősorban Eötvös koncepciója és *Raisz* cnyiben követi Eötvös politikáját.

Elítéli, az emberiség története folyamán, a vallás által hirdetet világnézetnek egyik sarkalatos pontját, mely az emberiséget „a földi jóléten való munkálkodásra” nem serkenti. Rámutat arra, hogy gyökeres változást kell, hogy hozzon az emberiség gondolkodásában a természettudományok fejlődése. Tudatára kell, hogy ébressze az embert mindaz, amit a természettudományok megmutatnak, „hogy ő is részese a nagy természetnek, hogy a természet örök törvényei az ő létének is és, hogy ha földi jólétét biztosítani, előbbre vinni akarja, ezt az őt környező természet örök törvényeinek követése és hatalmas erőinek felhasználásával tehetik csak, mert jólétének, s ezzel egészségének alapfeltételei a természethez való viszonylatán nyugsznak.” Azt tartja, ha ezek az eszmék hatják át az emberiséget a közegészségügy, a közjólét fejlődni fog. Szükségesnek tart mindehhez bizonyos humanizmust, „de nem azt az eszmei emberszeretetet, mely a jót is csak azért teszi, hogy síron túli ügyért munkálkodjék, s mely alamizsna adásban merül ki” – hanem „az emberiség földi jólétét célzó nagy alkotásokra mindenkor kész emberszeretet” – Az utóbbit tartja a fejlődés alapfeltételének. Raisz ezen az ülésen a vallásos fanatizmus visszahúzó ere-

jére és a természettudományos gondolkodásból fakadó felemelkedés útjára céloz.

A közegészségi állapotok javítása érdekében sürgeti a tbc elleni küzdelem fokozását. Akkoriban Magyarországon kb. 70 ezer ember halt meg évente tbc-ben s ennek ötszörösére becsülték a megbetegedettek számát. Felveti a szanatóriumok létesítését „nem a vagyonosok, hanem a szegénysorsúak” érdekében. Ezzel alátámasztja *Korányi Frigyes*nek a tbc elleni küzdelemben a szanatóriumi kezelés fontosságába vetett hitét és a szanatóriumok létesítésének követelését törekszik segíteni. A szanatóriumok létesítését valójában a tbc gyógyítás egyik főtényezőjének tekintették, azonban e súlyos fertőző betegség keletkezésének igazi okára *Fodor* mutat rá azzal, amikor kihangsúlyozza, hogy a népbetegségeknek társadalmi gyökerük van.

Raisz minisztériumi osztályvezetői beosztása idején közegészségügyi és járványügyi kérdésekkel foglalkozik. Munkásságának ebben a korszakában irodalmi tevékenysége kevesebb. Ebben az időszakban megjelent minisztériumi rendeletekből nem deríthető ki, hogy melyek készültek közvetlen *Raisz* intenciói alapján. Életpályáját követve azonban megállapíthatjuk, hogy az egészségügy bármely területén dolgozott, jelentős tevékenységet fejtett ki.

Az iskolaegészségügy alapjának megvetését korának két olyan nagy horderejű kérdéséhez kívánta kötni, mint a népoktatási törvény és a közegészségügy rendezése. Feltárta, s bátran hangoztatta a társadalom gondolkodásában, tudatában levő közönyt, amelyet az oktatásügygel és az iskolaegészségüggyel szemben tanúsított. De nemcsak feltárja, hanem műveivel, felvilágosító előadásaival ezt a közönyt le is akarta győzni. A társadalom minden tagjának, de különösképpen az orvosok figyelmét kívánta a köznevelés egészségügyi kérdéseire felhívni. Rámutatott azokra a szemléleti korlátokra, amiket az orvostársadalomban le kell győzni ahhoz, hogy az orvosok az iskolaegészségüggyel törődni kezdjenek. Kíméletlenül rávilágít az egész nemzet érdekét szolgáló közegészségügyi teendőkre. A teendők gyújtópontjába állítja a közegészségügy rendezésének fontosságát, amelyért, – mivel közügy – nem kizárólagosan csak az orvosoknak, hanem az egész társadalomnak meg kell mozdulnia!

Raisz az orvosirodalom művelését munkássága valamennyi szakaszán gyakorolta, szinte elhanyagolhatatlannak tartotta. Közleményeivel az orvosi gyakorlati munka tapasztalatainak közkinccsé tételéhez és az orvostudomány eredményeinek népszerűsítéséhez járult hozzá. Írásai a korszerűség jegyeit viselik. Tollát a kor eszméi vezetik, a tények erejével bizonyítja az iskolaegészségügyi teendők hitelét. Az iskolaegészségüggyel foglalkozó műveiben egyaránt megmutatja azokat az összetevőket, amelyek egy helyben tartják, vagy visszahúzzák, avagy előrevinnék az iskolák, az iskoláskorú gyermekek egészségügyi kérdését. Munkásságának korszerűségét azok az eszmei tényezők adják, amelyek az adott történelmi és társadalmi viszonyok között éppen mint teljesítésre váró, égető feladatok jelentkeznek. Ha munkásságát az időrendiség sorrendjében vizsgáljuk, azt találjuk, hogy *egy időben, csak egy adott téma*, munkakörének leglényegesebb feladata foglalkoztatja. Kitértően, céltudatosan tud küzdeni a nagy eszméikért. Felismeri, hogy az egészségügyi felvilágosításnak milyen nagy szerepe van a nép általános kultúrájának emelkedésében. Munkássága nem merült ki az orvosi teendők gyakorlásában. Részt vállalt a társadalom egészségügyi felvilágosításában, az orvosi közvélemény formálásában. Szakmai munkássága elválaszthatatlan a társadalom fejlődéséért végzett erőfeszítéscstől.

Eredményekben gazdag, szélesskálájú munkáséletét 1908-ban Pusztaszentlőrincen fejezte be.

*Raisz Gedeom*ak is az iskolaegészségügy haladását szolgáló nagyszerű eszméi, melyek életében nem valósulhattak meg, kivéve azt a néhányat, amelyek a Tanácsköztársaság rövid ideje alatt létjogosultságot nyertek, közel 70 esztendőn át, csak mint állandó követelmények jelentkeztek! Társadalmunkban végbemenő forradalmi változások, melynek talaján egészségpolitikánk és kultúrpolitikánk is kivirágzott, adták meg azokat a lehetőségeket, hogy *Raisz Gedeom*ak és az iskolaegészségügy más úttörőinek is nagyszerű eszméi – a felnövekvő nemzedék egészségvédelme érdekében valóra válhatnak! Megvalósult az iskolák közegészségügyi felügyelete és az iskoláskorúak egészségügyi ellátása. Ma az oktatás az oktatási reformban igényli az orvos közreműködését az iskolai életben, és mind szélesebben bontakozik ki a tanulók egészségügyi

felvilágosítása, mindinkább előtérbe kerül az ifjúságunk testi nevelése.

Raisz Gedeon életének ismertetésével be akartam mutatni egy haladó orvos munkásságát és küzdelmét, levonva a tanulságokat – megidévezve a múltat – jövőnk harcához.

I R O D A L O M

1. *Raisz Gedeon*: Közegészségi teendők iskoláink körében. (Magyar Orvosok és Term. vizsgálók XIV. Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai 1870. 247–248. l.)
2. *Raisz Gedeon*: Az orvos a köznevelésügy irányában. (Gyógyászat. 1868. 23. sz. 451. L.)
3. *Raisz Gedeon*: A közegészségügy fejlesztésének jövő irányáról és várható eredményeiről (Gyógyászat különnyomat 1899).
4. *Chyser Kornél*: A természetvizsgálók vándorgyűléseinek története.
5. A M. Kir. Orvosegyesület 1869. évi V. i. jegyzőkönyve kézirat. (Orvostörténeti könyvtár.)
6. „Nagymihályi kórház alapszabályok megerősítése végett felterjesztés.” Országos Levéltár 9(25627)1873
7. „Külön előterjesztés az 1894. kolerajárvány miniszteri biztosok kiténtetésére.” Országos Levéltár BM. E. 1171(42)159
8. Törvényjavaslat diftéria ellenes gyógyszer előállítását szolgáló telephely Bp. fő- és székváros területén való létesítéséről. (Közegészségügy és Törvényészki Orvostan 2. sz. Orvosi Hetilap 1895. 15. sz. melléklete).
9. Néptanítók Lapja 1867/68 évf.
10. Sárospataki füzetek 1865. évf.
11. *Sötér István*: Eötvös József, Bp. 1953.
12. *Lauschmann Gyula*: Adatok a magyarországi járványok történetéhez 1898.
13. *Petrilla Aladár*: Részletes járványtan.
14. *Elekes György dr.*: A sárospataki kollégium egészségügye Orv. Hetil. 1932.
15. *Takács Béla*: A Sárospataki Főiskola Betegségélemező Egyesület története. Orvt. Közl. 1962. 24. sz.
16. *Felkai Ferenc*: A klerikális reakció harca „Eötvös népoktatási törvénye ellen („Köznevelés” c. folyóirat 1961. 892. L.)
17. *Raisz Gedeon*: A kolera elleni védőintézkedések külföldön. Gyógyászat, 1894. 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47. sz.

EGY GYÓGYSZERÉSZSEGÉD VÉGRENDELETEI A XVII. SZÁZADBÓL

Írta: Dr. HALMAI JÁNOS (Budapest)

XVII. század első feléből több gyógyszerészről történt említés a hazai irodalomban.

Heringshauser Pál soproni gyógyszerész 1606. október 2-án kelt védelmi iratát Koritsánszky O. találta meg a városi levéltárban (Armbruster orvos u. i. szabálytalanságokért bevádolta).

Kessl Bálint pozsonyi gyógyszerészt romlott gyógyszerek vásárlásáért munkatársa jelentette fel 1609-ben a városi tanácsnál (Vámosy).

Veste (Weste) György nagyszombati gyógyszerész 1600-ban megjelent művének címe: „Erdély melegforrásairól”. Fia is gyógyszerész volt.

Catharina Filibonia, *Filibonus* nagyszombati gyógyszerész özvegyének 1605-ben magnificus et spectabilis Rhédey uraságnak benyújtott számlájában cukros csemegék, befőttek, konfektek, rizs, főtt vizek, fáklyák, apró gyertyák, papíros, cinobrum festék szerepelnek (Baradlai).

Sámuel Bethlen Gábor udvari gyógyszerészének neve Kemény János emlékirataiból vált ismertté (1620) (Magary-Kossa Gy. M. Gy. T. Ért. 1929. 141.).

Kalchbrier Sámuel gyógyszerész 1624-ben kiállított számláján balzsamozáshoz szükséges aromás anyagok, füstölők és fáklyák szerepelnek tekintélyes összegben „florenos 55, denaros 40”. Igaz,

hogy János György brandenburgi választófejedelem halála tette ezeket szükségessé (Baradlai).

Caesar gyógyszerész az 1628. évi fizetési lajstrom szerint 100 forint fizetést és 6 forint hetipénzt kapott, mint Bethlen Gábor gyulafehérvári udvartartásának gyógyszerésze (Radvánszky Béla: Bethlen Gábor udvartartása. cit. Baradlai).

Gáspár gyógyszerész, Kolozsvár 1640. évi számadás könyvében szerepel jövevényként dr. Sattly orvos kíséretében két alkalommal is. Valószínűleg azonos *Cramer* Gáspár lőcsei gyógyszerésszel, aki 1652-ben a nagyszebeni városi gyógyszerterát átvette és a városi számadáskönyv tanúsága szerint 40 forint évi fizetést, 10 köből termést, 20 szekér fát, szabad lakást kapott a gyógyszerter vezetőjéért (Orient).

Bertran késmárki gyógyszerész városi szenátor volt (Demko).

Unkel Ferenc pozsonyi gyógyszerész neve 1617-ben tartott sajnálatos patikavizsgálattal kapcsolatban ismeretes. Állítólagos régi és romlott gyógyszeréiért a fizikus feljelentette és a vizsgálóbizottság más szeszes tinkturáit és kivonatait is elkoboztatta. A temperamentumos Unkel ellenállt, végül bocsánatkéréssel és 200 arany forint megfizetésével elintéződött a kellemetlen és nem tárgyilagos vizsgálat ügye.

A XVII. századbeli magyar felkelések kulcs helyzeténél fogva Kassát nagyon megviselték. Így volt idő, amikor 3–4 gyógyszerterából egy sem működött (1625), sőt gyógyszerész hiányában még a városi gyógyszerter is be volt zárva.

Az 1609. évi városi szabályzat 34. pontja a „régí” és „romlott” gyógyszereket és a magas árakat kifogásolja. – Az 1621. évi ártikulus 15. pontja a gyógyszerészek megesküdtetését írja elő, jó orvosság és helyes árszabás céljából. – 1623-ban a közgyűlési statutumokban szerepel a patikák vizitálásának szükségessége, mivel sok panasz van a patikáriusokra. – 1625-ben az egyik közgyűlési statutum 6. pontja szerint városunkban sem doktor, sem patikus nincs. Nem régen halt meg Jakab-patikárius, kinek özvegyére maradt a gyógyszerter. Az ártikulusok 7. pontja szerint az özvegytől a patikát célszerű lenne elvenni és oda egy jó patikárius legényt állítani. – 1626-ban már van jó patikárius, Cornelius *Gatti* személyében és patikát kívánnak adni számára. – 1628-ban már két

gyógyszerész megesketését írják elő a tanácsnak, a másik gyógyszerész *Vidos György*. – 1631-ben már négy gyógyszerészre vigyáztat a doktorral a bíró. – 1638-ban, 1641-ben ismételten előírja a tanács a gyógyszertárak vizsgálatát, 1668-ban különös tekintettel van a régi, használhatatlan gyógyszerekre, továbbá eltiltja a vasárnapi prédikáció alatt aqua vitae kiszolgáltatását és jó patikárius letelepedését kívánja előmozdítani (Kolozsvári és Óvári).

Haindel Zakariás (1600–1602), *Marb Tóbiás* (1613), *Sotgräber György* (1622, 1625), *Sartori János* (1627), *Stephan János* (1642), özv. *Sartori Jánosné sz. Lospücher Regina* (1646) nevek szerepelnek soproni gyógyszertártulajdonosként *Koritsánszky Ottó* „Régi magyar gyógyszertárak” című tanulmányában.

A XVII. század második feléből már lényegesen több adat áll rendelkezésünkre. Itt csak a soproni adatokat ismertetem. 1665-ből *Gänsel Kornél*, *Bischof Gottlieb*, 1679-ből *Schmidt Zsigmond*, 1682-ből *Göschl János Károly*, 1685-ből *ifj. Gönsel Kornél* a „Feketet elefánt” című gyógyszertár tulajdonosa. Az „*Arany oroszlán*”-t 1688-ban *Stockinger András* birtokolja, majd *Stockinger Mátyás*. A „Fehér angyal” birtokosai *Lindtner Dániel* (?) *Stephan János* (1664), majd *ifj. Sartori János*.

Koritsánszky tanulmányában említést tesz *Spech Márton* gyógyszerészegédnek 1664. október 10-én kihirdetett végrendeletéről, annak bizonyítására, hogy a „Fehér angyal” gyógyszertár akkori tulajdonosa a fiatal *Sartori János*, aki a végrendelektől jelentős pénzüsszeget, „kis patikát”, továbbá írott és nyomtatott könyveket örököl.

Szokatlan adat, hogy alkalmazott gyógyszerész is szerepel a régi forrásokban. Még szokatlanabb, hogy munkavállaló végrendeletében munkáltatójára jelentős összeget és könyveket hagyományoz annál is inkább, mivel abban az időben a könyvek igen ritkák és így értékesek is voltak. Érdekes még a korabeli szokások ismertetése is, elsősorban is a gondolkodás, az életfelfogás és a kifejezés-mód. Az első végrendelet betűszerinti szövege a következő:

In Namen Jesu! Amen.

Habe Ich Martin Specht, von Bauzen, in der Obern Laussniz geböhrtig, annoch leediges standes, Meiner Kunst ein Apotheker, namh reiffer undt fleissiger crwegung der allgemeinen Sterblichkeit

menschlichen Geschlechtes, welcher Ich nich weniger, als andere unterwoffen, insonderheit auch weil mich der Liebe Gott, nach seinen unerforschlichen rath und willen, mit Kranckheit heimgesuchet, undt dass von solcher ich schwerlich auff kommen, sondern villmehr diese weltt gesegnen würde, Mich zu einen seeligen Sterbstündlein zu bereiten, Mir fürgenommen, undt wie es, wegen meines wenigen zeitlichen vermögens, nach meinen tödlichen abgang, solle gehalten werden, wie wohl schwaches leibes, jedoch bey gutter Vernunft, in gegnart derer Ehrenvesten undt Wohlgeachten Herren Johann Katters, Burger undt dess aussern Raths, undt Johann Kohls, auch Burgers undt Buchbinders allhier, alls Meiner dienstl, fleisses erbettenen Herren Testamentarien, folgende Disposition gethan undt zu Papier bringen lassen: *Erstlich*: Befehle ich meine durch Christum theuer erkauft undt erlesete Seele Gott Meinem himmlischen Vatter, in seine heilige Gnaden hände, Meinen Leichnam aber bitte ich Christlicher ordnung nach zur kühlen Erden zu conduciren undt zu bestatten. *Anderts*: Verschaff ich Meiner Geehrten Leibl. Lieben Frau Mutter namens Barbara Spechtin, Wittiben, zu obgedachten Bauzen wohnhalf, von Meinem, mit saurerer mühe und ungespartten fleiss erworbenen Lidt-Lohn, undt Vermögen, auss kindlicher Lieb undt affection, zum freündtlichen angedenckhen ainhundert gulden Kayserl. ieden zu 60. Kreuzer gerechnet, welche ihr folgendermassen guttgemacht werden sohlen: Alss nemblichen, von meiner vorhandenen undt in Bereitschafft habenden Paarschaft Per: 50. fl. undt dann von meinem Lidlohn, welchen Mein Herr undt Prinz alss Herr Johann Sertory, Mir restirt, gleichfalls 50 fl. zu welchem Legat mein Vermögende Testimonia ebenfalls beygefüget, undt obgedacht meiner Lieben Frau Mutter sollen über machet werden. *Drittens*: Weilen gedachter Mein Herr Mir einen gewissen Lid Lohn, nembliche auff 135 fl. sich belauffend, zu thun schuldig, alss seze undt ordne ich desswegen, dass wann der Liebe Gott über Mich gebietten, undt Mich von dieser weltt abfordern solte, besagter Mein Herr undt Prinz, von solchen Lidlohn, nach abzug obbemeldter Meiner Frau Mutter hiwvon deputirter 50 fl. Kays. Mir ein Ehrliche undt Christliche lezt Predigt aussstchen, undt Meinen totes verlichenen körper Christlich-Evangelischer ord-

nung nach zur Erden bestaten lassen, dassjenige aber, was von solchen Meinen Lidlohn noch übrig sein möchte, ihme Herrn Johann Sertory undt seinen Erbe umb villfältig von Ihnen empfangener Gutthaten willen, eigenthumblich in hnden verbleiben solle. *Vierdten:* Schenk, schaff undt vermache ich Meiner respective geehrten Frauen, alls oft ernandtes Herrn Johannis Sertory Haussfrauen, Mein weisse Wäsche und vermögendes Leidgewant ins gemeinsamme einen schwarzen, gutt tuchenen Mantl, doch dass Sie ihren beeden Lehrjungen alls Samudl undt Simandl ieden drey hembder zur habenden gedächtnuss, wegen ihrer mir geleisteten diemste, einhängigen solle.

Fünfftens: Mein Vermögendes Apotheckl, auch gedruckt undt geschriebene Bücher betreffend, verschaff ich solches alles gleichfals mehrgemeldt Meinen Herrn Johann Sertory, für ganz frey ledig undt eigenthumblich, wie ich ihme hicmit zum Erben benenne, doch dass Er obigen allen gebührliche Vollziehung leiste.

Zum Sechsten: Vermache ich Meinem Lieben Landtsmann undt guten Gönner H. Johann Kohll Burger undt Buchbinder allhier Mein Marderne haube; Item H. Johann Kattern, auch Burger allhier, mein habendes Schrött Rohr, dessgleichen Meinen Mittgesellen Hannss Geörg, mein vorhandene Paar Stieffl, Meincr allerseits darbey in besten zu gedencken.

Endtlichen: Legire ich Meinen H. Testamentarien, Jeden ainen Rhon. thall. Darübeich geschlossen, undt E. Edl. Gestrengen undt Hochweisen Stadt Magistrat dieser Königl. FreStadt Oedenburg alls obriste Executores, darob zu halten umb Gottes Willen gebetten haben will.

Dessen zu wahrer uhrkunt hab ich anfangs ernandte Meine Herren Testamentarien gebürlich undt hohen fleisses erbetten, dass Sie diess Mein Testament von aussen mit ihren gewöhnlichen Pett-schaften bekräftigen, an gebührliches orth liffern undt in fell darumben sagen undt bekennen, wollen wass recht ist, So beschehen Oedenburg den 6. January Anno 1667.

Kivül: Hierinnen ist verschlossen Martini Specht von Pauzen auss der Obern Laussniz gebürthig Apotheker-Gesellens, Testamentarische Disposition undt Endlich letzter Wille.

Más irással: Eröfnet und publiciert den 17. Jan. Anno 1667. Fiscus petit Paria.

Jelzet: Lad. S. Fasc. VI. Num. 295.

A végrendelet fordítása a következő:

Jézusnak nevében! Amen.

Én, Specht Márton, Bauzenből az Felső-Lausznizban való (illetőségű) ezideig nőtlen foglalkozásomra nézvest patikárius, az emberi nem általános halandóságának, melynek magam is nem kevésbé mint mások, alá vagyok vetve, érett és szorgalmatos megfontolásának utána, különösképpen azért is, mivel jóságos Istenem kifürkészhetetlen terve és akarata szerint betegséggel látogata meg, amelyből aligha épülendek fel, hanem inkább e világot elhagyandom, boldog halálos órát előkészíteni elhatározám és arról: mi történéjk csekélyke evilági vagyonkámmal halállal való távozásomnak utána bár gyenge testtel, azonban tiszta értelemmel a becsületes és nagyon tisztelt Katter János polgár és azonfelül tanácsos valamint Kohl János szintűgy polgár és itteni könyvkötő uraknak mint hivatali buzgalommal megkérlelt végrendelkezési tanúimnak jelenlétében következő végintézkedést tettem és vettettem papírra.

Elsőben: Krisztustól drágán vásárolt és megváltott lelkemet Istennek, mennyei atyámnak kegyelmes szent kezeibe ajánlom, holttetemet azonban kérem keresztyéni rend szerint az hűvös földnek átadni és eltemetni.

Másodízben: igen tisztelt drága szülőmnek, asszonyanyámnak, névszerint a fentemlített Bauzenben lakó özvegy Spechtné Borbálának keserves munkámmal és magam nem kímélő szorgalommal szerzett béremből és vagyonomból gyermeki szeretetből és érzelemből szeretettel teljes megemlékezésésképpen száz császári forintot (aranyat), egyenként 60 krajczárjával számítva hagyományozok, mely következőképpen folyosíttassék, mégpedig 50 Ft, az meglevő és készenlében álló készpénzemből és azután béremből, melyet uram és főnököm Sartory János úr számomra félretett, ugyancsak 50 Ft, amely összegről az én rendelkező bizonylatom ugyancsak csatoltatott, édes asszonyanyámhoz eljuttattassék.

Harmadízben: Mivelhogy fentemlített uram bizonyos 135 Ft-ra rúgó béremmel tartozik ennek okáért megállapítom és rendelem, hogyha a jó Isten rendelkezik felőlem és e világról eltávolítana, fent-

említett uram és főnököm ebből a bérből levonván belőle a már említett asszonyanyámnak szánt 50 császári Ft-ot, számomra tisztos és keresztyéni búcsúztatót és holtávált testemnek keresztyén-evangélikus szertartás szerint való temetést rendeztesen, ami pedig ebből az én béreimből még fennmaradna, neki, Sartory János úrnak és örökösének kezében maradjon tulajdonként a tőlük sokszorosán kapott jó teteményekért.

Negyedizben: ajándékozom, juttatom és adományozom különösen tisztelt asszonyomnak, a többször említett Sartory János úr házi-asszonyának (feleségének) fehérneműmet és birtokomban lévő vásznamat egyetemlegesen fekete jó posztó köpenyemmel egyetemben, mégis azzal, hogy két inasának, Sámuelnek és Simandlnak (Simonnak?) három-három inget átadjon, hogy megemlékezzem róla a nekem tett szolgálataikért.

Ötödizben: A birtokomban levő kis patikát, valamint nyomtatott és írott könyveimet illetőleg hagyományozom mindezeket, ugyancsak többször említett Sartory János uramnak minden ellenszolgáltatás nélkül, ingyen és tulajdonjogilag, amint ezennel örökösömnek kinevezem mégis úgy, hogy minden fentemlítettet pontosan (illően) teljesítsen.

Hatodizben: Kedves földimnek és jótevőmnek Kohl János úrnak, itteni polgárnak és könyvkötőnek nyest süvegemet. Továbbá Katter János úrnak, ugyancsak itteni polgárnak sörétes puskámat, továbbá segédársamnak Geörg Jánosnak ittlévő pár csizmámat, hogy valamennyien jó emlékeztükbe tartsanak.

Végezetül végrendeleti tanú uraimnak fejenként egy rajnai tallért juttatok. Ekként határoztam és kérem Sopron szabad királyi város nemes, szigorú és igen bölcs városi tanácsát, mint legfőbb végrehajtót, hogy Isten akaratából ehhez tartsa magát. Ennek igaz bizonyosságául kértem illően és nagy szorgalmatossággal az előlnevezett végrendeleti tanú uraimat, hogy ezt az én végrendeletemet kívülről szokásos (közönséges) pecsétjükkel megerősítsék, illetékes helyre eljuttassák és adot esetben azt mondják és vallják, ami igaz. Így végeztetett Sopronban 1667. január 6-án.

Kívül: Ebben foglaltatik a Felső-Laussnizi Bauzenba való Specht Márton patikárius segéd végrendelezése és végső akarata.

Más irással: Felnyittatott és nyilvánosságra hozatott 1667. január 17-én.

A második végrendelet szintén 1667. január 6-án kelt. Azonban az elsőt 1667. január 17-én hirdették ki, a másodikat pedig 1668. december 7-én. A következőkben a második végrendeletet fogom ismertetni.

A második végrendelet betűszerinti szövege a következő:

Im Nahmen Jessu! Amen.

Hab Ich Martin Specht Apotecker Gesell, von Bautzen aus der Obern-Laussnitz gebürtig aus gnadenreicher eingebung des Heyligen Geistes bey mir betrachtet, dass ich ein streblicher mensch auff dise welt gebohren, undt in derselben nicht gewissers alss den todt, nichts ungewissers aber alss die stunde desselben zugewartten, damit nun nach meinen tödtlichen ableiben alle irrung undt trittigkeit meiner wenigen Verlassenschafft halber vermitten, bleibe, alss habe ich diess mein Testament wiewoll schwaches leides jedew noch aber bey gesunder Vernunft, witz undt Verstadt fürgenommen undt in beysein der Ehrenuessten undt Wohlgeachten herrn Johannes Kader, dess ässern Raths, undt E. E. Gemein alhier woluerordneten Vormundt, undt Johannes Kohl, Burgers undt Buchbinders alhier, die ich dann sonders fleissers hierzu hernach folget:

Erstlichen befehl ich meine arme Seel, Gott meinen himlischen Vatter in seine allerheyiligste gnaden hände, meinen todten leichnamb aber bitte ich der kühlen Erde, unser aller Mutter, dauon Er genommen, Christlich-Evangelischer ordnung nach einzuerleben.

Zum Anderten, schaffe ich meiner vilgeehrten lieben Frau Mutter, Barbara Spechtin, wittib, zu Peutzen wonhafft, aus kündtlicher affection zu freundtlichen andenken von meinen mit sauren schweis erwoebenen geringen Vermögen Einhundert gülden Kayserl. ieden derselben zu sechzig kreutzer gerechnet: undt solle ihr dieselbe folgender massen guetgemacht werden, alss nemblichen mit meiner vorhandenen paarschaft per 50 fl. Kayserl. wie auch mit 50 fl. an den einigen lidtlohn so mir herr Johann Sartorius, Burger undt Apotecker zum weissen Engel alhier zubezahlen schuldig, dess gleichen will ich auch das mit diesen legato, die an unterschiedlichen ohrten meines geführten wandels halber mir erteilte Tes-

timonia, meiner zuuorermelten lieben Frau Mutter über überschickt werden.

Drittens, schenck undt vermache ich vorbesagten herrn Johannis Sartory Ehrlichen Hauss Frau meine weisse wäsche, undt all mein übriges leingewandt ins gemein, doch solle Sie denen beeden Lehriungen, alss Samuel undt Simändl hieruon iedtwedern drey hembder, sampt einen schwarzen gut tuchenen Mantel, wegen dero mir treugeleisteten dienste zu gedächtnis anhängigen.

Zum Viertten, verschaffe ich meinen lieben gutten freundt undt getreuen Mitgesellen Hanuss Georg Eibnern, mein paar Stiffel, meiner dabey in besten zu gedencken.

Vor das Fünffte ist dieses mein endtlicher will undt meinung, das öftters erwehnten herrn Johanni Sartorio, alss einen von mir bemennet undt eingesetzten Universal Erben, vor dessen vielfaltig mir erwiesene gutthaten mein über vor undt nachgesetzte legatate vorhandenes Vermögen, wie solches immer nahmen haben undt genennet werden mag, benantlichen aber mein kleines Apoteckel, wie auch alle meinc so wol gedruckt alss geschriebene bücher, item was an meinen die Zeit über bey ihme verdienten Lohn, so sich auff Einhundert undt fünff undt dreyszig gülden Kayserl. belauffet, nach abzug zo wol des Vorbesagten legats per 50 fl. Kayserl. alss auchder zu einen ehrlichen leichconduct (welches mir benebens einer christlichen leichpredigt merbesagter herr Sartorius zu bestellen verbunden:) gehörigen unkosten übrig sein wird, eigentumblich verbleiben solle.

Letzlichen verschaffe ich meinen hierzu erbetenen herrn Testamentariis, alss den Ehrenuessten undt Wohigeachten herrn Johann Kadter vor dessen bemühung mein Schröttrohr, meinen geehrten Landtsman undt gutten gönner herrn Johann Kohlen aber wil ich vor dessen mühewaltung meine Maderne Hauben hiermit vormachet undt hinterlassen haben.

Will also diesen meinen letzten willen hiemit beschlossen undt Wohl Edl Gestrengen Stadt Magistrat, der Königl. Freyen Stadt Ödenburg, alss Obriste Executores dieses meines letzten willens, umb Gottes willen gebeten haben, darob zu sein, damit selbiger in allen seinem puncten undt clausuln würklich volzogen werde, auch ohne cinige irrung kräfttig verbleiben möge. Zu welcher

uhrkundt hab ich meine herrn Testamentarien dienstliches fleisses erbeten, dass Sie diesen meinen vor ihnen beschehenen letzten willen von aussen mit ihren pettschafften bekräftigen, an gebührendes ohrt lieffern, undt im fall der noth darumben sagen undt be-
kennen wollen was recht ist. Geschehen in Ödenburg den Sechsten Monathstag Januarij, dess Ein tausedt Sechs hundert sieben undt Sechzigsten Jahress.

Kivül: Hierinnen ist verschlossen dess Weyland. Kunsterfahnen Martin Spechts gewsten Apoteckers Gesellen beym weissen Engel alhier zu Ödenburg, von Bautzen aus der Obern Laussnitz bebür-
tig, auffgerichteter Endtlich letzter wille. Publiciret und abgelesen bey E. E. Rath dieser Königl. Frey Stadt Oedenburg den 7. Decembris Anno 1668.

Jelzete: ad Lad. S. Fasc. 6. Nro. 295.

A második végrendelet fordítása a következő:

Jézus nevében! Amen.

Én, Specht Márton, a Felső-Laussnitzbeli Bautzen-i illetőségű patikárius segéd a Szentlélek Uristen kegyelemteljes sugalmazásának segítségével belátván, hogy halandó emberként születtem e világra, ahol semmi sem biztosabb a halálnál, de semmi sem bizonytalanabb, mint órájának bekövetkezése, hogy elhalálózásom után minden tévedés és vizzálykodás csekély hagyatékom miatt elkerül-
tessék, e célból tettem meg gyenge testben ugyan, mindazonáltal egészséges ésszel, szellemmel és értelemmel eme végrendeletemet a nagyon becsülendő és igen tisztelt Kador János külső tanácsos és itteni megbízású közgyám, valamint Kohl János polgár és itteni könyvkötő jelenlétében, kiket erre különleges szorgalmatossággal kértem fel és hívtam meg csinálva, téve és rendelkezve, miként alább következik.

Elsőnek ajánlom bűnös lelkemet Istennek, mennyei atyámnak kegyelemteljes legszentebb kezeibe, holttetemet pedig kérem a hű földbe, mindannyiunk anyjába, ahonnan vétetett evangélikus-keresztyén szertartás szerint bekebelezni.

Másodszor hagyományozok szeretve tisztelt édesanyámnak, a Bautzenben lakó özvegy Specht Borbálának gyermeki érzésből szeretetre méltó megemlékezésül keserves munkával szerzett vagyonkából egyszáz császári aranyat, egyenkint 60 krajczárjával szá-

mítva és ez következőképpen adassék neki, még pedig 50 forintot abból a bérből, amellyel Sartory János úr polgár és patikárius a „Fehér Angyalhoz” helyben nekem fizetni tartozik, hasonlóképpen akarom, hogy ezen megbízással, a vándorlásaim alatt különböző helyeken kapott bizonylatokat (adósleveleket?) előbbemlített édesanyámnak egyidejűleg továbbítsák.

Harmadsorban ajándékozom és hagyományozom az előbb említett Sartory János úr tisztes háziasszonyának (feleségének) fehéreneműmet és minden egyéb vászonneműmet, azonban juttasson belőlük a két inasnak, Sámuelnek és Simändlnak három-három inget, valamint egy jó fekete posztókabátot megemlékezésül a nekem hűséggel tett szolgálatokért.

Negyedizben kedves jó barátomnak és hűséges segéd társamnak Eibner János Györgynek hagyományozom csizmámat, hogy rám szeretettel gondoljon.

Ötödsorban az igaz végakaratom és véleményem, hogy a többször említett Sartory János úrnak, mint általam megnevezett és kijelölt általános örökösömnek az irántam sokszorosan tanúsított jótétemények fejében ezelőtti és ezután bekövetkező követeléseimet, meglévő bármiféle néven nevezendő vagyonomat, külön megnevezve azonban kis patikámat, valamint összes nyomtatott és írott könyveimet és ugyancsak az idők folyamán nála megkeresett béremből, amely 135 császári aranyra rúg, az előbb említett 50 forint kötelezvény és a tisztes temetés (amelyet keresztyén búcsúztató bezzéddel egyetemben fenntvezett Sartory úr tartozik fedezni) illő költségeinek levonása után fennmarad, tulajdonjogilag reáruházom.

Végezetül az erre felkért végrendeleti tanú uraimnak, még pedig a nagybecsű és igen tisztelt Kadler János úrnak fáradozásáért sörétes puskámat, tisztelt földimnek és jótevőmnek Kohl János úrnak pedig fáradozásáért nyest süvegemet akarom ezennel adományozni és hagyományozni. Ohajtom tehát, hogy ez az ezennel lezárt végző akaratom Sopron szabad királyi város nemes és nemzetes (szigorú?) városi tanácsnak mint ezen végző akaratom legfelsőbb végrehajtójának Isten akaratából átadassék, hogy rajta legyen, hogy az minden pontjában és záradékában valóban végrehajtsék és minden tévedés nélkül hatályban maradjon.

Amely okmányra megkértem szolgálatkészségben nagyszorgalmatosságú végrendeleti tanú uraimat, hogy ezen általuk megszemlélt végső akaratomat kívülről pecsétjükkel megerősítsék, illetékes helyre juttassák és szükség esetén tanúsítsák és igazolják, ami helyes.

Történt Sopronban 1667. január 6-án.

Kívül: Ebben vagyon elzárva a Felső-Lausnitz-i Bautzeni illetőségű néhai Specht Mártonnak, a helybeli soproni „Fehér Angyal” patika kiváló segédjének nyilvánított legvégső akarata.

Nyilvánosságra hozatott és felolvastatott ezen Sopron szabad királyi város E. E. (?) tanácsánál 1668. december 7-én.

A két végrendeletet összevetve megállapíthatjuk, hogy csaknem azonos tartalmúak. A tanúk is ugyanazok és az első végrendelet szerint egy-egy rajnai tallért is kapnak. Érdekes, hogy mind a két végrendelet 1667. január 6-án kelt; viszont az elsőt január 17-én, a másodikat pedig csak a következő év, 1668. december 7-én bontották fel és hozták nyilvánosságra. Az első végrendeletben Georg János segéd társának, a másodikban pedig Eibner János György segéd társának hagyományozza csizmáját.

Jellemző és érdekes a végrendeletek belső szerkezete, felépítése és tartalma, nem kevésbé a nyelvezete, illetőleg kifejezésmódja és stílusa. Mindezek híven tükrözik az akkori idők életfelfogását, ideológiáját, részben osztályviszonyait is. Jelentős új ténymegállapítás az alkalmazott aránylag jó anyagi helyzete, amit a könyvek, sörétes puska, munkaadójának tartozása és a végrendelező nemes gondolkodása is igazol.

FORRÁSMUNKÁK

1. *Baradlay J. és Bársony E.*: A magyarországi gyógyszerészet története. Budapest, 1930.
2. *Demkó K.*: A magyar orvosi rend története. Budapest, 1894.
3. *Kolozsvári és Óvári*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. II. kötet.
4. *Koritsánszky O.*: Régi magyar gyógyszerárak. Gyógyszerészi Hetilap, 1907, 18. ol.-tól folyt.
5. *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek. Budapest, 1929–31.
6. *Orient Gy.*: Erdélyi és bánati gyógyszerészet története. Cluj, 1926.
7. *Vámossy I.*: Adalékok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. 1901. 287. o.

Summary.
TESTAMENTS OF AN ASSISTANT CHEMIST
FROM THE XVII-th century

Few written documents are comparatively at our disposal from the XVII-th century, therefore it can be thing of interest of our point of view the two last-wills of an assistant chemist, named Martin Specht, who lived at Sopron in West-Hungary.

These source materials are very characteristic indeed of the age and its conventions, mentality and partly that of the position of an pharmaccutical employee. Right at the start of the last-will we find the usual supplication then the wishes of the testator ennumerated in five points and at last the named executors.

The piquancy of the testament lies in the fact that the employee has bequeathed not only to his master, but to his master's wife and naturally to his co-workers too, further, that the testator have had more books and a „small apotheca” what have been rather a rarity in that age.

ADATTÁR

ADALÉKOK A MAGYAR MUNKAEGÉSZSÉGÜGY TÖRTÉNETÉHEZ A MÚLT SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az 1867-es kiegyezést követő gazdasági fellendülés együttjárt a magyar ipar bizonyos irányú és fokú fejlődésével, s ezzel párhuzamosan a proletáriátus kialakulásával. Ez megvetette az alapját munkásosztályunk fokozatos számbeli, szervezeti és eszmei megerősödésének.

Hazánkban a munkásmozgalom kezdete az 1860-as évek második felére tehető. A Magyar Országos Levéltárban találtunk egy németül írott, bizalmas belügyminiszteri jelentést, amelynek tárgya: „*Az Internationale hatása, befolyása és működése Magyarországon 1871*”. A jelentés – a többi között – részletesen foglalkozik a nemzetközi munkásmozgalom itteni befolyásával, a közötté és a magyar munkásmozgalom között levő kapcsolatokkal, összefüggésekkel, a munkásosztály magyarországi szervezkedésével, s ennek kiterjedésével. A bizalmas belügyminiszteri jelentésben – egyebeken kívül – a következők olvashatók:

... „A munkáskérdés Magyarországon az 1867. évben merült fel. Akkor szereztek tudomást a nagyszerű sikerekről, amelyeket Schultze-Delitsch ért el Németországban a takaré- és fogyasztási egyesületekkel és itt is be akarták vezetni azokat. Guido Berrmann és több elvtársa a legrövidebb idő alatt alapítottak is ilyen Betegsegélyező Egyesületet Pestbudai Munkás Egyesület néven. Fentnevezett, hogy ezeket az egyleteket minél szélesebb körben népszerűsítse, egy hetilapot adott ki „Pestbudai Munkás Újság” (Pest-Ofner Arbeiter Zeitung) címmel. Ez a tevékenység azonnal szép sikerrel járt, mert az 1868. elején tartott első közgyűlés már többszáz tagot számlált... az „Internationale” nyíltan proklamálja, hogy célkitűzései: a népi állam megteremtése, a jelenlegi urak eltávolítása, az osztálykülönbségek, a születési előjogok, valamennyi adó nem megszüntetése (ez utóbbi helyett egyetlen, progresszív adó bevezetése); a nép általi közvetlen törvényhozás, a közvetlen általános választójog megadása minden nagykorú férfi részére a 20. életévtől kezdve mind az országházban, mind a többi képviselőre vonatkozóan; legfeljebb 10 órás munkanap – mindezek csak

a „mindenki háborúja, mindenki ellen” (bellum omnium contra omnes) révén valósítható meg... az „Internationale” mélyen befurakodott és... az embereknek elégedetlen hangulatát előbb-utóbb kihasználja a maga eszméi javára”...

A magyar munkásmozgalom szervezeti erősödésének fontos állomásai a következők voltak: 1870-ben megalakult az Általános Betegsegélyező és Rokkant Pénztár. 1880-ban megszervezték az Általános Munkás-, 1890-ben pedig a Szociáldemokrata Pártot.

Az egyre erősödő magyar munkásmozgalom gazdasági, politikai követeléseken kívül célul tűzte ki a munkásegészségügy megjavítását is. Ez nemcsak munkásgyűléseken hangzott el, hanem már a Népszava 1880. évi 21. számában közzétett „magyar szociáldemokrata párt programjavaslata” is élesen vetette fel azokat a követeléseket, amelyek a munkaidőre, a gyermekmunkára, az egészségügyi – és óvintézkedések megtételére, továbbá a munkás-, beteg- és rokkant-pénztáraknak a munkások kezébe való átadására vonatkoztak.

Az, hogy 1872-ben kihírdették az első ipartörvényt (VIII. tc.), 1884-ben pedig a másodikat (XVII. tc.) nem kis részben a munkásosztály egyre erősödő követeléseire, harcaira volt visszavezethető. Hasonlóképp az is, hogy 1891-ben törvényerőre emelték a vasárnapi munkaszünetet (XIII. tc.) és még ugyanabban az évben kihirdetésre került az ipari- és gyári alkalmazottak betegséggel szemben való segélyezéséről szóló 1891. XIV. tc. Nem vitatható, hogy az említett törvények megalkotására számottevő befolyással volt a nemzetközi és a hazai munkásmozgalom erősödése. De igaz az is, a mindenkori kormányok igyekezete arra irányult, s ez nem is volt eredménytelen, hogy a hozott törvények, ún. „szociális intézkedések” az uralkodó osztályok gazdasági és politikai érdekeit a legkisebb mértékben se sértsék. Ugyanakkor azok módot kerestek és lehetőséget teremtettek arra, hogy ezeket a törvényeket is felhasználják a munkásmozgalom terjedésének a megakadályozására és visszaszorítására. Így volt ez az 1891. XIV. tc.-kel is, amelynek gazdasági és politikai célja, jelentősége a következőkben foglalható össze: pénzforrást teremtett a kerületi pénztárak megszervezésével az államnak. Tönkretette a munkások kezdeményezésére 1870-ben létesült, magánegyesüléssel szervezett általános munkás-betegsegélyező pénztárakat, amelyek jó ideig a munkásosztály politikai szervezkedésének a fórumai is voltak. Belekényszerítette a munkásokat a gyári- és vállalati pénztárakba, amelyekben azok segélyezés helyett inkább károsodtak.

Ezoknak a megállapításoknak bizonyítását szolgálja az a két figyelemreméltó bizalmas irat, amelyet a Magyar Országos Levéltárban találtunk. Az egyiket gróf Szapáry belügyminiszter 1891. május 20-án írta Baross Gábor közlekedésügyi miniszternek. A másik dr. Cicatricis Lajos csongrádi főszolgabírónak a jelentése, amelyet 1891. május 9-én küldött a megye alispánjának.

Gróf Szapáry belügyminiszter levele a következő volt:

„Magyar királyi belügyminiszter 490 szám/res
kizárólag saját kezébe.

Nagyméltóságú minister úr!

Az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetében való segélyezését szabályozó f. é. XIV. t. cz. határozmányai elutasíthatatlanul szükségessé teszik, hogy magán egyesülés útján létesített és a belügyminisztérium által engedélyezett munkás betegsegélyező pénztárak úgy alapszabályai, mint ügykezelési szabályai – tekintettel az idézett törvény határozataira módosítsanak, különösen az általános munkás betegsegélyező és rokkant pénztár, mely vidéki előhelyekkel szerveztetvén az egész országra kiterjed. Ezen átalakítás foganatosítása együttes tárgyalás útján lévő meghatározandó, tisztelettel felkérem Nagyméltóságodat, miszerint ezen tárgyalásokat mielőbb megkezdeni méltóztassék, minthogy a jelenben már veszélyes munkásmozgalmak rendes mederbe való terelésére sürgősen szükséges, hogy ezen összpontosított pénztár azok kezeiből kivétsék, kik azt social demokratikus üzelmek és izgatásokra s a segélypénztárakat ily tiltott czélokra is felhasználják.

Tett intézkedéseiről nagybecsű értesítést kérem.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapesten, 1891. évi május hó 20-án. Gróf Szapáry.

Nagyméltóságú Baross Gábor úrnak, császári és királyi valóságos belső titkos tanácsos, az I. osztályú vaskoronarend lovagja, kereskedelemügyi m. kir. Miniszternek, Budapestnek.”

Dr. Cicatricis főszolgabíró jelentése az alábbiakat foglalta magában:

2321/1891. sz.

Nagyságos kir. Tanácsos, Alispán Úr!

A szomszéd Békés vármegyében a legközelebbi napokban lefolyt munkászavargások a közigazgatási hatóságok és közegek elsőrendű kötelességévé teszik, hogy a munkásosztály körében önszegélyezés és associatio ürügye alatt felszított minden mozgalmat a legéberebb figyelemmel kísérve a társadalmi rendet fenyegető veszélyt kellő időben alkalmazott óvintézkedésekkel elhárítsák.

Ennek tudatában és a Nagyságodtól nyert szóbeli figyelmeztetés folytán a járásom területén észlelt munkásmozgalmokról jelentéscmet a következőkben van szerencsém mély tisztelettel előterjeszteni.

Folyó évi április hó 26-án az általános munkás-betegsegélyező és rokkant-pénztár budapesti központi intézetének kiküldötte Kirschner Jakab Csongrádon megjelent, s ott Ugray Albert néhány hónap óta a városban tartózkodó asztalosmesterral és Szilber János nyomdással – egyúttal a „Tiszavidék” című helyi lap kiadó tulajdonosával – a Pannonia cégű szálloda egyik helyiségében értekezett, s általa képviselt munkásegyesület csongrádi előhelyét megalakította, s az előhely ügyeinek tejjhatalmú intézésére meghatalmazottául Ugray Albertet

nevezte ki ezek szerint Szilber János nyomdással együtt a helybeli munkásmozgalom vezetőjének tekinthető. – Nevezettek titokban folytatott agitatio után f. évi május hó 7. napjának du. 4 órájára a központi szálloda helyiségeibe az előhelyi választmány 10 tagjának megválasztása céljából gyűlést hirdettek, s azt alulirotnál 48 órával előbb szabályszerű módon bejelentették.

E gyűlésen megjelenve a fent nevezett vezetőkön kívül 16 szegényebb sorsú iparost és iparos-segédet, s mintegy 300 főnyi a napszámos, kubikus osztályhoz tartozó egyént találtam, akik személyemet készséges jóindulattal és a bizalom jeleivel üdvözölték.

Mielőtt a vezetők részéről beszédet tartottak volna felhívtam Ugray Albertet, hogy a nagyszámban egybegyűlt napszámosok összecsiszításának okát adja, s egyúttal mutassa elő azon egyének névjegyzékét, akik a tagságra nézve kötelezettséget vállalván, a megalakulásnál, illetőleg a választmányi tagok kijelölésénél közreműködni jogosultak. Minthogy az előmutatott névjegyzékből az tűnt ki, hogy a jelenlévőknek csak nagyon csekély töredéke vállalt tagsági kötelezettséget, s az összecsiszításnak indokát nem is a cégül felhasznált választás, mind inkább az egyesület leleplezett céljainak a tudatlan munkásosztály körében való terjesztése képezi: a félrevezetettek felvilágosítása céljából rövid beszédben megösmerttettem a szóbanforgó intézmény lényegét s előnyei mellett rámutattam a velejáró terhekre is, végül pedig a napszámosokat (:kubikusokat:) felhívtam, hogy békességben oszoljanak széjjel s a jövőben hamis ígéreteknek és csábításoknak hitelt ne adjanak. A nép a felvilágosítást megköszönve, a legnagyobb rendben oszlott szét, csak 18 mesterlegény és elzúllott mesterember maradt a gyűlés színhelyén, akik beavatkozástól menten az előhely választmányát megalakították.

A szerzett tapasztalatok alapján meggyőződésem, hogy a fővárosi szociális tendenciákat követő munkáspárt felhasználva az alföldi napszámos (:kubikos:) osztálynak az előző évekhez viszonyítva rosszabbra fordult helyzetét – a társadalmi rend felforgatásánál és a munkáskérdés felerőszkolására eszközül a vidéki városok és községek vagyontalan, napszámból élő elemét akarja felhasználni, s az önséglyre való tömörülés csak e törekvés palástolására szolgál; erre mutat különösen azon körülmény is, hogy az egyesülésbe a könnyen félrevezethető és fanatizálható női nemet (:munkásnőket:) igyekeznek bevonni. Ami a helyi viszonyokat illeti, népünk az izgatásra nem fogékony; a nagyban terjedő szőlő-kultúra a kubikos munkát nélkülöző munkás kezét az év legnagyobb részében foglalkoztatja, tömeges nyomortól tartani ok nincs.

A mozgalom titkos céljaiba úgy látszik csak Ugray Albert, Szilber János és Zsadányi Lajos iparosok vannak beavatva, akik közül csak Szilber János nyomdász tartózkodik hosszabb idő óta Csongrádon, míg a másik kettő csak nemrégien települt meg, mindhárom egyén megbízhatatlan socialistikus hajlamú, akiknek működését a mai naptól kezdve a legéberebb figyelemmel kísérem úgy a magán érintkezés, mint különösen az egyleti működés és szervezés terén.

Egyúttal azonban nem titkolhatom el Nagyságod előtt abbeli aggodalmamat, hogy az általános munkásbetegségélyező és rokkantpénztárnak a belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabályai csak egy titkos szervezet céljainak megfelelő intézkedéseket tartalmaznak a vidéki ún. előhelyek szervezésére és vezetésére vonatkozólag, amelyek szerint az előhelyek élén a központi választmány által kinevezett meghatalmazott áll, aki az előhelynek minden az intézetre vonatkozó ügyeit kizárólag végzi és sem a választmány, sem a tagok közgyűlése határozás jogával semmiféle esetben nem bír.

A csongrádinál sokkal veszélyesebb jellegű munkás-mozgalom indult meg Kisteleken, melynek célja a beszerzett előnyozati adatok tanúsága szerint a munka-bérek olyképpen való szabályozása, hogy a föld terményének egyharmada a munkást illesse, e célból a munkások formaszertint való szövetségre tervezetik. A szövetséget aláírt munkások száma ezideig 89.

Hogy e mozgalom a fentebb jelzett csongrádi mozgalommal mily összefüggésben áll, az általam késcdelem nélkül megtartandó vizsgálat során lesz kiderítendő; annyi azonban már most is kétségtelennek látszik, hogy a legközvetlenebb irányítás Szegvárról indult ki, ahol már ily egyesület (:valószínűleg titokban:) alakult is, 'Szegvári Munkáskör' címén s alapszabályait használandó mintául a kisteleki vezetők számára átengedte.

Végül mély tisztelettel megjegyzem, hogy e tárgyú jelentéscmet Főispán úr Öméltóságához is betérjesztettem.

Kelt Csongrádon, 1891. május 9-én.

Dr. Cicatricis Lajos főszolgabíró.

Ügy hisszük, helyesen jártunk el, hogy mindkét, a hazai munkáscgészségügy és munkásmozgalom története szempontjából is értékes dokumentumot teljes egészében, szószerint közreadtuk.

FORRÁS

Magyar Országos Levéltár Min. eln. 1871-1066 (1595). - B. M. 490 szám/res 1891. - B. M. 1892.-VII-8-3313.- Részletek a magyar közegészségügy történetéből, különös tekintettel az Országos Közegészségi Tanács megszervezésére és első negyedszázados működésére. Akadémiai doktori értekezés. -

dr. Varga Lajos (Budapest)

SCHWARTZER FERENC JAVASLATA 1848-BÓL AZ ORSZÁGOS TÉBOLYDA ÜGYÉBEN

A magyar országos tébolyda ügye, mint ismeretes, hét évtizeden át vajúdott, míg megvalósulhatott (1). A kérdés megoldása érdekében még az országgyűléseken is sok szó esett, de az első magyar orvos, ki teljes crejével az ügy szolgálatába állott, Schwartzter Ferenc volt. Ennek az ügynek érdekében kérelmezte nyugateurópai utazásának engedélyezését. Ennek érdekében írta beadványait a magyar kormányhoz, majd az önkényuralom illetékes hatóságaihoz (2). Feltejesztéseiből nemcsak korának felfogásáról alkothatunk képet az elmebetegek társadalmi megítélését illetőleg, hanem orvosi nézeteiről is. A tébolyda ügyének sürgősségét bizonyítva gyakorlati terveket is előterjeszt. Közlésre érdemes 1848 őszén készült beadványa a magyar kormányhoz (3). Ezt szószerint, a maga sajátos írásmódjával közöljük.

(Külfeten idegen írással: 6282 698. Ér. Nov. 2-án 848). (Az alábbiak mindig Schwartzter Ferenc kezeírásával.)

Ipari, Kereskedési és földmívelési minisztériumhoz Fekete Ferenc (előbb Schwartzter) orvos sebész tudor alázatos értesítménye a felállítandó országos tébolyda ügyében.

Az örült-kór intézetnek szükségéről és célszerűségéről.

Csak még mi századunknak lón sajátja, az örülteket betegeknek elismerni, s akképen rólok gondoskodni, de még most is a közvélemény itt ott sőt némely orvosoknak véleménye is, némely előítéletek által eltántorítva az örült-kór intézetek ellen szavalt.

Ennél fogva gondolom, előbb azon kérdést megoldani, hogy az orvosi gyógy-mód a nagyobb s egyedül kizárólag ezen célra áldozott intézetekben tanácsosabb és jelesebb e, vagy pedig talán otthon.

Hogyha lelki betegségnek gyógymódról van szó, a legelső kérdés az, hol kell azt orvosolni? A rangosabb és gazdagabb betegek hon kívánják magokat gyógyíttatni; de ehhez mindenek felett megkívántatik

1-ször egy jeles orvos, kiknek ezen tekintetben némi tapasztalásai vagynak. 2-or szükséges, hogy a betegeknek állapotja, ha megkívánja, hon sikerrel gyógyíttassék, aszerént legyen alkalmazva. Mindenek előtt megkívántatik, hogy a háznál semmi láрма és botrány ne történék és hogy a beteg Rokonaitól s többi házi lakóktól magát kormányoztassa és akaratjok ellen semmi kifogást ne tegyen. Ez gyakori eset, hogy éppen olyan betegek, kik előbb rokonaikat legforróbban szerették, betegségük kitörése után gyűlölik és üldözik azokat. Annak okát könnyű belátni. Tudva van, hogy a lelki beteg visszás gondolatját s cselekedetét tartja valódinak; Rokonainak gondolatjait és cselekedeteit pedig eszemmentek.

hogy ha még hozzájárul az is, hogy őt megfeddik, és magát egészségesnek tartva orvosságot kell vennie, akkor felháborodik és nehéz őt az ellenkezőről meggyőzni. – Minden kétség kívül ezáltal azon eredményhez jutunk, hogy ezek a szerencsétlenek tulajdon lakásaikban keveset kivéve, legrosszabb helyen vannak, mert otthon még sok segédmodok is hibáznak, mik a betegek gyógyításához lényegesen tartoznak, p. o. fürdők, felügyelés, ápolás s. at. Azért tehát szükség, hogy a lelki betegek hogy ismét meggyógyítsanak közönséges kórintézetekbe hol egyedül csak ilyenekről van gondoskodás vitessenek.

Okaim a következők:

1-ször hogy bátorságban legyen, mivel lelki betegségének következtében magát megsérthetné.

2-szor ápolóinak, vagy egyéb környübe tartózkodó személyeknek, valamint a lakásnak biztosítása végett.

3-szor mivel az ilyen intézetben minden segédmodok megvannak, melyek a betegek gyógyításához lényegesen tartoznak. Ebből:

Szükséges és kívánatos az örült kór intézetnek feállíttassa még törvényes okoknál fogva is. Nem lehet tagadni, minekutána lett dolgok bizonyítják, hogy azon időkben, midőn a lelki betegségnek lényegéről még kevés szó vala, igen sokan ártatlanul törvényesen elítéltettek és kivégeztettek.

Az újbbi psychiatria (:lelki betegségről szóló tudomány:) mely az embert nem mint tiszta egyént, hanem mint lelkinék testivel összeköttetésben álló lényt tételez fel, szükségképpen a léleknek testtel való viszonos működéseivel foglalkozik, miáltal csakhamar azon belátáshoz jutott, hogy a lélek minden esetre a testben egy bizonyos fokig uralkodik, de más oldalról a testnek beteges állapotja, mi néha csekélynek látszik, oly hatalmassan hat a lélekre hogy az által arra visszas előképzetek és érzemények hatnak észrevehetetlenül vissza. és tettekre határozzák őt.

Átaljában az emberek idegen, sőt rókónaik előtt is elrejtik belsejüket, szégyenlik beteges gondolataikat és érzelmeiket miknek részint önként, részint kényszerítve vannak alávetve és reményelik, hogy betegségük magától ismét jó lészen. Gyakran sikerül is ez, de nem mindég, rögtön történhetik olyan cselekedet mi úgy látszik, mintha szabad akarattal hajtatott volna végbe, és ezért bűnösnek tartatik, holott szorosabb vizsgálatnál kitűnik, hogy a tett az akaratnak majd kissébb, majd nagyobb korlátozásában követtetett el. Igaz, hogy az ember némely tekintetben sorsának maga alakítója; ugyan az, amit az Isteni gondviseléstől előre rendelve gondol, gyakran előbbi tetteknek eredményéből történetes eseményekkel be is teljesedik. Hogyha tehát indulatoknak és erős kívánságoknak alája veti magát, s ezek őt végre legyőzik, akkor ez tulajdon maga oka, de ezek nem szándékosak, hanem egyrészt a jellemek gyengeségéből, másrészt abból származattak, hogy az indulatok mindig jobban testesülnek és a

lelket tette kényszerítik. A szesz italnál (:delir. trem pot. :) legtöbb példák mutatják ezt.

Az örült gyógytudományak további kifejlése pedig, nemcsak törvényes kivégzéseket ritkítja, hanem némely bűnösnek látszót a polgári haláltól is megmenti, és őt az örült intézetbe vezeti, hol visszaszólóképzetecitől, érzetecitől és vágyaitól meggyógyulhat.

Bizonyára legszomorúbb, ha az ember eszét és szabadságát elveszítvén, hogy ha nem képes többé gondolatairól sem cselekedeteiről egy fő elvet felállítani: a val megszűnt földi célját betölteni. Nem ritkán áll az olyan beteg még alantabb az állatnál, minekutána természeti szükségét is a legrutabban végzi.

Tapasztalás tanítja, hogy része ezen betegeknek ismét meggyógyulhat, minekutána nem a lélek, mint az erkölcsi lény, hanem csak ennek eszköze és alapzata melyen amaz feltűnik, betegül meg. – Azért gondoskodjunk az ilyen szerencsétlenekről minden tekintetben amennyire csak erőnk és vagyonunk megengedi. Legszentebb kötelességünk követeli ezt, és azon öntudat, hogy ha ebben a tekintetben kötelességünknek eleget tettünk, jobban megjutalmaz bennünket, mint akármely más.

Ezeket előre bocsátván a második szükséges kérdéshez jutunk, az az

A budapest környékén felállítandó tébolyda legcélszerűbb helyéről

Mindenek előtt megjegyzendő vallyon egy már fennálló épület használat-sék-e ezen célra – vagy egy egészen új intézet építtessék?

Ha a kormány a mostani idők viszontagságai s pénzbeli tekintetből egy már létező épületet chez rendelni célszerűnek vél, legalkalmasabbnak talál-nám Óbuda közelében a Kis-Zelli sérvitézek lakhelyét, mely mint lég tiszta-sága, mint kies fekvése által mindenek előtt ajánlatos. (4)

Az egész épület, mely 450 beteget foglalhat, emeltebb helyen fekszik, éjszak felé három, kelet, dél s nyugat felé egy emeltes – van két nagy s egy kisebb udvara – továbbá több gazdasági épületei s nagy szőlő telke. Földszint (:souterrain:) allatszéles hosszú boltozott s világos folyosók vonulnak el. A többi folyosók is s lépcsők magasak, szélesek s világosak, ugy mint a háló-termek. Az intézetben kívül fekvő kút jó s egészséges vízzel kínálkozik. A pinczék pedig előgondően tágasak.

Ha ezen épület tébolydára alakíttatnák, ez kevés költséggel eszközöltet-hetnék.

S pedig

1-ször Szükség esetében az egyemeletes falakra a második emelet építtethetnék.
2-szor a jó állapotban levő szobákat falak áttörése által közelebbi összekötte-tésbe hozhatik.

3-szor a dühösek számára új épület fel-emelendő.

4-szer kertek számára több telkek veendő

5-ör A mostani gazdasági épületek kitágítandók
6-or Az ablakok a felső emeletekben elosztályozandók.

Ha mindez eszközlésbe vétetnék, egy minden tekintetben kielégítő intézet alakulna, mely a *Winnenthal*, *Sonnenstein* s *Siegburgival* hasonlítani lehetne. A tanulók látogatására nem esnék távol s a betegek áthelyeztetése a fővárosból könnyen megtörténhetnék.

A második kérdés hol állíthatnák buda-pest környékében új intézet?

Mennyire pest vidéke előttem esmértes, egyetlen helyet sem találok hozzá alkalmasnak. A vidék először is egészen lapulyos, s homokos, honnan szeles időben nagy por támad. Másodszor az intézetet környező falon áttekintés nem kínálkozik, mi a fogházi eszmét támasztja lakóiban, melly mint a betegekre, mint az egészségesekre, kevésbé kellemes hatást okoz.

Innen azon vidék, mely mérséklet könnyen megjárható magasságban fekszik honnan messze terjedő kilátás ajánlkozik, mindig előnyel bír.

Láttam buda környékét is, a kamarai erdőt, Ferencz dombját, szép juhásznét, Lipót mezejét. Mi az elsőt illeti az távol esik a fővárostól, hova a közlekedés nem kedvező, s esős időben, mindenki igen sok bajjal jár, rosszak lévén az utak, s réteken kelletvén oda jutni. – Mi a helyet illeti, nem a legbájosabb, egyszerű s nem hat jóltevéleg lélekre és kedélyre. Továbbá nedves földdel bír, mi onnan is kiteczik, hogy 2 öles kútja 1 1/2 öl vizet foglal magában. Innen félhető, hogy az építésnél mindjárt víz mutatkoznék az alapban mely a falazatra nézve káros s romboló.

Ferencz dombja (5) s a szép juhászné (6)

kellemes, messze terjedő kilátással bír, egyébként két nagy árnyékdalai vannak.

Először a nehéz odajuthatás rossz s főkép téli időben.

Másodszor az épület nem helyezhető úgy, hogy az éjszakai szelektől megóvathatnék.

Harmadszor nem teremthető magas fekvése miatt elegendő mennyiségben a megkívánható víz.

Negyedszer az építéshez szükséges anyag felszállítása nagy költséggel járna. *A lipót-mezeje (:Leopoldthal:)*

azon tér, mely eme s a szép juhászné közt fekszik, a fentebb kijelölt vidékek közt legalkalmasabbnak találok a tébolyda számára.

Okaim

Legközelebb fekszik a fővároshoz, kellő s könnyen megjárható magassággal kínálkozik, szép kinézéssel bír. Kiterjedése közel 120 000 négyszögű öl, megóvatik a körül övedző hegyek által az éjszakai szelektől, s elegendő mennyiségű vizet találhatik.

Különösen figyelemre méltó, hogy 1829-ben Sz. kir. buda városa a felállítandó tébolyda számára ingyen ajánlá – s hogy lekötelezé magát a megkívánható kő s mészszerzésére.

A tervre nézve, mely szerint az intézetet építendő – a Prágait némely modifícióval legcélszerűsábnak tartom.

Következendő szakban az alapvonatok és megjegyzéseket a tévelygőkór intézetnek építése fölött bátorkodom előterjeszteni.

Alapvonatok és megjegyzések a tévelygő kór Intézetnek építése felett.

A tapasztalt ügyes és gyakorlás következtében mivel tévelygőkór orvosnak legfontosabb feladata egy tévelygőkór és ápoló Intézetnek építési rajzát tervezni. De ezen tervczetet előbb bővebb vizsgálat alá vetni, azután pedig egy építőművész véleményével összhangzásba hozni szükséges.

Mellőzhetetlen feltétel, hogy az intézetnek éghajlama mérsékelt, vidéke pedig kies termékeny és eléggé száraz legyen; A hegyek, völgyek, erdők s a földék környékét bájossá, kedély földcritésére és a sétálásra alkalmasokká és meghívókká tegyék. Vízrel a környék gazdagon el legyen látva, forrás vizek, patakok, melyek a gazdasági czélok elérésére mellőzhetetlenül szükségesek se hiányozzanak. Egy negyed órányi távolságra szabad legyen a környék minden egyéb emberi lakhelytől.

Az intézet egy könnyen megjárható magasságon vagy dombon fekjűdjön, kilátása egy szélesre kiterjedő nyugalom térre szolgáljon, éjszakra erdősség vagy tetemes halmok által bekerítve, keletről pedig és délről végkép szabadon legyen. Ilyes fekvése az intézetnek a száraz és egészszges lég mellett még ama nyereséget is nyújtja, hogy a beteg az intézetnek birtokát környező falain, melyek ennek tövein építhetnének fel át nem láthat, s így benne elnyomatik ama eszme, mely benne tüstént támad, miszerint fogva tartatik s nyomorék állapotának nem leend tanúja.

A tévelygőkór intézetnek e saját kis világa a külső nagyszerűtől végkép különböző, független és illetlen arányban legyen.

Ha az intézet a város szomszedságában közvetlenül vagy magában a városban fekszik, akkor a tévelygő szüntelen azon tárgyakkal csik érintkezésbe, melyek betegségnek vagy okai, vagy legalább táplálószerrei valának: a beteg nélkülözi az annyira czélszerű falusi életet, de leginkább a földművelést, mely minden foglalkozások között a tévelygőre nézve a legszükségesebb. De felette távol se legyen az intézet a várostól, mert az ilyen intézetnek szükségé oly sokféle, a különbféle mesteremberek oly sokszor és oly rögtön szükségese, hogy az intézetnek felette való távolsága inkább ártalmat, mint hasznót szűlhetne.

E vizsgálatból ama eredmény származik, mely szerint az intézet a városhoz sem igen közel, sem pedig falai közé, de felette távolra se essen; továbbá hogy az olyan vidék ahol sem a vigadók, vagy sétálók zajja a csöndes magányt és hogy a betegek békéjét meg nem zavarja, a legcélszerűbb.

A tévelgő kór-Intézetnek belső elrendezése, bebútorozása és ténfelosztása

Bármely minta választásnak is az intézet érdekében, mind a mellett felépítése bebútorozása és ténfelosztása tekintetében bizonyos alap vonatok vannak, melyeket szemmel tartani szükséges.

Ezeket el fogom sorolni.

Az épületnek egész mineműsége a szerénységnek, egyszerűségnek és a mennyire lehet, vidámságnak bélyegét viselje, úgy hogy a külseje sem kastélyra, sem zárdára de annál kevésbé kényszerítő dologháza ne emlékeztessen, hanem az épület mintája általánosan egy polgári lakhoz legyen hasonló: és így emeletének magassága, ablakainak és aajtajainak szélessége és magassága, amennyire azokat, az épület némely magány részében a biztonság szabálya más alakban nem kívánja, végképen egy polgári lakot áruljanak el.

A különféle tereknek felosztása.

Mindegyik tévelgő-kór intézetben szükséges a beteget nemükre, betegségük alakjára, rangjukra, és műveltségi fokukra nézve felosztani és pedig 1-ször Nemükre nézve a betegek végkép egymástól elkülöníttessenek

2-or a csöndesek és tiszták közösen tartassanak.

3-or A dühöngők elválasztása ismét egy szükséges felosztást teszen, mert a csupán rajongók másminők, kényelmesebb lakokat ohajtanak, mint a dühkór-sak, kik, mint maguknak, mint pedig másoknak veszélyesek. Valamennyi jól elrendezett tévelgő-kór intézetekben a dühöngők osztályozatát az épületnek végső részeibe helyzetve találtam. A többi betegek javára nézve a tisztátalanok is, kik az emberi méltóság legaljasabb foka alá süllyedtek, külön választva tartatnak.

Az ápoló egyének és tisztviselők lakairól.

Az ápolók lakai úgy rendeltessenek el, hogy ők azokból a reájuk bízott betegnek minden mozdulatját észre vehessék.

Harmincz csendes, foglalatoság által rendben tartott beteg két vagy három ápoló felügyeletére bízathatik éjjel és nappal, ha t.i. az ápolók a reájuk bízott betegek szobáiban laknak és alusznak.

Így tehát csak a dühöngők és a tisztátalanok osztályaitól szükség az ápolók lakjait elkülönözni; nem különben az első osztály tévelgőitől, kiknek ápolója egy oldalvást eső mellék szobában lakjék. Látogatásokat az ápolók csak a kapu szomszédságában helyhezett közös beszélő teremben fogadhatnak, a mellyekben egyszersmind a betegek is barátjaikat vagy rokonaikat elfogadhatják, természetesen, hogy csak a házi orvos tudtával és megegyezésével, mert különben az intézet sajtóságos viszonyai, rendje és biztonsága vajmi könnyen megzavarodhatnék.

Az intézetnek azon egyéneinek a lakja, kik bármely tisztséget vagy szolgálatot viselvén a betegekkel közvetlen érintkezésben nincsenek, ama épületben lehet, mely a betegekétől tova esnek, vagy egészen el vannak külön-

nözve. Ezekhez számítanak a számvevői tisztek, ruha gondnok, a gazda s. a. t.

Véleményem szerint emez elősorolt tisztek lakjai, a hivatal szoba, a konyha és étés kamra, a templom, fürdők, a halott és bonczterem legcélszerűbben földszint helyzetűeknek.

A fő ápoló és ápolónének lakja mind a két nembeli osztályok közepén, ollyas helyen legyen, ahol azok hivatkozásuknak legcélszerűbben megfelelnek. Szinteképp legyenek az orvosi segédek lakja is.

Ellenben az igazgató és a főorvosok lakjai szabadabb és csendesebb legyen.

A betegek szobái minden kivétel nélkül a magas, tágos, szellős és világos folyosóknak csak az egyik oldalán építessenek úgy hogy a folyosók az udvarra, a szobák pedig a szabadra szolgáljanak.

Leginkább szükséges figyelmet fordítani a tágos udvarokra: mindenik osztálynak mellőzhetetlen szükséges udvara czélszerű kúttal, kőből faragott káddal és egyéb mosó előkészültekkel legyen ellátva. Az egyes osztályoknak minden emeleteiből lépcsők és kijárások vezessenek ezen udvarokba. A lépcsők megjárhatók, fordulásoknál nyughelyekkel ellátva, legyenek eléggé tágasok, hogy sem a betegnek, sem a házi eszközöknek szükséges föl vagy levitelét ne akadályozhassák; nem különben megkívánatik, hogy világosak és minden történhető veszélyek ellen biztosítva legyenek.

A tévelgyők napali közös szobájuk

A tévelgyők szobáit rendeltetésük következtében nappali és éjjeli lakokra kell felosztani. Amazokban nappal át tartózkodnak kiszabott munkáikkal. A nappali vagyis dolgozó termek világosak, magosak és egy a terem közepén végig-nyúló közös asztallal legyenek ellátva, amelyen annyi fiók találassék, ahány beteg a terem lakja. Az asztal előtt található padok, melyek különben szétszedhetők, ülés gyanánt szolgálnak, – mindenik így elrendezett szoba 30-40 beteget foglaljon magába.

Közös hálószoabájuk

Az elegendő szellős 15-20 fából készített ágyakkal bebutorozott hálószoabák éjszak felé legyenek helyezve.

Az első és második osztály-beliek ágyai friss szalmával kitömött szalmazsákbul, szőr derékaljbul, egy szecskával megtöltött párnából, fehér vászonból készített boritékbul, lepedőbül, lószőrrel töltött vánkossal és nyárra egy, télre pedig kétszeres pamut takaróbul álljon.

A harmadik osztályban az ágyak egy szalmaderékaljbul, pokróczbul, takaróbul, lepedőbül, és egy lószőrből készített vánkossal legyenek ellátva. Mindenik ágy előtt egy szék van, mely levetkezéskor a betegek ruháinak helyéül szolgál. Az ápolónak ágya egy bezárható éjjeli szekrényvel úgy heleztessek az ajtó mellé, hogy ő onnét háló társát egy pillanattal áttekinthesse. A háló szobák vagy a folyosóknak égő éjjeli lámpáknak az ablakon átható fényük által, vagy

pedig, czélszerűbben a szobákba helyezett éjjeli lámpák által világosítsanak, hogy így az önfertőzők és holdkorosok és más egyéb külön felügyelést követelő egyének, az orvos fáradozásait meg ne hiúsíthassák. – A főbb rangú és mívelt örült betegek részére különös és jobban bútorozott szobák szükségesek.

A közös étterem

Magába foglalja minden kivétel nélkül mind ama örült betegeket, kik együtt egy társaságban ebédelnek. Az asztalokat hosszú közös padok környékezik, amelyekre a betegek evés közben letelepednek. A falszekrényekben tartja az ápoló az asztal abroszokat és evőeszközöket – az életlen és hegyetlen kések minden kéréskedés nélkül a legtöbb betegre bízathatnak. A villák használata, mint amúgy is nélkülözhetőbb szer, szigorúbb korlátok közé szoríthatatik. Czin kanalak, bádoggányok és bádoggányok vagy fából készült ivópoharak – a legcélszerűbbek. A dühöngők ivóeszközei általában fából legyenek, minthogy kórus kitérő alkalmával a czin vagy bádoggányok kezük között veszélyes eszközzé válhatnak.

A nagy és közös társalgási teremben gyülekeznek az örült betegek munka után a hosszú téli esteken át, vagy vasárnap és ünnepnapokon is. Megkívánják, hogy a teremben egy zongora és egyéb hangszerek is találhatók – a falakon végignyúló padok, a terem közepén pedig nagyobb és kisebb asztalok helyezve, kártya, domino s sakkjátékkal ellátva. – Legyen biliárd is minthogy mulatás mellett a testet is egy uttal mozgásba hozza.

De egyszersmind az elmebetegek míveltetéséről is kell gondoskodni, melytőlük a válogatott könyveket megtagadni nem szabad.

Az elmebetegek foglalatosságához megkívánható leginkább mesteremberek és kézművesekre nézve szükséges külön szobák.

A főnnebb említett nappali szobák vagy termek oly elmebetegek tartózkodására szolgálnak, kik házi munkákkal foglalkoznak. De ezeken kívül szükséges, hogy a szabóknak, vargáknak, asztalosoknak, esztergályosoknak, szalmafonóknak vagy papírdíszművészeknek saját műhelyük és ezekhez megkívánható eszközük is legyen, hogy így a henyéktől vagy a kevésbé elfoglalt betegektől ne zavartassanak. Az ilyen műhelyek mindegyikében az ápoló, ki egyszersmind az előforduló kézműben vagy mesterségben jártas és oktatást adni tud, viselje a fő ügyelőséget.

A kert és földművelés, valamint a nagyobb gazdasággal egybekötött munkák megkívánják, hogy czélszerű gazdasági épületek, tárók és istállók se hanyagoltassanak el.

Az elszigetelt, vagyis olyan elmebetegek lakjai kik a közös társaságból ki vannak zárva.

A szobák, melyek az ilyen elmebetegek számára rendeltetnek, a folyosónak egyik oldalán vannak építve és földszint legyenek, egy ablaka a világos folyosóra vezet s olly magasra van helyezve, hogy azt a beteg semmikép nem érheti el. Az ajtó csak kívülről zárható vagy nyitható, melynek kulcsa az ápoló gondjára bizatik. Egy ápoló 10–12 illyféle elszigetelt elmebetegre viselhet gondot, szobája ezen betegek szobáji középsőjére esik, hogy így a legcsekélyebb eseményt is észrevesse, s tögtöni segítséget nyújthasson.

A dühöngők szobái bebutorzási érdekében csak annyit említek, hogy ezektől mindennemű bútort meg kell tagadni, mivel különben rohamuk alkalmával mint maguknak, mint pedig másoknak ártalmára lehetnének; ágyaiknak vasbul lenni nem szabad.

Fölötte kívánatos volna, hogy ezen I-ső és II-dik rendbe tartozó elmebetegek nemcsak saját ruházatukkal, hanem saját fehér- és ágynemű ruhával ellennének látva. Ily rendelmények következtében az intézet kiadásai megkissébbednének, a beteg pedig, ki szokott ruhájához és bútoraihoz mintegy túlzó vonalozással ragaszkodik, új lakhelyéhez, annál könnyebben hozzászokik.

A tisztátalanok lakhelyei

A tisztátalan elmebetegek lakhelyei különös figyelmet érdemelnek. Ezek egy különös osztályban legyenek, a mennyre lehet, földszint, csak azon okbul is, hogy a nékik rendelt külön osztályhoz tartozó kutak és mosókészületekhez annyira amennyire közel legyenek, minthogy az illy féle betegek naponta többször is bemocskolván magukat, gyakrabban szükség őket tisztogatni, nehogy saját szennyükben elvesszenek, sebekbe, gonosz fekélyekbe, vagy decubitusba essenek.

Gazdasági és egészség fenntartási okoknál fogvást azt javasolnám, hogy e tisztátalan betegeknek melencze forma ágyak adatnának, melyek a szalma derékaj és lepedő fölé terített viaszvászson takaróval bevonatván, a betegek ugy helyzetnének, hogy az alájuk állított medenczébe a vizelet és bélkiürítés akadály nélkül lefolyhasson; Illy mód nemcsak a tisztaság mozdittatnék elő, hanem sok szalma és lepedő is gazdálkodtatnék meg.

A váju forma padozatnak fábul lennie nem szabad, mert fél év alatt elrothad, és így a magában is türehetetlen fojtó léget még inkább szaporítaná.

Véleményem szrint legjobb lenne a padozatot ilyes lakokban itatós homokkövekből készíttetni, melyek ezen erős párolgásokat hamar magukba szívják, és az ártalmas kipárolgást megakadályozzák.

A mi pedig a folyosók padozatát illeti, legcélszerűbbnek vélem a kőbölt, minthogy a tisztaságnak föntartására jobban megfelel, mint bár mely kemény fapadozat.

A figyelő szoba

Mellyözhetetlenül szükséges egy különös osztály ama elmebetegekre nézve,

kik csak legújabb időben lettek az intézet lakói; mert sem azon kórtörténet, melyet a törvényhatóságtul rendelt vagy más hivatalbeli orvos az intézetnek által nyújt, sem pedig az első megtekintés meg nem győzhetik az intézetbeli orvost első tekintetre, hogy meg tudhassa bírálni, melyik osztályba tartozzék a beteg; csak az orvosoknak és az ápolónak hosszabb figyelése és tapasztalása szolgálhatnak utmutatásul. – Véleményem szerint a figyelő szobák az intézet kellemesebb és csöndesebb részébe rendeltessenek, nem a zajongók vagy tán tisztátalanok szomszédságába. Hogy olyan ujoncz elmebetegek, kikről a dühöngés vagy tisztátlanúság tudva van, mindjárt a nekik illető osztályba rendeltessenek, kétséget nem szenved.

A tévelygők lakjain szükséges ablakok általános erősségéről

Az ablakok rácozata vasbul legyen egy zöldre festett farámával, a szobák eléggé magasak, tágosak, világosak és tiszták legyenek.

Valamennyi laknak az ajtaja erős fábul legyen készítve, ki és bezárások csak az ápolóra bizzásék, ki a hozzájuk tartozó kulcsokat is kezeli.

Fürdők

A tévelygő-kórházaknak legszükségesebb előkészületének egyike a fürdő. Ilyen fürdőnek belső elrendezése tökéletes és az orvos javallata szerint legyen rendezve. A meleg fürdőhöz megkívántató előkészületek legcsekélyebb hiányt se szenvedjenek, éppen úgy mint a csepppegő fürdőhöz szükséges intézkedések. Mint a férfiakra, mint pedig a nőkre nézve saját fürdők tartassanak, hogy így az intézetben mindenütt fennálló elszigetelés itt se hiányozzék.

A fűtés

Az illy nagyszerű épületekben általában a légfűtés tartatik, mint egészségi, mint gazdasági tekintetben a legczélszerűbb fűtés módnak. De utazásomban arról győzettem meg, miszerint az orosz kályhákali fűtés (:Russische Öfen:) a legalkalmasabb.

A kivilágítás

A folyosók, lépcsők és háló szobák kivilágítására legczélirányosabbnak tartom a magosan csüggő olajlámpákat.

Az elme-betegek ruházata

Az egyenruhát vagy más olly formájut, mely a betegeket szomorú állapotokra vagy büntetésre emlékeztetné, végkép el kell távoztatni, – ha a beteg saját ruháját hozza magával az intézetbe, azt meg kell neki hagyni.

Fizető betegek ruházatja, rokonaiknak tehetsége szerint az időszakhoz lehet mérve, noha benne minden kitüntetést távoztatnia szükséges.

Azok pedig, kik ingyen tartattnak, legalább egy nyári és egy téli ruhával legyenek ellátva.

Az öltönyök valamint az ágyi ruhák gondos őrzete, ugy szinte azoknak a jelen műhelyekben való kijavítása és készítése az ápolóra bízatik. A lábbeli opánkákból álljon.

Az elmebetegek táplálata

E tárgy mint az orvos mint a gazda különös figyelmét érdemli. Azon kérdés érdekében, valjon konyha haszonbérlore vagy pedig az igazgatóság gondozására bizassék-e, a vélemények igen különbözők; – azonban a tapasztalás azt tanítja, miszerint nagyobb javára van a betegeknek, ha az utóbbi kezeli, mert a legkedvezőbb szerződés mellett is, a betegeknek járó ételek nem azon mennyiségben és minőségben nyújtottak, a haszonbérlo által mint tulajdonképen kötelességében állana. Jutányosabban a haszonbérlo, de éldelhetőbben minden esetre a saját konyha fogja a tápszereket kiállítani. Ennek okáért javaslatom odajárul, – miszerint a konyha inkább az igazgatóság saját kezére bizassék.

Ajánlhatom a következő étrendet:

4-szer egy hétben reggelire rántott leves aprított fehér kenyérral – délre husleves, marhahus és főzelék. Két nap pedig tej vagy tejfölös leves, főzelék és végre tejes ételek – Vasárnap pedig a marhahus mellett sült is. Estve télen át vagy kenyér vagy daraleves, s a t. és könnyű főzelék, nyáron pedig friss tejet vagy gyümölcsöt kenyérral.

A nyújtandó étek mennyisége ide értve a kenyeret is az egyének szükségéhez szabatik.

Ollyan tévelygők, kik egészségi állapotukban dusabb asztalhoz voltak szokva, az orvos rendelménye szerint naponta sültet vagy más egyebet is kaphatnak.

Az étadatok $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{2}$ vagy egész adakra osztattanak.

Általános italuk legyen a jó kutviz. Ser és bor a testi betegéknél csak az orvos rendelménye utján nyújtatik.

Az ételek fel és elhordása, valamint az edényeknek bizonyos órákban elrakása az ápolók dolga.

A mosás

Hogy egy célszerűen rendezett tévelygő kör intézetben nélkülözhetetlen egy saját mosóház minden mosáshoz megkívánható eszközökkel és előkészületekkel ellátva, kétséget nem szenved. E mosóház a nők osztályában elhelyeztetése azon oknál fogva célirányos, mivel a tévelygő nők e munkára igen hasznosan fordíthatnak.

A konyhát is igen célszerűen a nők osztályába lehet fölállítani.

A halotti kamra

Itt a halottak bonczoltattanak. A tévelygőktől ritkábban látogatott helyen legyen, egyszersmind világos, tágos és szellős legyen.

Gyógyszertár

Az elszigetelt és a várostól távol eső intézetben a gyógyszertár egy a leg-szükségesebb tárgy. A rögtönbb események tüsténti orvosoltatására vagy elfoj-tására még olyan intézetben is mely a városhoz vagy más gyógyszertárakhoz közel esik, a kisebb nemű házi gyógyszertárnak hiányoznia nem szabad.

Az elme betegek ápoló intézete

A tévelgő kór intézettel közvetlenül egybe kötött ápoló intézetbe mind azon elmebetegek hozatnak, kik a tévelgő kórházban tartózkodásuk által, a többi elme betegek orvosoltatását gátolnák, vagy a mellözhetlen közrendet felboríthatnák.

Ezek közé tartoznak

- 1-ször A született bárgyuk
- 2-szor a vénségnek bárgyusága, vagyis az életkor elmebeli gyengesége.
- 3-szor a bárgyuság, mint következménye az örültségnek.
- 4-szer A közönséges tébolyodottság.

Ezen ápoló intézetnek elrendezete hivatásához, céljához megfelelőleg szerkez-tetik, – különbözik pedig a tévelgő kór intézet szabályaitól annyiban, miszerint amabban ritkán kívántatik valami orvosi szer alkalmazása, de különbözik egyéb ápoló intézetektől annyiban, amennyiben mindennapi orvosi látogatások, továbbá a ne talán még helyre állítható egésség vissza állíttatására időnkint gyógyki-sérletek szükségcsck, megkívántatik továbbá eltávolítása és elhárítása mind azon viszonyoknak, melyek a beteg állapotjára káros hatást gyakorolhatnak. Köteleztetik egyszersmind az orvos, hogy azon beteg, kin javulási jelenségek mutatkoznak, annak a közintézetbeli visszahelyeztetését eszközölni.

(: A beadványon aláírás nincs, a felzetten szereplő név, valamint az irás azo-nossága Schwartzter Ferenc szerzőségét minden kétséget kizáróan igazolja :)

Ebben a beadványban Schwartzter Ferenc gyakorlatilag értékesíti nyugat-euró-pai utjának tapasztalatait. Tanuskodik ez az irás arról is, hogy a mai Országos Ideg és Elmeegógyintézet helyének megválasztásában és a később emelt épület megtervezésében is az ő javaslatai valósultak meg. Az intézet megtervezésének érdekében tett külföldi utazásából, valamint több beadványból, melyeket az illetékes hatóságokhoz intézett, megállapítható, hogy az „Országos Tébolyda” ügyének legtevékenyebb előharcosa volt, kinek az intézet létrejötté-ben igen jelentős érdeme van.

J E G Y Z E T E K

1. Zsakó István: Az egykori országos tébolyda keletkezésének története. Orsz. Orvostört. Könyvt. közl. 4. füzet, 1956, 84 és kk old.

2. Horánszky Nándor: Schwartz Ferenc és Schwartz Ottó jelentősége a magyar pszichiatria történetében. u.o. 15/16 füzet 8r és kk old.
3. Orsz. Levélt. Helytartósági iratok, Depart. Sanit. 1848. Kutfó: 29 Tétel: 8
4. A Margit Kórház feletti dombon épült kastély, ma Főv. Történelmi Múzeum. Említésre érdemes, hogy közvetlenül a felszabadulás után néhai dr. Kluge Endre, a János kórház elmeosztályának főorvosa, az akkoriban igen nehéz elmeegógyintézeti viszonyok javítására ennek az épületnek felhasználását javasolta.
5. A Budakeszi ut 51. sz. alatt ma is fennálló u.n. Kalmárfy félc kápolna környéke.
6. A mai Ságvári-liget helyén állott vendéglő környéke.

Dr. Horánszky Nándor (Budapest)

ORVOSI HIRDETÉSEK

Az 1830-as években megélénkült a magyarországi politikai, társadalmi és irodalmi élet, újabb lapok és folyóiratok indultak meg, és az olvasók száma lényegesen megnövekedett. A kapitalizmus kifejlődése Pestre és a nagyobb vidéki városok életére nagy hatással volt, az üzleti élet megélénkült, és gyakoribbá váltak az üzleti hirdetések. A megváltozott gazdasági és társadalmi életet híven tükrözik ennek a korszaknak hirdetései is, amelyek nemcsak eladásokról, üzletekről, árverésekről és új könyvekről, hanem némely esetben orvosi rendelők megnyitásáról, orvosok sikeres gyógymódjairól vagy magán-orvosi intézetekről szólnak. A hirdetés az orvos sikerének igen fontos eszközévé válik, amellyel különböző módon igyekeznek a közönség figyelmét az új és sikeres gyógyításokra felhívni. Az orvosi hirdetések néha a pusztító járványokkal, pl. a kolerával állottak kapcsolatban. *Lissak András* mármarosi orvos hirdetése arról tudósít, hogy az 1830.-i kolerajárványkor a mármarosi nép a Felső-Visó határában levő suliguli savanyúvizet itta. A múlt század végén itt fürdőt is építettek, de nem tartozott a látogatottabb fürdőkhöz. Az orvosi hirdetések egy része a *Jelenkor* mellékleteként megjelenő *Értesítőben*, más része önállóan jelent meg.

Az *Értesítő* 1837. évi 33. számából az alábbi két orvosi hirdetést közöljük: *Orvos-szer a Cholera ellen*

Orvos-szer a Cholera ellen

Alulírt a *suliguli* savanyúvizet mint görcs-mirigy elleni hathatós szert különösen ajánlja. Ez ásvány-víz, mely a savanyúvizek közt talán legtöbb szénsavanyt foglal magában, a keleti görçsmirigy idejekor Mármaros felső

járásának lakosi, kik a forráshoz közel estek, ama járvány keletkezésénél már sikerrel használták. Mi által figyelmessé tétetvén alulírt orvos, mind fenyegető, mind a már valóban kitört cholera ellen több esetben e víz erős hatásáról győződött meg. Tulajdon hitvese is, e savanyúvíznek köszönheti megszabadultát. Tisztán vagy borral vegyítve, szomjúságkor bőven iható. Akár övő-, akár gyógyszerül használja pedig valaki, jó ha orvosi tanácshoz is járul. *Lissak András* s. k. mármarosai kam. orvos.

Orvosi Híradás

Mínckutána alulírt különösen a nyavalyatörést (Epilepsia) már több esetben szerencsésen orvosolta: azért bátorodik közhírül adni, hogy ő mind azoknál (hol a betegségörökségül át nem ment, – vagy valamely életműves hibától nem függ), orvosi segílyt nyújtani képes. – Az orvoslás tart 6–12 hétig. Szigetben, Mármarosban. *Munkácsy A. k. Kamrai Sebész és Bábáskodó.*

Körülbelül ugyanebből az évből származik a nagyenyedi Bethlen-könyvtárnak egy hely és évszám nélküli hirdetése, amelyben *Majer S.* bajorországi optikus arról tudósít, hogy a „Torda kapun kívül az Arany Szarvasnál” van a szállása. Úgy látszik tehát, *Majer S.* Kolozsvárt a Tordai Kapun kívül nyitotta meg az üzletét, amelyben optikai és matcmatikai eszközöket, pápaszemeket, lornettekét, messzelátókat stb. lehetett kapni. A fentiek után még a következő eszközöket, műszereket kínálta:

„Microscopium compositum, valamint Microscopium solare, melyek több 1000-szer nagyobbítanak, Camera obscura, Camera clara és Camera lucida, nagyobbító és kissebbítő tükrök, Laterna magica, mindenféle hév merők, víz, bor, pálinka, ser és lúgmérők, végre mindenféle nagyító üvegek és több ide tartozó ártikulosok. A megromlott optikai eszközöket megigazítás véget átvesszi, hasznos szolgálatját ígervén és mindent illendő áron”.

Dr. Vita Zsigmond (Aind. Román Népköztársaság)

KÖNYVISMERTETÉS

Matthäus Mederer: Zwo Reden von der Nothwendigkeit, beider Medicinen die Chirurgische und Kliniksche wieder zu vereinigen. J. A. Barth. Lipcse. 1961. 72 oldal.

Ma, amikor joggal beszélhetünk a sebészet diadalútjáról, érdekes, sőt egyenesen furcsa azokról a küzdelmekről megemlékezni, amelyet a sebészetnek vívnia kellett azért, hogy az orvostudomány egyéb ágaival egyenjogúnak tekintés, hogy az egész orvostudomány osztatlan részesévé válhasson. *Mederer* – aki nemességével *Mederer* és *Wuthwehr* (veszetztség elleni védelem) előnevet nyerte – Freiburg i. Br.-ben 1782-ben közzétett két beszédében a lenézett és egyenrangúként el nem ismert sebészetnek az orvostudomány egészével való egyesítésének célszerűségét, sőt egyenesen elengedhetetlenségét hangoztatta. Az első beszéde, amely a freiburgi egyetem sebészeti tanszékének elnyerésekor székfoglalóként hangzott el, az orvostörténelem nagyjainak autoritását hangoztatva, ismerteti a múlt nagy orvosainak a sebészet és az orvostudomány egységéről és egymástól való elválaszthatatlanságáról vallott nézeteit. A második előadás pedig a gyakorlati szükségesség, a tudományos meggondolások alapján bizonyítja, hogy az orvostudomány kára nélkül az egyes disciplínákat egymástól elválasztani, a sebészetet az orvostudomány alá rendelni és attól izolálni nem lehet. A nagy küzdelmeket kiváltott beszédek az orvostudomány történetének igen érdekes színes fejezetére vetnek világot. A munka értékelhetőségét és gyakorlati használhatóságát nagyban emeli *E. Tb. Nauck* érdekes rövid bevezetője, amely *Mederer* életrajzát is tartalmazza. A könyvnek két magyar vonatkozása is van, amennyiben *Mederer* munkáját kedves barátjának, *Plenk* J. J. dr.-nak, a magyarországi budai főiskola sebészetprofesszorának ajánlotta, bizonyítva *Plenk* tanárnak nagy külföldi elismertetését. Az életrajzból kitűnik az is, hogy 1762. május 17-én a bécsi egyetemen letett sebészmeisteri vizsgája után a 2. erdélyi székely határfőrezredhez nevezték ki ezredsebésznek. E beosztásban 1766-ig szolgált, ahonnan a Daun féle vérteszredhez, onnan pedig rövidesen *Poniatowski* lengyel herceg ezredéhez helyezték át. *Mederer* életének és tevékenységének magyar vonatkozásai nem ismeretesek. Érdekes lenne ennek a kitűnő sebésznek erdélyi tevékenységét megismerni, valamint a *Plenk*kel való kapcsolatait is felderíteni és ezzel a magyar sebészet történetéhez is adatokat szolgáltatni.

Schipperges H.: Lebendige Heilkunde. Walter kiadó. Olten-Freiburg. 1962. 364 old. 36 ábra.

Schipperges kitűnő munkája az orvostörténetnek eddig szokatlan szemléletű színes vázlatát adja. *Schipperges* rámutat arra a tényre, hogy a múlt század kezdetén az orvostudományban forradalmi átalakulás ment végbe, amely szinte maradéktalanul felszámolta a medicinában addig vallott, évezredekken át történetileg kialakult felfogásokat, gyógykezelési módokat, az orvosi szemléletet a maga egészében. Ez a könyv vázlatosan, alapvonalaiban igyekszik nem egyes nagy orvosok, nem a gyógymódok, hanem az egészséges élet elérésének és megtartásának biztosítását szolgáló felfogásoknak és gyakorlatnak történetét a klasszikus görög orvostudománnyal kezdődően ismertetni. Minden egyes korszaknak ideológiai és gazdasági helyzetét érdekesen taglalja e munka, majd megbeszéli minden egyes fejzethez csatlakozóan a helyes életmód elérésére szolgáló felfogásokat és módszereket, valamint azoknak a kérdéses korszakra gyakorolt visszahatásait. A jól megválasztott ábrák, a szemléletes idézetek, az összefüggések mértékertő ismertetése révén egy újszerű orvostörténethez jutunk, amelyet könnyen olvasható stílusa, kitűnő kiállítása cgyaránt alkalmassá tesz arra, hogy az orvostörténelemmel ismerkedőkben szakmánk múltja iránti érdeklődést felkeltse.

Artur Swerr: Arzt der Tyrannen. Süddeutscher Verlag. München. 1961. 420 oldal.

A *krotoni Demokritos*nak, az időszámításunk előtt 550–460-ban élt gyakorló orvosnak regényes életrajzát ismerteti *Swerr* szép kiállítású, jól olvasható érdekes könyve. A könyv egy érdekes embernek, sokrétű orvosnak változatos, színes életét tartalmazza. *Swerr* könyve külön taglalja az Aeginában, Athénben, Számosz szigetén, Susában, Perzsiában és végül szülőhazájában, Krotonban eltöltött időszakokat. Az aeginai pestisjárvány klasszikus ismertetése, az olimpiai játékokra készülő versenyzők sportorvosi előkészítésének megbeszélése, a gyakorló orvosnak az uralkodók udvarában játszott politikai szerepéről, a perzsi rabszolgaorvosoknak életéről színes, érdekes képet nyújt a szerző. Sajnálatos, hogy a könyvet nem orvos írta a laikus olvasóknak, és így ebben a nagyon érdekes munkában a klasszikus görög orvostudomány nézetei, módszerei és gyakorlata alig, vagy egyáltalában nem jut kifejezésre. Ennek ellenére ez a nagyon érdekes orvoséletrajz jó szolgálatot tesz a korabeli orvostársadalom életének megismerésére.

Rudolf Kleiminger: Das Heiligengeisthospital von Wismar in sieben Jahrhunderten. Herman Böhlhaus Nachfolger. Weimar. 1962. 308 oldal, 28 ábra.

A kereskedelemmel és szociáltörténettel foglalkozó kiadványok negyedik köteteként jelent meg *Kleiminger*nek érdekes munkája; a wismari Szentlélek Kórház hét évszázadon keresztül fennállásának történetét részletekbe menően

taglalja. A XIII. század közepétől kezdődően a lényegileg azonos rendeltetésű, felszerelésű, orvosi és gazdasági vonatkozásaikban egyező Szentlélek Kórházak egész sorát alapították Németországban. E kórházak egyikének-másikának irattára megmaradt. Ezekből jól megismerhetővé vált nemcsak magának a kórháznak a története, hanem betekintést lehet ezen keresztül nyerni a kor egész társadalmára, szellemi és gazdasági tevékenységére is. *Kleiminger*nek ez a kórház-története a gazdaságtörténész szemszögén át ismerteti a Szentlélek Kórház múltját. A könyv érdekesen tárja fel azokat a gazdasági rugókat, amelyek a kórház felállításához vezettek, működését biztosították. A wismari kórház 1250-ben alapított és így gazdasági vonatkozásainak története jó bepillantást nyújt a betegellátás anyagi vonatkozásainak megismerhetésére. A munka sajnálatos módon nélkülözi a hét évszázados kórház múltjának orvosi vonatkozásait. *Kleiminger* munkája kísérlet annak bemutatására, hogy a kórházak történeti feldolgozásában általában követett ama gyakorlat, hogy csak az orvosi és a betegellátás medicinális vonatkozásai kerülnek taglalásra helytelen és bizonyítják, hogy a kórház gazdaságtörténete egymagában is érdekes és fontos következtetések levonását biztosíthatja.

Dr. Bugyi Balázs

SCHRAM FERENC :
KÉT XIX. SZÁZAD ELEJI KÉZIRAT
A GYULAI ERKEL FERENC MÚZEUM
KIADVÁNYAI 39. SZÁM
(GYULA 1962. 47. 1.)

Örvendetes jelenség, hogy az utóbbi években fellendült iratkiadási munkából vidéki múzeumaink is részt kérnek és vállalnak. Írógárdájának szakmai felkészültségét, változatos tárgyát, izléses kivitelét tekintve egyaránt a gyulai *Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai* érdemelnek elsősorban említést. Ebben a sorozatban tett közzé *Schram* Ferenc két XIX. század eleji kéziratot, amelyet az OSZK kézirtárában őriznek. A kéziratok orvostörténeti szempontból néhány nagyon érdekes adatot tartalmaznak, noha nem kifejezetten ilyen céllal íródtak.

A Bihar Vármegye Szalontbai Járása Statisticai és Topographiai esmérte 1822. Esztendőben címet viselő fóliót *Kovács Imre* írta, aki a megye esküdtje volt ebben az időben. Külön fejezetet szentel az állattenyésztésnek és rendkívül jellemző, amit a szarvasmarha tenyésztéséről ír: „A szerte kiöntő vizek iszapos maradványai és a levegőnek vesztegetősége, ezeket a természet ápolgató kezeire bízott élő teremteseket gyakran halomra döntik, nagyon hátra lévén

házánkban általában a baromorvosi gondoskodás. A szegény nép ha szinte tud valahol tudós baromorvost, a költséget nem bírván, inkább maga kuru-szolja marháját, sokszor nem kevés kárral." A nemesített juh ellenségeinek bátran a szemébe mondja: „A rendes bánás és bölts föl vigyázat meg tsúfolná azon tekintetet nem érdemlő ellenvetést, mintha a nemesebb Juhok a dögnek a közönségesnél jobban ki volnának tétetve. A Himlőnek bé oltása, a nedves levegőktől főképp Napfőlkelte előtt való kizárása, a rühet kezdetébe orvosló szorgalom, és jó téli alkalmaztatás más gondolatokra hozná a régihez szokott elmét."

Érdeklődésre tarthat számot a *Növények Országából* fejezete is, mert itt a népies nevek mellett közli azok latin nevet is. Ez a korabeli népi receptek megértését, értelmezését teszi lehetővé. A meglehetősen hosszú listát azzal fejezi be, hogy a mezők a felsoroltakon kívül még „sok ezer konyhára és orvosi haszonra való füveket és gyökereket termenek". Sajnálatos, hogy az egyes *növények leírásánál nem mondja meg, melyiket milyen betegség ellen használták.*

Jól jellemzi a korabeli viszonyokat *Kovács Imrénck* egy másik megjegyzése: „Értz víz az egész járásba egyetlen egy vagyon Toplicza Káránd helysége határán, mellynek bőv forrása, lágy meleg, vasas vizet buzog, melly nyári förödésre igen jó volna, ha alkalmazosság készítetne körülötte. Mostan kendert és lent ásztatnak benne."

Függeléként még egy kéziratot, illetve annak egy töredékét adta közre a szerző. (*Loysch Imre: Rövid észrevételek a kísértetekről, babonáról s. a. t. és az Erdély országi oláh nemzet eredetének, szokásainak s. a. t. leírása.*) A kézirat sajnos nem váltja be a címben ígérteteket, az első rész néprajzilag teljesen értéktelen, második részét a románok történetével kezdi. Utolsó négy főlőjét tartotta csak érdemesnek közlésre a szerző, melyben a románok földműveléséről, állattenyésztéséről, táplálkozásáról, viselkedéséről kapunk képet.

A szerző érdemeinek elismerése mellett feltétlenül vitatkoznunk kell közlési módjával. Az általa lényegtelennek tartott részleteket, olykor fejezeteket, teljes egészében kihagyja és csak általános tartalmukat mondja el, igen röviden, zárójelben. Az orvostörténész különösen a XI. fejezet elhagyását sajogja, hiszen a szolgabíró, viccszolgabíró, esküdtek, comissarius, persecutor hadnagy mellett itt sorolja fel a seborvosokat is. Ugyancsak itt említi, hogy Béélben, Sarkadon és Szalontán „kitanult Bábák" működnek. Ismerve a járás lakóinak számát könnyen kiszámítható, hogy mintegy 20 000 lélekre jutott egy szaképzett bába, ami megint igen jellemző a korabeli egészségügyi viszonyainkra. A XII. fejezet („vétekbén forgók" bíróságai, bírái) kihagyását nyilván a jogászok fájlalják, a „Járas Topographiáját" pedig a helytörténészek forgathatnák haszonnal.

Jól tudjuk, hogy a füzetek terjedelme korlátozott. Ám ha meggondoljuk

1

azt, hogy a hiányzó részek kedvéért a közeljövőben aligha kerül sor a kézirat újabb kiadására, valamint azt, hogy a kihagyott részek mindig a szerző megítélésétől, érdeklődési körétől függnek s a társtudományoknak hasznukra lehetnek, úgy feltétlenül a teljes kiadást kell célszerűnek tartanunk. Ezt még a második kézirat kihagyása árán is meg kellett volna valósítania a szerzőnek.

Kőbegyí Mibály

